

Издавач
Кључ издаваштво

За издавача
Милан Трпковић

Уредник
Проф. др Дарко Танасковић

Рецензенти
Професор др Љубодраг Димић
Филозофски факултет Универзитета у Београду
Професор др Радомир Поповић
Православни богословски факултет Универзитета у Београду
Професор др Ангелики Зјака
Теолошки факултет Аристотеловог Универзитета у Солуну
Др Атанасиос Г. Атанасиадис
Теолошки факултет Аристотеловог Универзитета у Солуну

Copyright © овог издања 2023, Кључ издаваштво
Copyright © 2023, Александар Прашчевић

Сва права су задржана. Ниједан део ове књиге не може бити репродукован, преснимаван или преношен било којим средством – електронским, механичким, копирањем, снимањем, или на било који други начин без претходне сагласности аутора и издавача.

ОДНОСИ ПРАВОСЛАВНИХ ХРИШЋАНА И МУСЛИМАНА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Др Александар Прашчевић

Београд, 2023

САДРЖАЈ

Рецензија рукописа

<i>Академик Љубодраг Димић</i>	12
Увод.....	18
Митрополија дабробосанска	23
Сведочења из 1941. и 1942. године.....	25
Срез милешевски.....	28
Срез кладањски.....	29
Срез рогатички.....	31
Срез сарајевски.....	33
Срез вишеградски.....	38
Срез травнички.....	39
Сведочења из 1947. године.....	41
Парохија долачка.....	44
Парохија варешка.....	45
Парохија мокрањска.....	45
Парохија горашка.....	46
Парохија фочанска.....	46
Парохија тетимска.....	47
Парохија травничка.....	48
Парохија добрињска.....	49
Парохија биљешевска.....	49
Парохија чајничка.....	50
Парохија возућка и хршка.....	51
Парохија зеничка.....	52
Парохија бугојанска.....	52
Парохија бусовачка.....	53
Парохија завидовићко-жепачка.....	53
Парохија височка.....	54
Парохија добрунска.....	55
Парохија загорска.....	55

Парохија боричка.....	56
Парохија пазарићка.....	56
Епархија бањалучка.....	58
Сведочења из 1941. године.....	60
Срез бањалучки.....	60
Срез дубички.....	61
Срез приједорски.....	64
Срез јајачки.....	65
Срез которварошки.....	68
Срез новљански.....	70
Срез кључки.....	75
Срез мркоњићки.....	77
Срез приједорски.....	80
Срез прњаворски.....	84
Срез сански.....	89
Сведочења из 1947. године.....	94
Парохија кључка.....	102
Парохија доњоратковачка.....	103
Парохија липничка, хадровачка и мајић-јапранска.....	104
Парохија бусновачка.....	105
Парохија лушци-паланачка.....	105
Парохија босанскомилановачка.....	106
Парохија томинска.....	107
Парохија санско-мостанска.....	108
Парохија кобашка.....	108
Парохија дабарска.....	109
Парохија босанскоградишка.....	109
Парохија поточанска.....	110
Парохија босанско-новска.....	110
Парохија бочачка.....	111

Парохија кукуљска.....	112
Парохија трговачка и стројничка.....	112
Парохија шиповачка.....	113
Парохија јајачка.....	113
Парохија которварошка, јаворанска, масловарска и скендервакуфска.....	113
Парохија копјеничка и самичка.....	114
Парохија босанско-костајничка.....	115
Парохија паланчишка и љубијска.....	116
Парохија рибничка.....	116
Парохија доњовакуфска.....	117
Парохија козарачка.....	117
Парохија ракелићка.....	118
Парохија имљанска.....	119
Епархија зворничко-тузланска.....	120
Сведочења из 1941–1944. године.....	122
Срез зворнички.....	122
Срез брчански.....	130
Срез власенички.....	132
Срез грачанички.....	134
Срез градачачки.....	137
Срез дервентски.....	139
Срез добојски.....	141
Срез кладањски.....	147
Срез маглајски.....	145
Срез сребренички.....	147
Срез теслићки.....	150
Срез тешањски.....	153
Срез тузлански.....	155
Сведочења из 1947. године.....	162

Парохија кладарска.....	163
Парохија мајевачка.....	163
Парохија пиперачка.....	164
Парохија забрђска.....	164
Парохија тутњевачка.....	164
Манастир Свете Тројице Тавна.....	165
Парохија пурачићка.....	165
Парохија српскограпска.....	166
Парохија зворничка.....	166
Парохија милошевачка.....	167
Парохија слатинска.....	167
Парохије прибојска и расточничка.....	168
Парохија црњеловска.....	168
Парохија босанско-бродска.....	168
Парохија лијешћанска.....	169
Парохија тузланска.....	169
Парохија шпионичка.....	170
Манастир Папраћа.....	170
Парохија добојска.....	170
Парохија градачачка.....	172
Парохија скугрићка.....	173
Парохија толишка.....	173
Парохија брчанско-сеоска.....	175
Парохија доњодубичка.....	175
Парохија осатска.....	175
Парохија прибојевићска.....	176
Парохија драгаљевачка.....	176
Парохија брчанска.....	176
Парохија кнежина.....	178
Парохија оловска.....	178

Парохија кладањска.....	179
Парохија обудовачка.....	179
Парохија буковичка.....	179
Парохија дубничка.....	180
Парохија пожарничка.....	180
Парохија босанско-шамачка.....	181
Парохија црквинска.....	182
Манастир Озрен.....	182
Парохија бријесничка.....	182
Парохија дервентска.....	183
Парохија врањак.....	184
Парохија модричка.....	184
Парохија теслићка.....	184
Парохија кожушка.....	185
Парохија копривљанска.....	185
Парохија витиничка и козлучка.....	185
Епархија захумско-херцеговачка.....	187
Сведочења из 1941–1944. године.....	188
Срез билећки.....	190
Срез гатачки.....	193
Срез коњички.....	201
Срез љубињски.....	202
Срез мостарски.....	204
Срез невесињски.....	206
Срез столачки.....	208
Срез требињски.....	209
Епархија бихаћко-петровачка.....	211
Сведочења из 1942. године.....	212
Срезови босанскокрупски и цазински.....	212
Срез босанскокрупски.....	215

Село Цреваревац.....	216	Парохија Врело и Рујница.....	240
Село Варошане.....	217	Парохија Добро Село – Босански Петровац.....	242
Село Ровска.....	217	Прилози.....	246
Село Баштра.....	217	Резолуција сарајевских муслимана.....	246
Село Велики Радић.....	218	Резолуција мостарских муслимана.....	251
Село Велика Рујишка.....	218	Резолуција бањалучких муслимана.....	253
Село Бушевић.....	219	Резолуција приједорских муслимана.....	259
Село Збориште.....	219	Реметилачки фактори у односима између православних хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини.....	264
Село Купињак.....	224	Почетак рата.....	264
Село Стабанца.....	225	Ситуација у Приједору првих дана после слома.....	265
Село Варошка Ријека.....	226	Данашње вође Муслимана и њихов рад.....	269
Општина Бунси.....	227	Даљи развој ситуације у Приједору.....	278
Село Добро Село.....	228	Припреме и предострожности пред покољ Срба.....	283
Село Босанска Отока.....	228	Покољ од 31/VII до 3/VIII 1941. године.....	284
Село Језерско.....	229	Докази да је побуна исценирана и да су неки грађани знали за припремање покоља.....	291
Село Мрзовац.....	229	Настојања да се спречи нови покољ.....	293
Село Бањани.....	229	Библиографија.....	305
Село Бужим.....	230	Митрополија дабробосанска.....	305
Село Дренова Главица.....	230	Епархија бањалучка.....	312
Село Врањска.....	231	Епархија зворничко-тузланска.....	328
Село Равница.....	231	Епархија захумско-херцеговачка.....	341
Село Шијевци.....	231	Епархија бихаћко-петровачка.....	344
Село Чаглица.....	232	Аутор.....	348
Списак муслимана усташа који су учествовали у прогону и убијању православних Срба у Срезу босанско-крупском.....	232		
Срез бихаћки и цазински.....	237		
Сведочења из 1947. године.....	239		
Парохија Босанска Крупа.....	239		

Рецензија рукописа

Академик Љубодраг Димић

Рукопис *Односи православних хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини* у Другом светском рату на много начина проширује наша сазнања о страдању српског становништва у Другом светском рату и сложенем односу православног и муслиманског живља на простору Босне и Херцеговине. Рукопис колеге Прашчевића својим садржајем одбацује устаљене стереотипе и паушалне оцене, тако распрострањене данас, који генерализују односе и тешко историјско искуство православних хришћана и муслимана у ратним годинама своде само на једну историјску димензију. Документи које аутор презентује својом целином аутентично указују да је, поред масовних покоља, пљачке и протеривања српског становништва, код православног свештенства било моралне снаге да забележе имена муслимана који су, супротно законодавству Независне Државе Хрватске и већинском понашању хрватског и муслиманског становништва, настојали да заштите животе својих суседа српске националности и православне вере, помогну православном свештенству и супротставе се наредбама усташких власти. Помоћ пружена српском православном становништву и свештенству понекад је плаћана животом. У основи целог истраживања налази се став хуманисте, верника, али и научника да „сваки злочин заслужује осуду, свака жртва заслужује достојан помен и сваки хумани поступак заслужује да буде истакнут и похваљен”.

Веома је особен приступ обради теме. Аутор комбинује сведочанства која нуде документи са ауторским текстом заснованим на поузданој литератури и пропраћеним богатим научним апаратом. Треба рећи да највећи број докумената није дат целовито, али да се аутор потрудио да укаже на садржај делова који нису цитирани. У питању су сведочења православног становништва из 40 срезова дата у периоду омеђеном 1941. и 1944. годином, искази становника 21 села и једне општине прибрани 1942. године и изјаве парохијана из 92 парохије и 3 манастира дате 1947. године, сабране на простору Митрополије дабробосанске и бањалучке,

зворничко-тузланске, захумско-херцеговачке, бихаћко-петровачке епархије. Од значаја су и следећи пропратни прилози: списак са именима 134 муслимана који су учествовали у прогону и убијању Срба у срезу Босанска Крупа; четири резолуције муслиманских првака из Сарајева, Мостара, Бањалучке и Приједора у којима се део утицајних муслимана супротставља терору над Србима и захтева завођење правне сигурности живота, иметка и исповедања вере; сведочење судије Мухамеда Садиковића о реметилачким факторима у односима између православних хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини. Рукопис засвођује библиографија у којој је дат списак са именима 460 свештеника из Митрополије дабробосанске (71) и бањалучке (158), зворничко-тузланске (149), захумско-херцеговачке (48) и бихаћко-петровачке (343) епархије, који су саслушали и оверили исказе православних верника у ратним временима и послератној 1947. години. На списку су и 4 општа извештаја о страдању Срба у наведеним митрополијама и епархијама. Напомињемо да се имена наведених свештеника, писаца извештаја о стању у парохијама иницираних одлукама Светог синода Српске православне цркве из 1941. и 1946. године, налазе и у научном апарату.

О стању у Митрополији дабробосанској и њеним епархијама током 1941. и 1942. године сведоче 34 извештаја, а из 1947. године 24 досијеа. У уводним деловима извештаја колега Прашчевић упознаје читаоце са укупним бројем становника срезова које је Митрополија обухватала по пописима становништва из 1931. и 1948. године. На тај начин читаоци добијају неопходно „упутство” које им је од користи да боље разумеју ратну стварност и сагледају последице рата на верску и националну структуру становништва. Исти поступак, што сматрамо изузетно вредним, аутор спроводи и приликом указивања на верску и националну структуру становништва у епархијама и срезovima.

Документи које презентује колега Прашчевић о страдању православног становништва у Митрополији дабробосанској су убедљиви, потресни, аутентично шкрти. Представљају сведочанство о муци, терору, погромима, прогонима, мимикрији, нечовештву. Из њих се види како односи православних и муслимана од „привидно

сношљивих”, „за ноћ” по избијању рата и пропасти југословенске државе постају изузетно тешки и дугорочно оптерећујући. Настала ситуација искушавала је морал како појединца тако и националног и верског колектива. Документи сведоче о трансформацији муслиманског становништва у Хрвате, жељи за осветом која их „тера” у злочине, бестијалним прогонима и покољима Срба, „верским напетостима” које с времена на време ескалирају, немачким и италијанским војним снагама које се „појављују” као заштитници опстанка православног живља на простору Босне и Херцеговине, немилосрдности усташких власти према православном и јеврејском становништву и др. У извештајима се налазе бројеви и имена ухапшених и у логоре интернираних и прогнаних свештеника, као и процене о броју страдалих парохијана и прогнаних православних Срба. У неким од њих указано је на то да усташку организацију у појединим деловима Босне и Херцеговине, услед малог броја Хрвата, превасходно чине муслимани. Побројана су имена оних који су се декларисали као усташе и чинили злочине, издавали наређења за стрељања и мучења, вршили терор над православним свештенством и становништвом, подстицали погроме и пљачку. Дат је профил припадника усташког покрета („убице”, „лопови”, „шверцери”, „пљачкаши”, „друштвени олош”, горљиви хрватски националисти...). Назначени су политички и верски узроци страдања Срба без поштеде према „старим и нејаким”. Указано је на бројне видове притисака који су део православног становништва приморали да прихвати католичанство, а мањим делом и ислам. Приказане су бруталне сцене убистава, мучења, иживљавања над лешевима, масовних покоља у којима превасходно учествују комшије друге вере и националног опредељења. Као инспиратори злочина спомињу се римокатолички свештеници и фратри, хоџе, муслимански интелектуалци, део некадашњег беговата, „водећи људи” и некадашњи припадници режима, декларисане усташе, а као извршиоци претежно муслимани. Писци извештаја су уочавали да усташке власти подстичу сукобе православних и муслимана, генеришу мржњу, инспиришу и на разне начине стимулишу злочинце, изазивају покоље и пљачку. Из извештаја је уочљива „дволичност” муслиманске интелигенције и првака.

Односи две верске заједнице означени су као „потпуна трагедија”. Кама, маљ, јаме, логори, избегличке колоне синоними су страдања Срба. Документи сведоче о томе да муслиманима који су били припадници усташких формација није одговарао мир између православних и припадника исламске вере. Из тих разлога чинили су масовне злочине над православним становништвом, вршили злоупотребу међуверског поверења, свесно нарушавали међуверски мир. Документи сведоче о својеврсном „ритму” злочина који је најдиректније утицао на живот како православног тако и муслиманског становништва Босне и Херцеговине. У готово свим извештајима се злодела Хрвата и Муслимана означавају као мотив који је подстакао српско становништво да се одметне у шуму и пружи отпор окупатору. Верске омразе иницирале су нове злочине над припадницима друге вере, у којима су учествовали и Срби.

На основу сачуваних извора колега Прашчевић је указао на ликвидацију митрополита Петра Зимоњића и епископа бањалучког Платона и то означио „уводом” у усташки покушај истребљења православног становништва на простору НДХ. Са дужном пажњом обрадио је страдање православног становништва у епархијама бањалучкој, зворничко-гузланској, захумско-херцеговачкој, бихаћко-петровачкој, показујући да се у бројним парохијама тих епархија „за Србе није имао ко заузимати”. Извештаји парохијског свештенства су потресно аутентични. Из њих се виде размере страдања Срба, које су претиле њиховим потпуним истребљењем. Део сведочења у себи садржи „два угла” у дефинисању односа православних и муслимана у почетној ратној години. Уз мржњу и „несношљивост” према суседима друге националности и верског опредељења, која је водила у бестијалне злочине, наведени су и примери часног понашања и спашавања православних. Извештаји говоре о размерама страха који је „зацарио” међу становништвом различитих вера. Било је мало оних, како показују извори, који су били спремни да нешто предузму на спашавању православних свештеника и српског становништва. Из приложеног материјала се види да су муслимани пречесто предњачили у ликвидацијама православних породица, чинили највећи део „бездрушне масе” која се упуштала у обрачун са Србима, организовали и учествовали у

истребљењу читавих села и области. Из извора се види да у бројним епархијама није било заузимања муслимана за православне Србе. Честе су и констатације да је „држање” дела муслимана према Србима било „зверско”.

Искази попут оног који даје свештеник из Пазарића у Митрополији дабробосанској да је у његовом месту „био свега један Муслиман и два католика која су штитила Србе”, али да ни они нису смели да интервенишу код усташких власти, говори о размерама страха, али и о томе да је „чињење” Србима из комшијских, пријатељских, људских побуда ипак постојало. Аутор наводи имена хоџа које су, подједнако као и православни свештеници, тамновали у усташким затворима и логорима (нпр. Мехмед Муџо хоџа из Рудог). Од значаја су и констатације, регистроване 1947. године, „да само ретки муслимани” нису сарађивали са усташким властима (Парохија зеничка), да „свеснији муслимани” нису приступили усташком покрету и да зато има села са помешаним православно-муслиманским становништвом „у којима скоро нико није страдао” (Парохија височка), да је било је „исправних Хрвата и Муслимана” који су се „заузимали за српски народ кроз цијело вријеме окупације” и да се њихов број „повећавао истом онако када су осјетили слабљење окупаторских снага на фронтима” (Парохија пазарићка). Регистрована је и интервенција усташког министра Химлије Бешлагиха, којом су спречени покољи Срба у околини Бањалуке. Указано на добра дела која је чинио др Ибра Букић спасавајући животе својих комшија и пријатеља (Срез јајачки). У документима се виде имена виђенијих муслимана из Среза дубичког који су се противили усташким злочиначким акцијама и залагали за Србе. Депутација угледних муслимана из Старог Мајдана такође је спасила животе више православних Срба. По часном понашању остали су запамћени: имам Сејфудин Кулаглић из Босанске Костајнице, срески судија Мехо Крупић из Кључа, Омер Талић из Доњих Ратковића, др Ибро Брелић из Јајца, трговац Ибрахим Меших из Ћеле, командир жандармеријске станице Хасан Кекић из Зворника, Асим Чемернић из Сребренице, Хусо Авдић бивши председник општине Добој, Нурија Смаилбеговић из Буковоце, група угледних муслимана из Градачца (лекар др

Хамдија Браво, имам Касим еф. Ибрашимовић, posedник Омер Ибрахимовић, posedник и бивши председник градске општине Хусеин Конџић и други), posedник из Горње Мионице Мустајбег Ганибеговић, група угледних муслимана из Коњица, учитељ Осман Топић из среза Босанска Крупа, наредник Ракип из Горег Села, поштар Шаиновић и јавни бележник Дупановић из Доброг Села... Извори показују да део муслимана није био у прилици да спречи усташки терор, нити да дигне глас против таквих поступака, али да је било и оних који су то чинили свесно ризикујући.

Извештаји које колега Прашчевић презентује и делом препричава аутентично су, али недовољно коришћено сведочанство о злочину почињеном над српским православним становништвом у Босни и Херцеговини. Истовремено, они су својеврсна ода оним представницима исламске вере који су у злим временима имали снаге да подигну свој глас и стану у заштиту својих комшија, пријатеља, познаника друге нације и вере. Афирмација таквог начина понашања и враћање у свест савременика имена људи којима су били намењени „доњи спратови историје”, још један је од доприноса рукописа **Односи православних хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини у Другом светском рату**. Рад колеге др Александра Прашчевића значајно је упозорење историчарима и писцима историјских текстова да треба избегавати генерализације и устаљене стереотипе и увек водити рачуна о сложености догађаја, појава и процеса о којима пишу.

Имајући све наведено у виду слободни смо да најтоплије препоручимо рукопис **Односи православних хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини у Другом светском рату** за штампу.

др Љубодраг Димић

Професор Филозофског факултета Универзитета у Београду,
Члан Српске академије наука и уметности

УВОД

Односи између православних хришћана и муслимана на Западном Балкану вековима су оптерећени тешким историјским искуством. Узроци таквог стања могу се пронаћи у многим спољашњим и унутрашњим факторима, док је највећи „камен спотицања” у реинтерпретацији историјских чињеница, тј. у избору догађаја којима се дефинише сложен историјски процес. Проблем је што су нам познати многи историјски сукоби и злочини на верској и етничкој основи, док су примери солидарности и добротољубља остали у „сенци” тих ратова. Сваки злочин заслужује осуду, свака жртва заслужује достојан помен и сваки хумани поступак заслужује да буде истакнут и похваљен. Циљ овог истраживачког подухвата је реконструкција односа између православних хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини у Другом светском рату искључиво на основу историјских извора са објективним освртом на сва три поменутог елемента.

Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве је на почетку тог рата донео одлуку (Бр. 2364/42 од 14. октобра 1941. године) да свештеници напишу извештаје о стању у њиховим парохијама како би се сагледала ситуација у којој се нашла Црква и њен верни народ на окупационим територијама. Иста одлука је донета и по окончању рата (Бр. 780/47 из 1946. године) са циљем да се сагледају последице Другог светског рата и новонастало стање на терену.¹ Комисији за прикупљање података о страдању Српске Православне Цркве и православних Срба током Другог светског рата² поверен је био задатак прикупљања извештаја у

¹ Увид у поменутог документа имали су епископ др Атанасије Јевтић (1938–2021), који је објавио научни рад на тему *Српска Црква у Другом светском рату*, и проф. др Драгослав Страњаковић, који је објавио књигу *Највећи злочини садашњице: Патње и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941-1945*, Горњи Милановац, Дечје новине – Приштина, Јединство, 1991.

² Иначе, према сведочењу умировљеног епископа захумско-херцеговачког Атанасија (Јевтића), који је имао увид у стари Архив Патријаршије српске, Синодска Комисија за прикупљање свештеничких извештаја о страдањима српског православног народа у окупационим југословенским територијама имала је одличну сарадњу са државним Комесаријатом за избеглице и пресељенике

рукописима, који су се чували у Архиву Патријаршије српске од 1947. до 1990. године.³ У тим извештајима налазе се *де факто* и *де јуре* докази усташког геноцида⁴ над православним хришћанима српске националности у Независној Држави Хрватској, као и описи међуверских односа у скоро свим парохијама у Босни и Херцеговини, на основу седмог питања у извештајима из 1941. и 1942. године,⁵ као и једанаестог питања у извештајима из 1947. године.⁶

Главна тема горенаведених извештаја су страдања православних Срба те је, стога, највише података о убијенима, протеранима, насилно покатоличенима и исламизиранима, пребеглима, одведеним по логорима, итд. Многи свештеници су се потрудили да са што више прецизних информација одговоре на задата питања.

у Београду, која се огледала у томе што је Синодска комисија предала преписе свештеничких извештаја Комесаријату, у укупном броју 4.505 документа, а Комесаријат је предао преписе извештаја избеглица Синодској комисији, у укупном броју 3.032 документа. Приредио Епископ Атанасије Јевтић. Српска Црква у Другом светском рату. Из Архива Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве. (1941–1946) Србија и коментари 1990/1991. Књига II Издање задужбине Милоша Црњанског. Београд, 1991.

³ Аутор овог рада је један број наведених извештаја затекао у патријаршијским просторијама 2018. и 2019. године захваљујући пензионисаном архивисти Зорану Ђорђевићу који их је пронашао, идентификовао и сложио у Библиотеци Патријаршије српске у којој је тренутно смештен највећи број тих извештаја.

⁴ Српски православни свештеници су располагали прецизним списковима са именима и презименима својих парохијана пре и после рата, тако да су њихова сведочанства о броју убијених становника необорив доказ геноцида које су усташе као сарадници нацистичког окупационог режима починили над православним Србима у Независној Држави Хрватској. У њиховим извештајима описани су случајеви када су православни Срби масовно и принудно покатоличени и исламизирани. Свештеници су написали имена и презимена својих парохијана који су били принуђени на такав поступак како би спасили живот, док многим ни такав поступак није био довољан да избегну погубљење.

⁵ Јели у вашем месту или крају било лица муслимана, католика, који су се заузимали за православне Србе? Како? Из којих побуда и са којим успехом?”

⁶ „Је ли у вашем месту, парохији или срезу сем Срба било још неких других народности? Како су се они држали према Српској Православној Цркви и Српском народу за вријеме окупације, а нарочито како су се држали њихови водећи људи, интелигенција, наводећи и њихова имена”.

У том погледу, неки од њих, који су писали извештаје 1947. године, ослонили су се на сведочења преживелих парохијана, пошто су сами били заробљени и протерани у окупирану Србију током лета 1941. године те нису лично сведочили описаним догађајима.

Када је реч о сведочењима о међуверским односима задивљујућа је племенитост и објективност оних свештеника који су, извештавајући вишу црквену власт о масовним покољима и протеривањима невиног српског православног становништва у њиховим парохијама, истакли сваког муслимана који се супротставио својим сународницима муслиманима, припадницима злочиначког усташког покрета, како би заштитили животе својих суседа православних Срба. Исто су то учинили и они свештеници који су сами прошли голготска страдања по усташким тамницама и логорима.

Чињеница је да се односи између православних хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини у периоду од 1941. до 1945. године не могу описати у једној реченици, нити се могу дефинисати само по једној категорији јер се ситуација разликовала од места до места. Као што имамо примере оних муслимана који су у неким местима побили све православне Србе, исто тако имамо друге примере муслимана који су сачували међуверски суживот са православним Србима у неким другим местима, затим примере оних муслимана који су осујетили злочиначке планове муслимана усташа како би помогли православним Србима, итд. Исто тако, неки од муслимана чланова усташког покрета били су интелектуалци, други су били верски службеници, а трећи су били предратни преступници, итд. У неким местима су имама били заговорници геноцида, а у другим местима имама су били противници усташа и браниоци међуверског суживота. Ситуација се разликовала од села до села.

У овом раду идентификовани су историјски примери три врло битна фактора који су негативно утицали на односе између православних хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини како током рата тако и после рата јер се код православних укорењено наротив да међу муслиманима има „превртљиваца” са којима је

немогуће градити заједнички суживот. Корени овог наротива су дубљи и досежу из отоманског периода када су неки православни Срби примили ислам под различитим облицима притиска или како би сачували иметак, или пак да би га стекли заједно са привилегијама које су имали муслимани као носиоци власти у империји.

Интересантно је истаћи да су постојали различити примери међуверских односа и пред почетак рата. У неким местима је био развијен међуверски суживот, у другим местима је међуверски суживот био привидан, док је у трећим местима тињала међуверска мржња и суревњивост. Први фактор је идентификован захваљујући свештеницима који су написали да развоју међуверских односа није помогла ни амнестија оних муслимана који су током Првог српског рата учествовали у злочинима над невиним православним Србима, и који су између два рата били награђени државном службом у војсци и полицији, неки чак државним почастима и орденима, јер су такви током окупације постали организатори усташких покрета у својим местима.

Други фактор представља још једну отежавајућу околност у односима између православних хришћана и муслимана, који је такође идентификован захваљујући извештајима појединих српских православних свештеника. Наиме, у неким местима преживели Срби нису пријављивали усташке злочинце јер су исти чинили нову комунистичку власт на локалном нивоу у Југославији, док су се у неким другим местима по окончању рата усташки муслимани у униформама партизана „обрачунали” са остацима српских устаника под изговором да су четници.⁷ То је историјска појава која је утицала на процес послератног међуверског помирења и због тога заслужује да буде истражена као значајан фактор утицаја на развој хришћанско-муслиманских односа у Босни и Херцеговини.

⁷ Потпуно су несхватљиви случајеви када су неки муслимани као припадници усташког покрета убијали православне Србе током окупације јер су они наводно припадали четницима или партизанима, док су ти исти муслимани пред крај рата у партизанским униформама наставили са убијањем православних Срба под изговором да су они припадници четничког покрета, док је у ствари реч била о обичним српским сељацима који су покушали да одбране своје породице од нацистичког и усташког спровођења геноцида.

Трећи фактор су усташки злочини у којима су учествовали неки муслимани тако што су на превару, позивајући на збор ради договора или принудни рад, у неким случајевима позивајући се на познанства и пријатељску сарадњу пре рата, на најмонструознији начин поклали православне Србе у већим и мањим групама, затим њихова тела бацили у јаме или сакрили у пећине како би сакрили своје злочине на почетку окупације. Преживели Срби су веровали муслиманима као својим суседима, заправо прерушеним целатима, да су њихови рођаци одведени у логоре или на принудни рад, све док се није појавио неко од преживелих из тих покоља или док случајно неко од сељака не би открио тела због смрада од њиховог распадања.

Са друге стране, идентификовани су историјски примери једног фактора који је позитивно утицао на ток развоја међуверских односа у неким местима у Босни и Херцеговини. Реч је о примерима оних муслимана који су у својим местима помагали српским православним свештеницима и својим православним суседима упркос усташким законским актима којима је тај чин био строго забрањен. Неки муслимани су главом платили јер су помагали Србима. Ти муслимани су то учинили из више разлога; неки су памтили доброту православних Срба по окончању Првог светског рата, други су били задовољни добросуседским односима стеченим у предратном периоду, трећи нису желели да њихови међуверски односи буду жртвовани зарад туђих интереса, итд.

Треба споменути и намеру хрватских усташа, да се свим средствима, пропагандним измишљотинама, разним преварама, наметнутим законима и наређењима, обећаним привилегијама и понуђеним опљачканим српским добрима, придобију муслимани у стварању Независне Државе Хрватске на геноциду према православним Србима. У томе су остварили делимичан „успех” јер је мали број муслимана усташа био одговоран за стотине хиљаде убијених православних Срба.

Други светски рат је донео велику несрећу свим народима у Босни и Херцеговини у којој су се показала лица злочинаца и лица добротвора, а у овом раду су уписана имена и једних и других, према доступним изворима.

МИТРОПОЛИЈА ДАБРОБОСАНСКА

Усташка власт, на почетку окупације, предузела је одређене мере у Сарајеву са циљем да привуче муслимане у њихов злочиначки подухват над незаштићеним српским православним становништвом. Митрополит дабробосански Петар је уживао велики углед као црквени великодостојник не само међу православним Србима него и међу муслиманима и римокатолицима у Сарајеву. Отмица митрополита Петра, који је силом одведен у тамницу, затим у усташки логор, представља усташки демонстративан напад на Српску Православну Цркву. Свети Архијерејски Синод је тим поводом интервенисао писменим путем у више наврата и на више адреса али, нажалост, изостали су резултати тих интервенција.⁸

Према накнадним извештајима сазнало се да су 12. маја 1941. године дошли усташки полицијски агенти у Митрополију у Сарајеву и одвели Митрополита Петра у „равнатељство”. Митрополита су потом без икаквог саслушања одвели у општи затвор „Беледија” који је тих дана био препун Срба. После четири дана одведен је Митрополит у затвор загребачке полиције у Петрињској улици. Ту су га фотографисали, узели му отиске прстију и у картотеци добио бр. 29781. Одатле је одведен у Керестинац код Загреба. У Керестинцу је обријан, скинута му је мантија и ту је страшно мучен. Одатле је одведен у Копривницу а после тога у Госпић или Јасеновац. По сведочењу Јове Фуртуле и Јове Лубуре из сарајевског среза

⁸ Приредио Епископ Атанасије Јевтић. *Српска Црква у Другом светском рату*. Из Архива Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве. (1941–1946) Србија и коментари 1990/1991. Књига II Издање задужбине Милоша Црњанског. Београд, 1991. Стр. 93–94.

Митрополит је убијен у Јасеновцу и бачен у ужарену пећ за печење цигле (Подаци Комисије за прикупљање података о страдању Срба).⁹

Свирепо убиство митрополита дабробосанског Петра представљала „увод” у усташки злочиначки подухват масовног истребљења православних Срба и затирања трага њиховог етничког и верског постојања у тој области Босне и Херцеговине током Другог светског рата. Синодска Комисија за прикупљање података о страдању Срба прикупила је укупно 204 извештаја из Митрополије дабробосанске, који се могу поделити у две категорије; прву чине извештаји из 1941. и 1942. године, и другу чине извештаји из 1947. године.¹⁰ У периоду током Другог светског рата у Митрополији дабробосанској убијено је 27 свештеника.¹¹

У границама Митрополије дабробосанске били су срезови милешевски, пљеваљски, нововарошки, прибојски и пријеполски, који нису на територији Босне и Херцеговине. Од тих срезова пронађен је један извештај за Срез милешевски, који ће се навести у раду, иако тај срез територијално не припада Босни и Херцеговини, али представља доказ опредељености неких муслимана тог краја за усташку власт.

⁹ Исто, стр. 93–94.

¹⁰ Исто, стр. 100.

¹¹ Исто, стр. 104.

Сведочења из 1941. и 1942. године

Свештеници Митрополије дабробосанске известили су Свети Архијерејски Синод о страдању Српске Православне Цркве и православних Срба у њиховим парохијама током 1941. и 1942. године.¹² У Синодском Архиву пронађени су извештаји 34 свештеника; Сретен С. Грујичић,¹³ Душан Веселиновић,¹⁴ Саво Ристић,¹⁵ Јосиф Р. Богдановић,¹⁶ Милош Јевђевић,¹⁷ Душан Сурма,¹⁸ Михаило Радић,¹⁹ Божина Милић,²⁰ Стеван Т. Петровић,²¹ Вељко Шкаљак,²²

¹² Одлука Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве, Синбр. 2364 из 1941. године и Синбр. 129 из 1942. године.

¹³ Свештеник Сретен С. Грујичић, парох бански. Бр. 68 од 27. априла 1942. године. Јошаничка Бања. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38–1.

¹⁴ Свештеник Душан Веселиновић, парох борички. Архијерејско намесништво рогатичко. 2. септембар 1941. године у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2–1.

¹⁵ Свештеник Саво Ристић, парох и архијерејски намесник рогатички. Архијерејско намесништво рогатичко. 18. август 1941. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2–2.

¹⁶ Свештеник Јосиф Р. Богдановић, парох прачански. Архијерејско намесништво рогатичко. 1. септембар 1941. у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2–3.

¹⁷ Свештеник Милош Јевђевић, парох на Гласинцу. Архијерејско намесништво рогатичко. 2. септембар 1941. у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2–4.

¹⁸ Саслушао исказ и оверава свештеник Душан Сурма, парох рогачки. Архијерејско намесништво рогатичко. 14. август 1942. у Рогачи. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2-5. ; Саслушао исказ и оверава свештеник Душан Сурма, парох рогачки. Архијерејско намесништво рогатичко. 14. август 1942. у Рогачи. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2–6.

¹⁹ Свештеник Михаило Радић, парох крчмарски. Архијерејско намесништво рогатичко. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2–7.

²⁰ Свештеник Божина Милић, парох копорачки. 29 априла 1942. године у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–1.

²¹ Свештеник Стеван Т. Петровић, члан Црквеног суда у Сарајеву. 17. јуна 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–2.

²² Свештеник Вељко Шкаљак, парох долачки. 24. августа 1941. године у Аран-

Жарко С. Поповић,²³ Јанко Брежанчић,²⁴ Милорад Лукић,²⁵ Алекса Старчевић,²⁶ Младен Богуновић,²⁷ Бранислав Ристић,²⁸ др Петар Маркичевић,²⁹ Лука Чупић,³⁰ синђел Инокентије Анисимов,³¹ Жарко С. Поповић,³² Велимир Мијатовић,³³ Растислав Стајић,³⁴ Симо

ђеловцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–4.

²³ Свештеник Жарко С. Поповић, секретар Црквеног суда у Сарајеву. 12. јуна 1942. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–5.

²⁴ Свештеник Јанко Брежанчић, члан Црквеног суда у Сарајеву. 26. септембра 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–6.

²⁵ Свештеник Милорад Лукић, парох пазарићки. 15. децембра 1942. године у Жабари. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–7.

²⁶ Протођакон Алекса Старчевић. 24. августа 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–8.

²⁷ Свештеник Младен Богуновић, војни свештеник у Сарајеву. 22. септембра 1941. године у Ботошу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–9.

²⁸ Свештеник Бранислав Ристић, члан Црквеног суда у Сарајеву. 18. августа 1941. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–10.

²⁹ Свештеник др Петар Маркичевић, професор Богословије. 14. августа 1941. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–11. ; Свештеник др Петар Маркичевић, професор Богословије. 23. јуна 1941. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–29.

³⁰ Свештеник Лука Чупић, парох сарајевски. 26. августа 1941. године у Аранђеловцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–12. ; Свештеник Лука Чупић, парох сарајевски. 15. мај 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–19.

³¹ Синђел Инокентије Анисимов, професор Богословије. 16. јуна 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–13.

³² Свештеник Жарко С. Поповић, секретар Црквеног суда у Сарајеву. У мају 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–14. ; Свештеник Жарко С. Поповић, секретар Црквеног суда у Сарајеву. Хаџићи и Илиџа. 27. јула 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–26. ; Свештеник Жарко С. Поповић, секретар Црквеног суда у Сарајеву. Горњи Бутмир. 27. јула 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–27.

³³ Свештеник Велимир Мијатовић, парох кошуточки у Сокоцу. 27. августа 1941. године у Ариљу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–15.

³⁴ Свештеник Растислав Стајић, парох мокрањски. 12. априла 1942. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–16.

Беговић,³⁵ Саво Шиљак,³⁶ Ристо Ј. Ерановић,³⁷ Василије Зечевић,³⁸ Светозар В. Зечевић,³⁹ Душан Бошковић,⁴⁰ Мирко Максимовић,⁴¹ Петар Ђорђевић,⁴² Благоје Таловић,⁴³ Вса. Ристић,⁴⁴ Јосиф Ј. Фрк⁴⁵ и Славко Станковић.⁴⁶ Њихови извештаји су у архивском фонду подељени према срезовима, док се њихови искази тичу стања у њиховим парохијама.

³⁵ Свештеник Симо Беговић, парох паљански. 15. априла 1942. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–17.

³⁶ Свештеник Саво Шиљак, парох брезански. 15. априла 1942. године у Мрчајевцима. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–18.

³⁷ Свештеник Ристо Ј. Ерановић, парох рељевски. 8. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–20.

³⁸ Свештеник Василије Зечевић, парох илијашки. Бр. 81 од 5. маја 1942. године у Бегаљници. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–21.

³⁹ Свештеник Светозар В. Зечевић, парох трновски. 15. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–22.

⁴⁰ Свештеник Душан Бошковић, парох сарајевски. 17. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–23.

⁴¹ Свештеник Мирко Максимовић, парох сарајевски. 11. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–24.

⁴² Свештеник Петар Ђорђевић, парох рачански. Бр. 86 од 16. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–25.

⁴³ Свештеник Благоје Таловић, парох соколовићки. 1. априла 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–28.

⁴⁴ Свештеник Вса. Ристић, ректор Богословије у Сарајеву. 10. март 1941. године у Београду. Свештеник др Петар Маркичевић, професор Богословије. 14. августа 1941. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–30.

⁴⁵ Јосиф Ј. Фрк, суплент Богословије. 26. септембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–31.

⁴⁶ Свештеник Славко Станковић, парох варешки. 24. марта 1942. године у Нишу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–32.

Срез милешевски

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 23.606 становника, а од тога је било 12.642 православних Срба, 10.927 муслимана, 36 римокатолика и остали.⁴⁷ Према попису из 1948. године укупно је било 28.804 становника, а од тога је било 28.067 православних Срба, 401 по националности неодређених муслимана, 4 Хрвата и остали.⁴⁸

Каква је била међуверска ситуација на територији града Пријепоља са околним селима на почетку Другог светског рата сведочи свештеник Сретен Грујичић, који је припадао Епархији дабробосанској.

„Служио сам у срезу Милешевском, Епархије дабробосанске, као учитељ и свештеник 20 година. У срезу је претежно православни живаљ, остало су муслимани са мало католика и то само службеника. Међусобни односи између православних и муслимана били су бар привидно сношљиви и није било размирица између ових у већем обиму. Православни живаљ био је вредан, радан, до крајности поштен, побожан, Богобојажљив, једном речју, испуњавао је све дужности како према својој православној цркви тако и према властима и држави, те је мени и многим службеницима било поносно служити у том крају.

Наступањем рата и пропасти државе наступају и тешки дани по српски живаљ свуда па и у том крају. Прво долази немачка војска од које никоме ништа није фалило јер је установљен одмах ред и мир. Муслимански живаљ жељан освете [обнова српске државе на рачун Отоманске царевине – аутор],

⁴⁷ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁴⁸ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

а не могући од немачких власти вршити никаква насиља. Они позивају Хрвате и траже да подпадну под њихову државу. У томе успевају и долази хрватска војска, такозване усташе и тај се крај прозива Хрватска војна крајина. Случајно или намерно експлодира општинска зграда у Пријепољу – мене оптуже неки муслимани да сам ја ово дело извршио са српским комунистима. Затворе ме и пуким случајем будем пуштен од стране немачке власти, које су ту још постојале. Муслимани за ноћ постају сви Хрвати и утркују се који ће Хрватским властима боље послужити. Онда настаде прогон српског живља од стране Хрвата, где се заиста муслимани не истичу, али преко Хрвата раде. [У наставку овог извештаја описују се злочини и злодела над православним Србима – аутор]. Сва недела која су учињена у срезу Милешевском имају се приписати Хрватима и појединим Муслиманима, а све оно што је за то време остало живо [од 6. априла 1941. до 27. априла 1942. године – аутор], има се захвалити немачким властима [...].⁴⁹

Срез кладањски

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 14.620 становника, а од тога је било 4.740 православних Срба, 8.616 муслимана, 1.202 римокатолика и остали.⁵⁰ Према попису из 1948. године укупно је било 14.522 становника, а од тога је било 5.273 православних Срба, 8.885 по националности неодређених муслимана, 351 Хрвата и остали.⁵¹

⁴⁹ Свештеник Сретен С. Грујичић, парох бански. Бр. 68 од 27. априла 1942. године. Јошаничка Бања. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38–1.

⁵⁰ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁵¹ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

У срезу кладањском према црквеној статистици живело је укупно 14.775 становника 1941. године, док је било 4.988 Срба, 956 Хрвата, 8.831 муслимана и других. У међуверским односима се осећала напетост али није било убијања, мучења и прогона све док је немачка војска контролисала Кладањ и Олово. Пошто су Немци отишли из ових места, хрватске и муслиманске усташе су почеле са покољем Срба. Усташе су ухапсиле свештеника из Кладња, Михаила Савића, заједно са 26 Срба из Кладња са околним селима, и 20 Срба из Олова. „Окривљени су да су спремали на Видовдан покољ Муслимана у Кладњу и Олову”.⁵² Реч је о формалном изговору за прогон Срба. Сви српски православни свештеници тог среза су 11. јула 1941. године похапшени и интернирани у логор Цапраг, одакле су протерани у Србију. „Усташку организацију су у срезу кладањском сачињавали већином Муслимани пошто је римокатолика и иначе врло мало у том срезу. Усташама су припадали: Карло Хекли, Карло Ваљачић, Љупко Вишњић, Бајро Дедић, Исмет Мажић, Енвер Мешковић, Нурија Јамаковић, Нурија Идо, Адем Лечић, Ахмо Каменчић, Ахмо Пазарац, Рамид Идо, Ахмо и Аљо Каваз, Марко Чаја, Ђемал Кадић, Мустафа Мулић, Алил Чамцић, Ферид Гогич, Мујо Нешковић, Анто Маричић, Осмо Шарац, сви из Кладња”.⁵³ Они су у периоду од јуна 1941. године до почетка марта 1942. године предводили убијање две трећине Србе тог среза, док је једна трећина протерана и избегла.⁵⁴

⁵² Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/1-1.

⁵³ Исто.

⁵⁴ Исто.

Срез рогатички

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 44.203 становника, а од тога је било 20.865 православних Срба, 22.219 муслимана, 1.036 римокатолика и остали.⁵⁵ Према попису из 1948. године укупно је било 29.701 становника, а од тога је било 15.218 православних Срба, 14.333 по националности неодређених муслимана, 131 Хрвата и остали.⁵⁶

Свештеник Душан Веселиновић је посведочио да су се међуверски односи у Босни погоршали по одласку Немаца који су власт предали хрватским и муслиманским усташама. „Да до овога закључка дођем разлог је тај што су наша браћа муслимани одмах подигли главе и почели попреко гледати на нас Србе”.⁵⁷ Он је неколико пута хапшен и малтретиран док заједно са породицом није интерниран у логор у Цапраг, 12. јула 1941. године. Он је у свом извештају описао профил припадника усташког злочиначког покрета. „Окружен бившим робијашима – лоповима, шверцерима и пљачкашима, усташама, диком државе Хрватске...”⁵⁸

Свештеник Саво Ристић је у свом извештају написао да је ухапшен и интерниран у Цапрашки логор заједно са још петорицом свештеника и њиховим породицама, 12. јула 1941. године, одакле су протерани у Србију.⁵⁹

⁵⁵ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁵⁶ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месниградски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁵⁷ Свештеник Душан Веселиновић, парох борички. Архијерејско намесништво рогатичко. 2. септембар 1941. године у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2-1.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Свештеник Саво Ристић, парох и архијерејски намесник рогатички. Архијерејско намесништво рогатичко. 18. август 1941. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2-2

Исту судбину су поделили свештеник Јосиф Богдановић⁶⁰ и свештеник Милош Јевђевић.⁶¹

Свештеник Душан Сурма, парох рогачки, узео је изјаву од Аћиме Планојевић, из Лијеске, село Караула, која је успела да се спаси са своје двоје деце, док су јој муслиманске усташе убиле мужа и друго двоје деце на крајње свиреп начин; ћерку Десу од 18 година муслиманске усташе су исекле на комаде док је чувача овце на ливади. У њеном селу је живело 11 српских кућа и 20 муслиманских. По њеном сведочењу „насиља су вршили наоружани људи муслимани, који су почели да злостављају и убијају Србе”.⁶² Она је успела да побегне кроз прозор породичне куће и посведочила да „кад смо бежали видели смо путем где Муслимани наоружани стижу нашу бежанију [избеглице – аутор] и убијају је, мрцваре и секу на комаде”.⁶³ Исти свештеник Душан Сурма је узео изјаву од Јелисавке Пајић, која се спасила бекством из села Мислова, општине Жепа. Она је, такође, посведочила да су муслиманске усташе починиле страшне покоље у њеном крају.⁶⁴

Свештеник Михаило Радић је написао извештај на основу сведочења преживелих избеглица из општине Рогатица. „Гонитељи у овоме крају били су усташе муслимани у већини под командом Мустафе Јамаковића, у колико се сећају, његови сарадници били су: Марија Лучић, Алија Селмановић, Ибро Суљагић, Дуро Кахримановић, Ејуб Чаушевић, Мустафа Шкаљић, Јосиф Стипанчић

⁶⁰ Свештеник Јосиф Р. Богдановић, парох прачански. Архијерејско намесништво рогачко. 1. септембар 1941. у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2–3.

⁶¹ Свештеник Милош Јевђевић, парох на Гласинцу. Архијерејско намесништво рогачко. 2. септембар 1941. у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2–4

⁶² Саслушао исказ и оверава свештеник Душан Сурма, парох рогачки. Архијерејско намесништво рогачко. 14. август 1942. у Рогачи. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2–5.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Саслушао исказ и оверава свештеник Душан Сурма, парох рогачки. Архијерејско намесништво рогачко. 14. август 1942. у Рогачи. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2–6.

и Ахмед Пашић. У самој Рогатици као и у околини није било ни једног муслимана нити католика који би се заузео да заштити Србе или да им ма на који начин какву помоћ укаже. [...] Села су растурина, опљачкана и попаљена, тако да у многим ни кокошар није остао. Још ови људи причају да се по тим опустошеним селима на згариштима кућа наилазило на малу децу са одсеченом главом како стоји у дубку [колевци – аутор]”.⁶⁵

Срез сарајевски

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 143.910 становника, а од тога је било 55.477 православних Срба, 50.270 муслимана, 29.395 римокатолика и остали.⁶⁶ Према попису из 1948. године укупно је било 113.769 становника, а од тога је било 40.914 православних Срба, 39.328 по националности неодређених муслимана, 26.486 Хрвата и остали.⁶⁷

На почетку општег извештаја за Срез сарајевски пише да је према попису становништва од 31. марта 1931. године у том Срезу живело укупно 143.910 становника, од кога су православни хришћани чинили 55.477, муслимани 50.270, римокатолици 29.395 и остали у броју од 8.768 становника. Велики број православних Срба је убијен и протеран из тог Среза. Нажалост, велики број локалних муслимана су били саучесници хрватских усташких злочина над невиним православним Србима. Имена највећих муслиманских злочинаца су наведена у том извештају; Бећир из

⁶⁵ Свештеник Михаило Радић, парох крчмарски. Архијерејско намесништво рогачко. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2–7.

⁶⁶ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁶⁷ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

Сарајева, Сејфула Екић, столар из Илијаша, Мустафа Махутмовић, трновски трговац, Ђамил Овчина, поднаредник југословенске војске родом из Стоца, Неџим Шатровић, поднаредник југословенске војске родом из Милетковића код Чајниче, Шехе, Дуриковићи, Муминовићи, Егодновићи, муслиманске породице са Пала, Осман Гачановић, председник општине Бјелашнице, Нусрет Алија и још двојица Рашидовића из Биљешева, Шуња Селко, Ђато Илмо, Низић Бејсид, ова тројица из Биљешева, Хакија Хаџић, усташки доглавник, Мухамед Пејзић, имам џемата, Осман Гаћеновић, Фехим Мешетовић, Ибро Лојић из Илијаша, Бећир Лисак, Ибро Ђебе, Фадил Сарајлић, Мухамед Тузлак из Сарајева, Ахмо Сулејмановић из Подлугова, Едага Шибановић из Илијаша, Ико Салибеговић из Сарајева, Авдо и Сасан Порча, Судо Крмак из Сарајева.⁶⁸

Свештеник Божина Милић је у свом извештају „о страдању и прогону православног становништва у мојој парохији од стране усташких власти”⁶⁹ написао како су усташе на зверски начин убиле све становнике неколико села која су потом спалили: Касиндол, Топлик (општина Илиџа), Клека, Расница, Војаковић, Крупац, Копорац, Лукавица, Шајин Вода, Петровићи и Кланац. Он је прибележио да „ово сам све установио као очевидац”⁷⁰ али, нажалост, „ја не бих могао да све испишем ни за два дана, чуда [злочине – аутор] која су усташе починили. Све сам био прибележио али су ми партизани све одузели и спалили”⁷¹

Свештеник Вељко Шкаљак је описао страшна страдања православних Срба у Сарајеву по оснивању Независне Државе Хрватске. Истина, очекивали смо промене и недаће али овакве какве смо претрпели и доживели нисмо могли ни замислити. Да нас браћа Хрвати мрзе заједно са нешто муслимана знали смо, али да су нас у оволикој мери мрзили, нисмо замишљали. [...] Што је најтеже и

⁶⁸ Извод из извештаја из Среза сарајевског. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/4–2.

⁶⁹ Свештеник Божина Милић, парох копорачки. 29 априла 1942. године у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–1.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто.

најпогрдније ову мржњу према Србима и свештеницима распламћују вође њихова народа у заједници са фратрима и хоџама”⁷² Он је написао да су римокатолички свештеник Еуген Гујић и четворица муслимана на зверски начин убиле српског православног свештеника Миладина Минића, 19. априла 1941. године, а његова породица је преживела јер није експлодирала бомба.⁷³

Свештеник Милорад Лукић је описао страдања православних Срба у Пазарићу код Сарајева у коме је до рата живело 3.500 Срба. Усташку војску су чинили римокатолици и муслимани. „Наређења за стрељања и мучења давали су: Хакија Хаџић, Францетић и Петковић као Павелићеви доглавници [...]”⁷⁴ У злочинима су се поред хрватских усташа истицали и неки муслимани међу којима су били Мухамед Пејзић, имам џемата Пазарић и Осман Гаћеновић, председник општине. Ипак, међу муслиманима се нашао један човек који је помагао православнима. „У моме месту био је свега један Муслиман и два католика који су штитили Србе код усташких власти. Муслиман је Вехим Јапалак, трговац из Тарчина, а католици су браћа Ивица и Јозо Чабро, месари из Хаџића. Њихове услуге Србима биле су у томе што су благовремено појединим Србима рекли да бјеже, иначе ће их усташе побити. О некој интервенцији код усташких власти нема ни говора јер сваки муслиман или римокатолик који би покушао да интервенише за неког Србина сместа би пао у немилост усташа. Ове услуге Србима чињене су из чисто комшијских побуда”⁷⁵

Протођакон Алекса Старчевић је описујући злочине усташа над невиним православним Србима истакао „Масовном затварању Срба много су допринијели муслимани који су стално денунцирали”⁷⁶ [пријављивали – аутор] да Срби крију оружје и четнике.

⁷² Свештеник Вељко Шкаљак, парох долачки. 24. августа 1941. године у Аранђеловцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–4.

⁷³ Исто.

⁷⁴ Свештеник Милорад Лукић, парох пазарићки. 15. децембра 1942. године у Жабари. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–7.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Протођакон Алекса Старчевић. 24. августа 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–8.

У куће за које муслимани упозоре усташе да се у њима крију четници, упадале би поред усташа и читаве руље муслимана, који су пљачкали што год су у кући вредније опазили”.⁷⁷

Свештеник Жарко С. Поповић, који је био секретар Црквеног суда у Митрополији дабробосанској у Сарајеву, не само да је описао страдање православних Срба у Независној Држави Хрватској него је описао и узроке тог страдања. „Као што су некада „Шуцкори” врбовали из муслиманског и католичког олоша, тако сада „Усташе” усташе [раде – аутор] против свега српског. Ама без поштеде ни обзира према старим и нејаким, чак и пријатеље своје којих је међу Србима било много не поштедише”.⁷⁸ Он је сматрао да су римокатолички интелектуалци и црквена лица медијским путем припремили „раздор међу муслиманима и православнима у Босни и Херцеговини својим провокаторским писањем”.⁷⁹ По питању односа православних и муслимана написао је следеће: „А шта да кажемо тек о нашој „браћи” Муслиманима. У прве дане слома Југославије збуњени, тек кад им Хрвати дадоше оружје у руке, исконска мржња подржава на спретно писање непријатеља српског народа показа се у сав мах. Хрвати, да их што боље придобију уза се, дадоше им у почетку све бенефиције и положаје, које им се у то време могло дати, напујдаше их на Србе и почеше таква наша страдања да им у целој нашој историји нема примера. [...] Извршиоци злочина у већини случајева су Муслимани и то они који су за време Југославије искоришћавали све режиме...”.⁸⁰ У истом извештају се описују злочини верских представника. „Док у Биљешеву католички свештеник [Еуген Гујич – аутор] убија српског свештеника Минића, дотле његов брат у злочинствима муслимански хоџа, Хасан Хаџић у Рудом, јавно и преко штампе тражи главу мога брата свештеника руђанског Славка Поповића, који пред самим извршењем злочина једва жив пребјеже у Србију.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ Свештеник Жарко С. Поповић, секретар Црквеног суда у Сарајеву. У мају 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–14.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Исто.

Али се зато указа прилика Хоџином другу Бегу да свештеника Доброслава Соковића из Сјеверина код Рудог на веру...”.⁸¹

Свештеник Растислав Стајић је имао парохију Мокрањску у којој је живело 4.200 православних Срба 1940. године. Он је, такође, написао да су усташе покренуле медијску хајку против православних Срба. „Од постанка такозване државе Хрватске и њене власти у Босни, хрватски сарајевски дневни листови почели су писати страшне ствари против Срба и тиме хушкати муслимане и католике да што више прогоне Србе”.⁸² Свештеник Саво Шиљак је написао да „одмах после капитулације Југославије Хрвати и Муслимани формирали су усташке одреде и ти су одреди почели хапсити и убијати виђеније Србе”.⁸³

Свештеник Светозар Зечевић је описао односе између православних и муслимана у његовој парохији у Трнову у којој је до почетка рата живело нешто више од 5.000 православних Срба и око 3.500 муслимана. „До успостављања Независне државе Хрватске православни и муслимани су се добро слагали. Међутим, после успостављања државе Хрватске, многи од муслимана испољили су своју нетрпељивост према Србима, нарочито муслиманске фамилије Махмутовићи и Кучуци. У прогону Срба нарочито се истакао Мустафа Махмутовић, трновски трговац, који је оптужио код хрватских власти многе омладинце српске соколе да су били четници и да су опасни по муслимански живаљ. Одмах су настала прогањања и мучења Срба, нарочито омладине”.⁸⁴ Двојица муслиманских усташких војника, Тамил Овчина, поднаредник, родом из Стоца, и Неџиб Шатровић, поднаредник, родом из села Милетковића код Чајничка. „Оба ова поднаредника служила су раније као југословенски жандарми у истом месту и правили се велики Срби. Били су чланови југословенских сокола, китили се

⁸¹ Исто.

⁸² Свештеник Растислав Стајић, парох мокрањски. 12. априла 1942. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–16.

⁸³ Свештеник Саво Шиљак, парох брезански. 15. априла 1942. године у Мрчајевцима. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–18.

⁸⁴ Свештеник Светозар В. Зечевић, парох трновски. 15. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–22.

соколским значкама, а после се претворили у најжешће усташе”.⁸⁵ Међутим, као што је међу муслиманима било усташа, исто тако „једини од муслимана који је помагао Србе и заштићивао их, али са slabим успехом, био је трновски трговац Аибег Мурга”.⁸⁶

Срез вишеградски

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 28.425 становника, а од тога је било 14.017 православних Срба, 13.801 муслимана, 498 римокатолика и остали.⁸⁷ Према попису из 1948. године укупно је било 29.897 становника, а од тога је било 18.303 православних Срба, 10.767 по националности неопредељених муслимана, 781 Хрвата и остали.⁸⁸

Извештаји српских православних свештеника из Среза вишеградског нису пронађени у Синодском Архиву, иако су коришћени за писање општег извештаја о страдању православних Срба у том Срезу у коме је било укупно осам општина 1931. године: Бијело Брдо, Добрун, Миоче, Ораховци, Рудо, Соколовићи, Вишеград и Жлијеб. Окупацију је извршила немачка војска која је власт предала хрватским усташама које су на челу са римокатоличким свештеником језуитом Милетићем попуниле усташки покрет углавном локалним муслиманима. „У Рудом је постао први логорник хоџа Хасан Хаџић у кога је мржња против Срба била јака и дубока”.⁸⁹ Са друге стране, Мехмед Мујо, други имам (хоџа) из Ру-

дог, био је затворен у затвору у Тузли заједно са неколико српски православних свештеника у мају 1941. године. У том истом затвору усташе су свакодневно на зверски начин убијале стотине Срба. Усташе су већ крајем 1941. године спалиле сва села са српским становништвом које је у мањем броју успело да побегне у шуме, планине или пређе у окупирану Србију, док је већина побијена. Међу хрватским усташким злочинцима нашли су се и следећи муслимани: Алил Мустафа, командант логора у Тузли, муслиман из Пљевља, Зефир Муја из Добруна, Ибро Ајдаревић, земљорадник из Добруна, Салко Смрагић, земљорадник из Добруна, Мустафа Хаџић, пекар из Рудог, Рамо Чакаловић, циганин из Рудог, хоџа Хасан Хаџић, логорник у Рудом, Исмет Абдулаковић, Мехмед Крехо из Рудог, Мустафа Бишћевић котарски претстојник, Асиб Арнаутовић, Мехо Чино, Ибро Јамак, Ибрахим Арнаутовић, из Вишеграда, Асиб Кабаклија, Асиб Мирвић, Салко Цинда, Салко Дурић, Омер Доловић, Ибро Сушко (Шушко), Хуснија Пожега, Мухарем Керкен, сви седморо из Рудог, Акиф Мујезиновић, Сафет Бурић, Ибришим Мемешевић, Ијуб Смаиловић, Шабан Гузин из Рудог, Зулфо Алишеновић, син Фекрата Куке, Сулејман Кандровић, жандарм из Рудог, Авдо жандарм из Вишеграда, Бего Шаховић из Рудог, Сулејман Шеро, Дервиш Гузин, Мустафа и Мехмед Ресић, Салко Лагунђија, М. Лагунђија и Мухарем Керкек. Нажалост, у том општем извештају нема података о солидарности муслимана са православним хришћанима.⁹⁰

Срез травнички

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 45.386 становника, а од тога је било 5.557 православних Срба, 18.512 муслимана, 20.903 римокатолика и остали.⁹¹ Према попису из 1948. године укупно је било 53.582 становника, а

⁸⁵ Исто.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Републички завод за статистику, Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁸⁸ Републички завод за статистику, Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁸⁹ Извод из извештаја из Среза вишеградског. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/4-1.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ Републички завод за статистику, Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

од тога је било 6.284 православних Срба, 20.496 по националности неопредељених муслимана, 26.733 Хрвата и остали.⁹²

На основу општег извода из свештеничких извештаја сазнајемо да су православни Срби чинили трећину од укупног броја становника у Срезу травничком, и они су углавном били насељени у селима по планинама. Велики број православних Срба је убијен, а међу њима је био и муслиман Махмут Робовић јер се представио као српски муслиман, док је међу усташким злочинцима од муслимана био Мустафа Вехабовић.⁹³ У целом том Срезу служила су двојица српских православних свештеника и они су на почетку рата протерани у Србију заједно са њиховим породицама. Свештеник Коста М. Продановић је посведочио да и ако би неко од римокатолика или муслимана желео да се заузме за живот православних хришћана тај би себе довео у животну опасност јер „свако интервенисање у корист Срба било строго забрањено како су то хрватске новине не једампут донеле”.⁹⁴ Он је у свом извештају написао да су многи православни Срби прешли у римокатолицизам како би сачували своје животе, док су двојица прешли у ислам али нису преживели. „Лекар Др. Вељко Њуњић и инжењер Станко Турудија прешли су на ислам, доцније су усташе оба двојицу убили, а са Турудијом убијен је и његов син гимназијалац. Због тога што су прешли не на католичку вјеру него на ислам усташе су биле много озлојеђене, а заменик среског поглавара Фрањо Минић претио им је пред нама двојицом свештеника када смо у затвору били.”⁹⁵

⁹² Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁹³ Извод из извештаја из Среза травничког. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/4-3.

⁹⁴ Свештеник Коста М. Продановић, парох травнички. 16. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-1.

⁹⁵ Исто.

Сведочења из 1947. године

Свештеници Митрополије дабробосанске известили су Свети Архијерејски Синод о страдању Српске Православне Цркве и православних Срба у њиховим парохијама током Другог светског рата.⁹⁶ Они су у њиховим извештајима одговорили на дванаест питања. За овај истраживачки рад кључно је једанаесто питање које гласи: „Јели у вашем месту, парохији или срезу сем Срба било још неких других народности? Како су се они држали према Српској Православној Цркви и Српском народу за вријеме окупације, а нарочито како су се држали њихови водећи људи, интелигенција, наводећи и њихова имена.”⁹⁷

Викарни Епископ хвостански Варнава (Настић) упутио је Светом Архијерејском Синоду пропратни акт уз који је приложио извештаје о страдањима Српске Православне Цркве и православних Срба на територији Митрополије дабробосанске током Другог светског рата са напоменом да „Извештаји из осталих парохија доставиће се накнадно, када се прикупе, а који су поново тражени”.⁹⁸ Реч је о извештајима из следећих парохија: варешка (бр. 208/47), мокрањска (бр. 209/47), загорска (бр. 215/47), горашка (бр. 216/47), фочанска (бр. 217/47), тетимска (бр. 218/47), прва травничка (бр. 266/47), друга травничка (бр. 233/47) и добрињска (бр. 268/47).⁹⁹ Епископ зворничко-тузлански и администратор Епархије дабробосанске Нектарије упутио је Синоду пропратни акт са извештајима из следећих парохија: завидовићко-жепачке (бр. 320/47), височке (бр. 326/47), долачке (бр. 276/47), пазарићке (бр. 327/47), зеничке (бр.

⁹⁶ Одлука Светог Архијерејског Синода, Синбр. 398/47 од 17. априла 1947. године и Синбр. 780/ зап. 140 од 19. марта 1947. године.

⁹⁷ Свештеник Растислав Стајић, парох мокрањски. Бр. 30 од 15. августа 1947. године у Мокром. Митрополија дабробосанска. Бр. 209 од 16. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-4.

⁹⁸ Викарни Епископ хвостански Варнава (Настић). Бр. 266/47 од 29. октобра 1947. године у Сарајеву. Архив Светог Архијерејског Синода. Синбр. 3407 од 5. новембра 1947. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-8.

⁹⁹ Исто.

317/47), бугојанске (бр. 318/47), бусовачке (бр. 319/47), у Хрґама (бр. 283/47), биљешевске (бр. 280/47), фочанске (бр. 285/47), чајничке (бр. 282/47), боричке (бр. 300/47) и добрунске (бр. 328/47).¹⁰⁰ Свети Архиеерејски Синод је примио извештаје за укупно 22 парохије из Митрополије дабробосанске.

У Синодском Архиву је сачувано укупно 24 досијеа у којима су извештаји 20 свештеника; Вељко Шкаљак,¹⁰¹ нечитак потпис,¹⁰² Растислав Стајић,¹⁰³ Мргуд Л. Косорић,¹⁰⁴ [Име нечитко – аутор] Кочовић,¹⁰⁵ Георгије Веселиновић,¹⁰⁶ Милорад Ајвазовић,¹⁰⁷ Коста

¹⁰⁰ Епископ зворничко-тузлански и администратор Епархије дабробосанске Нектарије. Бр. 117 од 24. маја 1948. године у Сарајеву. Архив Светог Архиеерејског Синода. Синбр. 2254 од 7. јуна 1948. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–19.

¹⁰¹ Свештеник Вељко Шкаљак, парох долачки. Бр. 328/47 од 15. августа 1947. године у Новом Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–2.

¹⁰² [Нечитак потпис – аутор], парох варешки. Бр. 219 од 10. августа 1947. године у Варешу. Митрополија дабробосанска. Бр. 208 од 15. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–3.

¹⁰³ Свештеник Растислав Стајић, парох мокрањски. Бр. 30 од 15. августа 1947. године у Мокром. Митрополија дабробосанска. Бр. 209 од 16. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–4.

¹⁰⁴ Свештеник Мргуд Л. Косорић, парох горашки. Бр. 94 од 7. августа 1947. године у Горажду. Митрополија дабробосанска. Бр. 216 од 20. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–5.

¹⁰⁵ [Име нечитко – аутор] Кочовић, парох фочански. Бр. 43 од 13. августа 1947. године у Фочи. Митрополија дабробосанска. Бр. 217 од 20. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–6. ; [Име нечитко – аутор] Кочовић, парох фочански. Бр. 66 од 14. новембра 1947. године у Фочи. Митрополија дабробосанска. Бр. 285 од 20. новембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–13. (Извештај за парохију јабучку).

¹⁰⁶ Јеромонах Георгије Веселиновић, привремени парох тетимски. Бр. 21 од 15. августа 1947. године у Челебићу. Митрополија дабробосанска. Бр. 218 од 20. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–7.

¹⁰⁷ Свештеник Милорад Ајвазовић, парох други травнички. Бр. 222 од 14. септембра 1947. године у Травнику. Митрополија дабробосанска. Бр. 233 од 22. септембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–8. ; Милорад Ајвазовић, парох други траљнички, привремени

М. Продановић,¹⁰⁸ Саво Ристић,¹⁰⁹ Радомир Поповић,¹¹⁰ Јова Јовановић,¹¹¹ Јован Гузина,¹¹² Урош Јовановић,¹¹³ Јован М. Поповић,¹¹⁴ Милош Минић,¹¹⁵ Слободан Радовић,¹¹⁶ Јосиф Богдановић,¹¹⁷

бусовачки. Бр. 22 од 8. новембра 1947. године. Митрополија дабробосанска. Бр. 319 од 20. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–16.

¹⁰⁸ Свештеник Коста М. Продановић, парох први травнички. Бр. 222 од 20. октобра 1947. године у Травнику. Митрополија дабробосанска. Бр. 266 од 22. октобра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–8

¹⁰⁹ Свештеник Саво Ристић, парох добрињски. Бр. 87 од 29. августа 1947. године у Какњу. Митрополија дабробосанска. Бр. 268 од 10. септембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–9.

¹¹⁰ Свештеник Радомир Поповић, парох биљешевски. Бр. 45 од 3. новембра 1947. године у Биљешеву. Митрополија дабробосанска. Бр. 280 од 10. новембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–10.

¹¹¹ Свештеник Јован Јовановић, парох чајнички и администратор парохија закољске и заборачке. Бр. 52 од 10. новембра 1947. године у Чајничу. Митрополија дабробосанска. Бр. 282 од 14. новембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–11.

¹¹² Јован Гузина, парох возућки и хршки. Бр. 19 од 14. новембра 1947. године у Хрґама. Митрополија дабробосанска. Бр. 283 од 18. новембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–12.

¹¹³ Урош Јовановић, парох зенички. Бр. 190 од 1. децембра 1947. године у Зеници. Митрополија дабробосанска. Бр. 317 од 20. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–14.

¹¹⁴ Јован М. Поповић, парох бугојански. Бр. 170 од 3. новембра 1947. године у Бугојну. Митрополија дабробосанска. Бр. 318 од 20. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–15.

¹¹⁵ Милош Минић, парох завидовићко-жепачки. Бр. 135 од 1. децембра 1947. године. Митрополија дабробосанска. Бр. 320 од 20. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–17.

¹¹⁶ Слободан Радовић, парох височки. Бр. 709 од 27. децембра 1947. године у Високом. Митрополија дабробосанска. Бр. 326 од 31. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–18.

¹¹⁷ Јосиф Богдановић, парох добрунски. Бр. 151 од 23. новембра 1947. године у Добруну. Митрополија дабробосанска. Бр. 328 од 31. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–20.

Драгомир Петровић,¹¹⁸ Виталије Богојевић¹¹⁹ и Васиљ Тунгуз.¹²⁰ Њихови извештаји у архивском фонду су подељени по парохијама.

Парохија долачка

У парохији долачкој током Другог светског рата убијено је око 400 православних Срба, углавном су живи спаљени по домовима. У злогласне логоре смрти одведено је око 150 људи, док број оних који су убијени изван ове парохије није био утврђен током писања извештаја свештеника Вељка Шкаљка. Исто тако, недостају подаци о броју протераних и избеглих православних Срба. Остаје чињеница да су православни хришћани у Новом Сарајеву претрпели велике губитке у људству, док је њихова имовина опљачкана и уништена. У извршењу злочина предњачили су Хакија Хаџић, доглавник, Божидар Брало, католички жупник, Вучак, повереник за просвету, Ђиковић, управник полиције, Јилек, заменик управника полиције, Буљан, логорник у Алипашином мосту и други чија имена нису записана. „У прогону Срба учествовале су усташе, у којима су се истицали Хрвати и Муслимани, тако да се не зна који су били гори, а иза њих ништа нису изостали ни културбундовци, којих је у овој парохији било много, јер су их аустријске власти у ове крајеве населили до 1918. године. У почетку постанка Независне државе Хрватске, сви руководиоци, а тако и народ Хрвата и Муслимана, били су у већини непријатељски расположени према Србима. Овако је било све до 1943. године, тј. до пада Стаљинграда. Иза овога, непријатељски став код многих домаћих према Србима је попустио.”¹²¹

¹¹⁸ Драгомир Петровић, парох загорски. Бр. 28 од 1. јула 1947. године у Калиновику. Архијерејско намесништво горашко. Бр. 72 од 4. јула 1947. године у Горажду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–21.

¹¹⁹ Виталије Богојевић, в.д. пароха борички. Бр. 2 од 8. децембра 1947. године у Борици. Архијерејско намесништво рогатичко. Бр. 24 од 10. децембра 1947. године у Борици. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–22.

¹²⁰ Васиљ Тунгуз, парох пазарићки. Бр. 219 од 20. новембра 1947. године у Пазарићу. Архијерејско намесништво сарајевско. Бр. 31 од 27. новембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–23.

¹²¹ Свештеник Вељко Шкаљак, парох долачки. Бр. 328/47 од 15. августа 1947.

Парохија варешка

У парохији варешкој су живели православни, римокатолици и муслимани, док су православни Срби чинили већину у неколико околних села. Усташе су током рата убиле око 150 православних Срба, углавном су то биле жене, деца и старци. У неким селима су запаљене све српске куће, а укупно спаљених српских домова у овој парохији било је око 120.¹²²

Парохија мокрањска

Свештеник Растислав Стајић је написао у свом извештају за парохију мокрањску да је окупатор током рата „упрего Хрвате и Муслимане за истребљење српског народа”.¹²³ Они су масовна убијања Срба на почетку окупације организовали тако што су их хватали на превару, тј. позивали су их на масовна окупљања одакле би требали наводно да иду да раде.¹²⁴ То сведочи да су православни Срби веровали на реч усташама међу којима су били њихови суграђани. Свештеник Растислав Стајић сведочи како су усташе провоцирале Србе на отпор који би им послужио као „изговор” за убијање невиних људи као што су жене, деца и старци, који су углавном живи спаљени по кућама. Када се свештеник Растислав вратио у своју парохију у јулу 1945. године није могао да пронађе једног православног хришћанина јер они који су преживели усташке покоље били су протерани или у избеглиштву. Усташе су убиле око 600 парохијана. „У парохији мокрањској, која је бројала 470 кућа 6. априла 1941. године, није

године у Новом Сарајеву. Митрополија дабробосанска. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–2.

¹²² [Нечитак потпис – аутор], парох варешки. Бр. 219 од 10. августа 1947. године у Варешу. Митрополија дабробосанска. Бр. 208 од 15. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–3.

¹²³ Свештеник Растислав Стајић, парох мокрањски. Бр. 30 од 15. августа 1947. године у Мокром. Митрополија дабробосанска. Бр. 209 од 16. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–4.

¹²⁴ Исто.

остало поштеђених свега 30 кућа. Друго је све попаљено од усташа по наређењу тадашњих хрватских власти”.¹²⁵ Кључан је одговор свештеника Растислава на питање како су се припадници других вера односили према православним хришћанима у његовој парохији. „У парохији мокрањској било је свега око 9 породица других народности. Од тога 5 хрватских и 4 муслиманске. Сви су симпатисали рад Независне државе Хрватске”.¹²⁶

Парохија горашка

По сведочењу свештеника Мргуда Косорића, ситуација у Горажду са околним селима није била иста као у већини градова и села у Независној држави Хрватској током Другог светског рата. Православни Срби у Горажду су сазнавши како усташе зверски убијају православне хришћане у другим местима одлучили да им пруже отпор који није могао да се одржи због војно надмоћније окупатора. Усташки, италијански и немачки војници убили су преко 200 људи у овој парохији док је већина преживелих заробљена и одведена у концетрационе логоре из којих се мањи број људи вратио својим кућама по окончању рата. Усташе су запалиле цела српска села која су била у саставу ове парохије у којој су муслимани после рата чинили две трећине становништва, а православни хришћани једну трећину.¹²⁷

Парохија фочанска

У парохијама фочанској и миљевској православни хришћани су пострадали од усташа пореклом из других градова, а које су „допреле преко Невесиња и Гацка чак у Фочански срез, оставили су крваве трагове”.¹²⁸ Овај извештај је написан као општи увод за

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ Исто.

¹²⁷ Свештеник Мргуд Л. Косорић, парох горашки. Бр. 94 од 7. августа 1947. године у Горажду. Митрополија дабробосанска. Бр. 216 од 20. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–5.

¹²⁸ Кочовић, парох фочански. Бр. 43 од 13. августа 1947. године у Фочи.

детаљнији извештај који је требало да уследи након прикупљања детаља о страдању православних Срба у поменуте две парохије. Нажалост, најављени детаљнији извештај није пронађен.

Парохија тетимска

Православни Срби у парохији тетимској су били изненађени појавом немачке окупаторске војске у том месту, док су њихова страдања почела са успостављањем Независне Државе Хрватске. Јеромонах Георгије (Веселиновић) је у свом извештају написао следеће: „По казивању овдашњих парохијана, муслимани под вођством неког хоџе Штете (имена му не знам) образовали су усташе и предузели [заузели – аутор] жандармеријску станицу на Челебићу”.¹²⁹ Те муслиманске усташе су заробиле одређен број Срба и спровели их у Сарајево где су убијени. „Све ово дало је повода бившим жандармима [Србима – аутор] па су напали на Жандармеријску станицу на Челебићу, разоружали муслимане усташе и однели [одузели – аутор] им оружје”.¹³⁰ То је био почетак пружања отпора од стране православних хришћана у том крају у коме су нажалост муслимани чинили злогласни усташки покрет. У тим сукобима у Челебићу са околним селима убијено око 70 Срба. „Подстрекачи, уколико их је било, били су мештани муслимани, одани усташкој држави”.¹³¹ Необичан податак је да „Италијани су покупили већи број овдашњих Срба и држали их једно време у затвору у једној џамији у Плевљима”.¹³² У вези са међуверским односима током рата у Челебићу са околним селима јеромонах Георгије је написао следеће: „Осим Срба на територији ове парохије живели су још

Митрополија дабробосанска. Бр. 217 од 20. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–6.

¹²⁹ Јеромонах Георгије Веселиновић, привремени парох тетимски. Бр. 21 од 15. августа 1947. године у Челебићу. Митрополија дабробосанска. Бр. 218 од 20. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–7.

¹³⁰ Исто.

¹³¹ Исто.

¹³² Исто.

само муслимани. Према Србима и нашој Цркви држали су се као и остали муслимани по Босни и Херцеговини. Усташе које су са окупаторима починили сва зла на овој територији регрутовани су међу овдашњим муслиманима. Неке интелигенције муслимани овде нису ни имали, осим ако у интелигенцију не убројимо већ поменутог хоџу Штету. Он је био вођа и главни иницијатор свега зла које су починиле усташе и окупатори над Србима”.¹³³

Парохија травничка

На почетку окупације током Другог светског рата у Травнику су поред многобројних православних Срба затворени и одведени у логор двојица православних свештеника; Милорад Ајвазовић и Коста М. Продановић. Они су по наређењу хрватских усташа интернирани у логор Цапраг, затим у логор у Славонску Пожегу одакле су интернирани у окупирану Србију. По повратку у Травник и околна села затекли су ужасан призор; велики број православних хришћана је био убијен или протеран, у неким селима су све њихове куће биле спаљене, чак су једно гробље сравнили са земљом како не би остао траг да су у том крају Босне живели православни Срби. „По вјерама и народности народ у Босни је измјешан, па тако и овдје код Травника. Чак овдје су Срби у мањини јер од 36.000 становника у Срезу, свега 6.000 отпада на Србе. Сви они везани за усташки покрет били су отворени непријатељи Срба и Српске Цркве, док су остали били посматрачи који нису могли учинити ништа јер је свака интервенција у корист Срба била немогућа и забрањена. Свештеници су протјерани доста рано [на почетку окупације – аутор] тако да овдје нису били свјedoци оних највећих злочина и недјела према Србима, па тако ни држања појединаца”, написао је у свом извештају свештеник Милорад Ајвазовић.¹³⁴

¹³³ Исто.

¹³⁴ Свештеник Милорад Ајвазовић, парох други травнички. Бр. 222 од 14. септембар 1947. године у Травнику. Митрополија дабробосанска. Бр. 233 од 22. септембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–8.

Парохија добрињска

Извештај свештеника Саве Ристића је исцрпан у описивању догађаја који су се одиграли у његовој парохији током Другог светског рата али је проблем у самом његовом рукопису који је поприлично нечитак. Православни Срби у Какњу са околним местима су били изложени страшном усташком терору. Многи православни хришћани су убијени или протерани. Један број муслимана тог краја се придружио хрватским усташама те су заједно учествовали у злочиначким подухватима. „Као подстрекач и вођа муслиманске усташке милиције у доњим крајевима добрињске парохије био је кадија Сабрија Имамовћ родом из Бијелих вода. Он је раније, као важан усташки функционер, велика зла начинио у Јајцу. Касније је дошао у свој родни крај и исто наставио. Пред крај рата придружио се са својим милиционерима партизанима, који су га, кад се сазнало за његова зlodјела, осудили на смрт”.¹³⁵

Парохија биљешевска

Према сведочењу свештеника Радомира Поповића, на почетку окупације усташе су убиле биљешевског свештеника Мићу Минића, а то је била „најава” за православне Србе у том крају. „У мојој парохији је одведено и побијено 17 Срба и 2 Српкиње; четворо је убијено од Немаца, осморо од „усташа” и седморо од муслиманске милиције муслимана из нашег Среза. За ова убиства криви су неки муслимани, то јест један дио и то већи који је и држао власт у рукама за време Независне Хрватске, а и сам је Павелић рекао „да су муслимани цвјеће Хрватске државе, и [нечитко – аутор] камен у круни Звонимировој”.¹³⁶

¹³⁵ Свештеник Саво Ристић, парох добрињски. Бр. 87 од 29. августа 1947. године у Какњу. Митрополија дабробосанска. Бр. 268 од 10. септембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–9.

¹³⁶ Свештеник Радомир Поповић, парох биљешевски. Бр. 45 од 3. новембра 1947. године у Биљешеву. Митрополија дабробосанска. Бр. 280 од 10. новембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–10.

Парохија чајничка

Извештај свештеника Јована Јовановића је написан у општем контексту јер је исти био избеглица у окупираној Србији скоро три године током рата. Његов извештај се заснива на сведочењима преживелих људи у његовој парохији. „Наше крајеве окупирали су Нијемци у априлу 1941. године, и одмах су се појавили неки елементи од муслимана, као „усташе”, али није било у почетку насиља. [...] Талијани су се повукли у Плевља, а дошли су преко Дрине „четници” и избјеглице од среза: Сарајевског, Рогатичког и Фочанског. Ови су страдалници појачали мржњу међу нашим народом и муслиманима, који су се већ били сви изјаснили као Хрвати, и тако се уписали за вријеме Италијана. Тако је настало трвење између Срба и муслимана. Муслимани су одлазили у Плевља и лажно извештавали Талијане да су сви Срби „комунисти”, па кад су Талијани поново заузели наше крајеве, дошли су као „казнена експедиција”, те су спалили нека наша села, поубијали и отјерали много нашег народа у логоре у Плевља, од којих се скоро нико није вратио. Неки су у логорима помрли, а већина је у масама стрељана. Страдање нашег народа наставило се. Муслимани као „усташе” попалили су многа наша села и поубијали много народа, и од тих многи су бачени у ватру њихових кућа, које су запаљене. Већа група црногорских четника попалила је многа муслиманска села и муслимане из наших крајева протјерала преко Дрине у крајеве које су држали Павелићеви Хрвати. Разне војске су се прегониле преко нашег мјеста. Људи који су преживели у Чајничу кажу да се власт мијењала 48 пута”.¹³⁷ Православни Срби у овој парохији у тако тешким ратним и окупационим околностима су претрпели страшна страдања.¹³⁸

¹³⁷ Свештеник Јован Јовановић, парох чајнички и администратор парохија закољске и заборачке. Бр. 52 од 10. новембра 1947. године у Чајничу. Митрополија дабробосанска. Бр. 282 од 14. новембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–11.

¹³⁸ Исто.

Парохија возућка и хршка

„У бившој Општини Возућкој (парохије Хрге и Возућа), која је до рата бројала око 4.500 православних Срба, изгубило је главу око 900 лица: дјеце од неколико дана (некрштене) па до стараца и старица, те сакатаца [инвалида – аутор] и кретена [психичких болесника – аутор], те тешких болесника на постељи. [...] Побиле су францетићеве усташе нешто мало људи, а остатак од 500 лица побили су домаћи муслимани већином из села тузланског среза (Рибница, Бановићи и Прибитковићи). Дакле, преко 500 је побијено код кућа, у бијегу по пртинама и у великом снијегу у шумама. Све су ово домаћи муслимани починили. У бившој Општини Возућкој (парохија хршка и возућка) попаљено је преко 60% кућа; паљена су читава села и засеоци у јануару и фебруару 1942. године од стране усташа францетићевих, а с њима су учествовали домаћи муслимани. Тада је запаљен и дрвени звоник манастира Возућког, који је био спојен са црквом на улазу у цркву. Изгорио је звоник, звоно се разбило и један дио крова црквеног (западни) изгорио. Све су то извршили муслимани из поменутих села тузланског среза. Половицом априла 1942. године попалили су и побили и опљачкали све куда су прошли, а што није било на дохвату [под заштитом – аутор] четничких, односно партизанских стража. То је све чињено зато што им је било обећано од стране Независне државе Хрватске да ће им се дати сва српска имања ако Србе побију. Коловође [предводници – аутор] су били обични зликовци, које су Црногорци побили 1943. године (њих тројицу). За угледније муслимане не може се рећи са сигурношћу да су били подстрекачи, али је једно сигурно: могли су масе обуздати да су имали добре воље”.¹³⁹

Свештеник Јован Гузина у истом извештају сведочи да преживели православни Срби у тој парохији нису пријавили злочинце новим југословенским властима по окончању Другог светског рата. „Појединци Срби знају по гдје којега злочинца али неће да туже

¹³⁹ Јован Гузина, парох возућки и хршки. Бр. 19 од 14. новембра 1947. године у Хрґама. Митрополија дабробосанска. Бр. 283 од 18. новембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–12.

или свједоче јер веле: слабо користи има – неда гесло братства и јединства”.¹⁴⁰

Парохија зеничка

У извештају свештеника Уроша Јовановића, пароха зеничког, написана су имена и презимена неколико стотина православних Срба које су усташе заробиле током окупације и који се нису вратили својим кућама 1947. године. Свештеник Урош Јовановић је као већина српских православних свештеника био заробљен и одведен у логор у Цапраг, одакле је протеран у окупирану Србију, тако да је његов извештај написан на основу казивања преживелих православних Срба у Зеници. По питању међуверских односа записао је следеће: „Остале вјероисповијести, осим ријетких муслимана, сарађивали су са окупатором, и сматрали су да велику службу чине Богу ако прогоне”.¹⁴¹

Парохија бугојанска

У извештају свештеника Јована Поповића за парохију бугојанску описани су стравични усташки злочини над невиним православним Србима, убијеним у данима великих хришћанских празника. „Рачуна се да је у срезу бугојанском страдало за вријеме рата од усташа, Нијемаца и Талијана око 3.000 Срба”.¹⁴² У вези са међуверском ситуацијом свештеник је записао следеће: „У срезу бугојанском има и других народности сем српске. Непријатељско држање имале су према Српској Православној Цркви. Интелигенција и водећи људи су предњачили”.¹⁴³

¹⁴⁰ Исто.

¹⁴¹ Урош Јовановић, парох зенички. Бр. 190 од 1. децембра 1947. године у Зеници. Митрополија дабробосанска. Бр. 317 од 20. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–14.

¹⁴² Јован М. Поповић, парох бугојански. Бр. 170 од 3. новембра 1947. године у Бугојну. Митрополија дабробосанска. Бр. 318 од 20. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–15.

¹⁴³ Исто.

Парохија бусовачка

У парохији бусовачкој православни хришћани нису били поштеђени усташког зулума и зверства. Срби су били мањина у бусовачком крају пред почетак рата, док је њихов свештеник Марко Андровић успео да пребегне у Србију пре доласка усташа. Свештеник Милорад Ајвазовић је написао кратак извештај о страдању народа и храмова у тој парохији на основу казивања преживелих, а што се тиче међуверских односа записао је следеће: „Свештенику није познато јер није раније тамо био парох”.¹⁴⁴

Парохија завидовићко-жепачка

Исцрпан извештај о страдању православних Срба у парохији завидовићко-жепачкој, која обухвата неколико околних села, написао је свештеник Милош Минић, који је преживео заробљеништво у усташком логору у Цапрагу. Док је свештеник био у логору, затим протеран у Србију, муслиманска милиција је учествовала у масовним убијањима невиних православних хришћана у парохијским селима. Иста милиција је пљачкала имовину и палила куће локалних Срба. О томе је свештеник Милош Минић на основу казивања преживелих написао детаљан извештај за једанаест села и један град. „Извештен сам да се у томе послу највише истицао бивши тада старешина среске испоставе Смајил Куленовић, који је и моје ствари из стана пренео себи. Исти је данас жив, негдје у нашим затворима”.¹⁴⁵ Међуверски односи су описани на следећи начин: „У срезу Завидовићи и Жепча живе Срби, Хрвати, муслимани и један мали дио Јевреја. Одмах по окупацији већина Хрвата и Муслимана

¹⁴⁴ Милорад Ајвазовић, парох други травнички, привремени бусовачки. Бр. 22 од 8. новембра 1947. године. Митрополија дабробосанска. Бр. 319 од 20. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–16.

¹⁴⁵ Милош Минић, парох завидовићко-жепачки. Бр. 135 од 1. децембра 1947. године. Митрополија дабробосанска. Бр. 320 од 20. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–17.

тешко су хтјели и да говоре са Србима, а са Јеврејима још горе. [...] Није иза њих изостала ни муслиманска интелигенција”.¹⁴⁶

Парохија височка

Према извештају свештеника Слободана Радовића: „Парохија височка обухвата већи део височког среза, насељеног муслиманским (претежно) и српским живљем”.¹⁴⁷ У тим окупираним селима усташка власт је почела са малтретирањима православних Срба који су се одлучили на отпор. „Од Петровдана 1941. црква је затворена. Хапшења и прогони, невиног становништва српске народности, принудили су Србе да се сами бране и штите. Почину диверзантске акције и бежање у шуме. Вероватно из тог разлога није било масовнијег убијања и клања по селима, као у ниским другим крајевима, а свеснији муслимани, који се нису укључили у ватрене присталице усташког покрета, штитили су српске куће. Зато има прилично села која су помешана са муслиманима, у којима скоро нико није страдао”.¹⁴⁸ Нажалост, православни хришћани су скупо платили побуну јер је надмоћнија немачка војска успоставила контролу власти, а усташки поданици су се „побринули” да што више Срба буде побијено или одведено у логоре.¹⁴⁹ Иначе, овај извештај је такође написан на основу сведочења преживелих православних Срба.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Исто.

¹⁴⁷ Слободан Радовић, парох височки. Бр. 709 од 27. децембра 1947. године у Високом. Митрополија дабробосанска. Бр. 326 од 31. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–18.

¹⁴⁸ Исто.

¹⁴⁹ Исто.

¹⁵⁰ Исто.

Парохија добрунска

У селима парохије добрунске православни Срби су били велика већина која није имала већих проблема по доласку немачких окупатора. Проблеми су почели, као што је случај у свим другим парохијама, по доласку усташких војника који су почели да пљачкају, малтретирају, хапсе, убијају невинне православне хришћане и пале њихове куће. Записани су примери спаљивања жена и деце по кућама. Усташе су заробиле свештеника Јосифа Богдановића, који је написао овај извештај, и одвеле га на тежак рад у логор у Цапраг, затим протерале у окупирану Србију. „Осим Срба у парохији добрунској било је и муслимана у Добруну. Приличан број од њих ступио је у усташе”.¹⁵¹

Парохија загорска

Улазак окупатора и усташа у села у парохији загорској догодио се на исти начин као у већини других села на окупационој територији Независне Државе Хрватске. „Одмах по доласку усташа међу којима је био већи број муслимана почело се са прогањањем и стрељањем као и паљењем српских домова. У селу Јажићу попаљено је цело село које броји око 20 домова, а сав српски живаљ је побегао у шуму”.¹⁵² За то исто село у овом извештају је написано следеће: „У селу Јажићу је побијено 8 лица само из једне породице. Командант наредбодавац за убиства био је усташа муслиман Салко Поповац из... [нечитко – аутор] – Херцеговина”.¹⁵³ По питању међуверских односа ситуација је била напетта.

¹⁵¹ Јосиф Богдановић, парох добрунски. Бр. 151 од 23. новембра 1947. године у Добруну. Митрополија дабробосанска. Бр. 328 од 31. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–20.

¹⁵² Драгомир Петровић, парох загорски. Бр. 28 од 1. јула 1947. године у Калиновику. Митрополија дабробосанска. Архиепископско намесништво горашко. Бр. 72 од 4. јула 1947. године у Горажду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–21.

¹⁵³ Исто.

„У парохији имаде муслимана, који су привидно били лојални Српском живљу, док су сви из потаје помагали усташку делатност. Водећи људи и интелигенција муслиманска опходила се дволично, према приликама и увиђавности”.¹⁵⁴ Заслужује пажњу напомена аутора овог извештаја. „Овај исувише оскудан извештај сам саставио на основу исказа неколико лица и то врло тешко јер нерадо о томе говоре...”.¹⁵⁵ Слична напомена се може пронаћи још код неколико свештеника али остаје непознат разлог устезања или страха преживелих да говоре о злочинцима.

Парохија боричка

На основу извештаја свештеника Виталија Богојевића није могуће сазнати детаље о међуверским односима у селима у парохији боричкој. Он се у свом извештају посветио истраживању тачног броја убијених православних Срба у тридесет и једно село његове парохије.¹⁵⁶

Парохија пазарићка

Свештеник Васиљ Тунгуз је написао опширан извештај о страдању православних Срба током Другог светског рата у парохији пазарићкој. „Никакав отпор у то вријеме није давао српски народ према мрском окупатору [Немцима и Италијанима – аутор], а поготову према браћи Хрватима и Муслиманима, док га злодјева усташа нијесу присилила на то”.¹⁵⁷ Интересантно је да овај свештеник Хрвате и муслимане назива браћом и по завршетку рата. Разлог томе је открио у опису међуверских односа. „На територији

¹⁵⁴ Исто.

¹⁵⁵ Исто.

¹⁵⁶ Виталије Богојевић, в.д. пароха борички. Бр. 2 од 8. децембра 1947. године у Борици. Митрополија дабробосанска. Архијерејско намесништво рогатичко. Бр. 24 од 10. децембра 1947. године у Борици. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–22.

¹⁵⁷ Васиљ Тунгуз, парох пазарићки. Бр. 219 од 20. новембра 1947. године у Пазарићу. Митрополија дабробосанска. Архијерејско намесништво сарајевско. Бр. 31 од 27. новембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–23.

ове парохије највише је било муслиманске, па српске, па хрватске народности. У редовима усташа није био ни један припадник српске народности. Међутим, у усташким редовима био је знатан број припадника и хрватске и муслиманске народности, са малим изузетком из свих сталежа и редова. И међу Муслиманима и Хрватима било је часних људи – исправних Хрвата и Муслимана, који су се заузимали за српски народ кроз цијело вријеме окупације. Тај се број повећавао истом онда када су осјетили слабљење окупаторских снага на фронтима; напредовање савезничке војске и јачање партизанских одреда Југославије”.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Исто.

ЕПАРХИЈА БАЊАЛУЧКА

Епархијом бањалучком управљао је епископ Платон у тренутку када је проглашена Независна Држава Хрватска у априлу 1941. године. Усташки стожерник и повереник за Врбаску бановину Виктор Гутић је злочиначки подухват истребљења православних Срба у тој области започео суровом ликвидацијом црквеног архипастира који је уживао велики углед и ауторитет међу својом паством.¹⁵⁹

После овог одговора Епископа Платона у понедељак, 5. маја 1941. године у 3 часа у јутро, дошли су агенти бањалучке усташке полиције у епископски двор, и наредили Епископу да пође с њима у усташки стожер. Владика Платон кад је доведен у стожер затекао је тамо проту и архијерејског намесника у Босанској Градишкој Душана Суботића, који је већ од раније био затворен у бањалучкој Црној Кући – Кастелу. Истога дана су владику и проту стрпали у аутомобил и одвели у правцу Котор Вароши. На петом шестом километру од Бања Луке, извели су обојицу из аутомобила убили их на обали реке Врбање и бацили у воду. То се десило све пре свитања. Убиство је извршио Асим Ђелић [муслиман – аутор].¹⁶⁰

Зверски начин на који су убијени епископ Платон и свештеник Душан Суботић послужио је усташама као „путоказ” како „треба” да се односе према православним Србима, који су остали на ми-

¹⁵⁹ Приредио Епископ Атанасије Јевтић. *Српска Црква у Другом светском рату*. Из Архива Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве. (1941–1946) Србија и коментари 1990/1991. Књига II Издање задужбине Милоша Црњанског. Београд, 1991. Стр. 94–96.

¹⁶⁰ Исто, стр. 96.

лост и немилост својих суграђана римокатолика и муслимана. У извештају Светог Архијерејског Синода дати су статистички подаци тог страдања: „Пре рата Епархија је бројала 416.000 православних душа. Према још непотврђеним подацима у Епархији је страдало око 100.000 лица, тј. ¼ становништва. [...] Потпуно је порушено 20 цркава. Делимично је порушено и за службу онеспособљено 11 цркава”.¹⁶¹ Када је реч о страдању српских православних свештеника треба нагласити да је већина од 107 парохијска свештеника била принудно ухапшена, тј. заробљена и одведена у логор у Цапраг одакле су касније протерани у окупирану Србију. У Епархију бањалучку 1945. године вратила су се само 58 свештеника. Остали су убијени, помрли у прогонству, избегли у друга места, нестали, итд.¹⁶²

Комисија за прикупљање података о страдању Срба укупно је сакупила 247 извештаја за Епархију бањалучку. Овај број обухвата извештаје из 1941, 1942. и 1947. године.¹⁶³

¹⁶¹ Исто, стр. 122.

¹⁶² Исто, стр. 122.

¹⁶³ Исто, стр. 101.

Сведочења из 1941. године

На основу одлуке Светог Архијерејског Синода, Синбр. 2364 од 14. октобра 1941. године, свештеници Епархије бањалучке написали су извештаје о стању у њиховим парохијама на почетку Другог светског рата, које су предали црквеним судовима у епархијама у којима су *де јуре* били смештени у статусу избеглица, иако су *де факто* били протерани од усташких власти. Епархијски црквени судови су те извештаје проследили Светом Архијерејском Синоду који их је предао Комисији за прикупљање података о страдању Срба. Епархија бањалучка је на почетку окупације имала 107 свештеника, а пронађено је укупно 89 извештаја од 55 свештеника, подељених по срезовима. У овом раду су изузети извештаји у којима нема сведочења о хришћанско-муслиманским односима.

Срез бањалучки

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 98.002 становника, а од тога је било 58.730 православних Срба, 11.030 муслимана, 26.696 римокатолика и остали.¹⁶⁴ Према попису из 1948. године укупно је било 89.248 становника, а од тога је било 64.599 православних Срба, 2.622 по националности неопредељених муслимана, 21.150 Хрвата и остали.¹⁶⁵

У досијеу за Срез бањалучки постоји само један документ под насловом „Масакрирање Срба у околини Бање Луке”.¹⁶⁶ У

¹⁶⁴ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

¹⁶⁵ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

¹⁶⁶ Масакрирање Срба у околини Бање Луке. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–1.

том документу су описани страшни и масовни злочини усташа над невиним српским становништвом у околним местима Бања Луке, почињени у фебруару 1942. године. На најсвирепији могући начин су убијена чак и деца. „Међу извршиоцима злодјела било је таквих садиста који су свој рад ограничили на убијање мале дјеце тако да су дјецу набадали на бајонете и онда испаливали метке кроз натакнуту дјецу”.¹⁶⁷ У таквој мрачној ситуацији „Министар Бешлагих Хилмија, који се тада налазио у Бања Луци, одмах је аутом отишао у Загреб и спријечио опћи покољ који је Бања Лука тада очекивала и предвиђала. Да ли је Хилмија Бешлагих кога од очевидаца (сељака) повео са собом у Загреб, није нам познато, међутим, овдје се вјерује да је некога од сељака и повео. (Бешлагих има у Шарговици свој посед)”.¹⁶⁸ Иначе, Хилмија Бешлагих је као муслиман био политички функционер у Независној Држави Хрватској.

Срез дубички

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 33.129 становника, а од тога је било 28.121 православних Срба, 3.039 муслимана, 1.641 римокатолика и остали.¹⁶⁹ Према попису из 1948. године укупно је било 28.461 становника, а од тога је било 24.732 православних Срба, 2.512 по националности неопредељених муслимана, 1.169 Хрвата и остали.¹⁷⁰

Извештаји српских православних свештеника из Среза дубичког нису обележени према административном округу него се

¹⁶⁷ Исто.

¹⁶⁸ Исто.

¹⁶⁹ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

¹⁷⁰ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

налазе у првом, општем, досијеу. Реч је о извештајима четворице свештеника тог среза: јереј Данило Ђућун,¹⁷¹ протојереј Славко Вујасиновић,¹⁷² протојереј Благоје Ј. Шиљековић¹⁷³ и свештеник Милан Ј. Лабус.¹⁷⁴

Свештеник Данило Ђућун, бивши парох демировачки, у чијем саставу су била села Демировци, Међења и Доња Градина, преживао је два затварања у логору; први од Немаца, а други од усташа. Он је у свом извештају написао да у његовој парохији сем православних Срба, око 5.000 људи, није било припадника других народа и следбеника других вероисповести.¹⁷⁵ „У овом крају није било ни муслимана ни католика. Читав крај је био насељен српским елементом. По мом уверењу, а и по причању многих у тиранисању и тлачењу српског света, муслимани су били умеренији од Хрвата усташа. У затвору, у Бос. Дубици, на моје питање, рече ми муслиман љечник: „Сад ви Срби пролазите кроз те тортуре а после вас, то исто, очекује и нас муслимане.“¹⁷⁶

Детаљан приказ демографског стања у Босанској Дубици са околином написао је свештеник, протојереј Славко Вујасиновић.

¹⁷¹ Српска Православна парохија белушићка. Бр. 17/42 од 23. фебруара 1942. године у Белушићу. Српско православно намесништво левачко. Бр. 37 од 26. фебруара 1942. године. Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве. Бр. 465 од 3. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–6.

¹⁷² Извештај на акт АЕМ. бр. 1270 од 24. априла 1942. године. Избегли парох босанско-дубички протојереј Славко Вујасиновић. 15. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–7.

¹⁷³ Извештај на акт АЕМ. бр. 1270 од 27. априла 1942. године. Избегли парох међувођски Благоје Ј. Шиљековић. 9. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–8.

¹⁷⁴ Свештеник Милан Ј. Лабус. У Куршумлији, 8. децембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–14.

¹⁷⁵ Српска Православна парохија белушићка. Бр. 17/42 од 23. фебруара 1942. године у Белушићу. Српско православно намесништво левачко. Бр. 37 од 26. фебруара 1942. године. Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве. Бр. 465 од 3. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–6.

¹⁷⁶ Исто.

У том срезу Босанска Дубица живело је око 35.000 становника, од којих су 30.000 били православни Срби. У самој варошици Босанској Дубици живело је око 5.000 становника, од којих су муслимани чинили 3.600, православни Срби 1.000 и римокатолици 400 људи.¹⁷⁷ „Муслимана у селима нема, а римокатолика око 7-800 душа. Дакле, Срби су у огромној већини па ипак 1918. године није се ни муслиманима ни римокатолицима ништа догодило!“¹⁷⁸ Свештеник Славко је у свом извештају написао да су неки муслимани и римокатолици током Првог светског рата у том крају починили злочине над православним Србима који су им све то опростили по завршетку рата 1918. године. Од тада па до почетка Другог светског рата у том крају Срби нису показали непријатељски или осветнички став ни према злочинцима нити према било коме другом. „Али се то брзо заборавило“.¹⁷⁹ Упркос страхотама којима су у том месту били изложени православни свештеници и народ, овај свештеник је у свом извештају написао да је било и оних који се нису сложили са усташким терором. „Насупрот тој злочиначкој усташкој акцији, залагали су се за Србе и видно истицали: Авдибег Церић, Мујета Шерић, Др. М. Кадић, Кадија Ђозић, поднаредник Мујо (од Бјељине), Гедо Волман, р. кат. жупник, Иван Илић, Нела Дабић, Вадовић Јосиф, Филиповић Здравко престојник“.¹⁸⁰

У Београду се као избеглица, преживели логораш, нашао свештеник, протојереј Благоје Ј. Шиљековић, бивши парох међувођски. Он је у свом извештају навео да је његова парохија до 10. јула 1941. године бројала 4.203 православна верника, затим је описао страдање његове породице на почетку рата од стране усташа које су запалиле и срушиле храм у његовој влашковачкој парохији. Он је написао да признање заслужује муслиман Суљо

¹⁷⁷ Извештај на акт АЕМ. бр. 1270 од 24. априла 1942. године. Избегли парох босанско-дубички протојереј Славко Вујасиновић. 15. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–7.

¹⁷⁸ Исто.

¹⁷⁹ Исто.

¹⁸⁰ Исто.

Ђустић из Босанске Дубице због свог односа према православним Србима.¹⁸¹

У парохији дворишкој, у априлу 1941. године, пре почетка фашистичко-ушашке окупације, живело је 5.500 православних Срба и 2 римокатолика, према писаном сведочењу свештеника Милана Лабуса. Почетак страдања православних у том месту је почело на исти начин као и у другим селима и градовима на територији Независне Државе Хрватске, хапшењем и затварањем српских православних свештеника. Међутим, свештеник Милан Лабус у свом извештају није пропустио да спомене покушај муслимана да се српски свештеници спасу ушашког зулима. „Док сам пребивао с породицом, са осталим свештеницима и њиховим породицама у затвору у Босанској Дубици, у истину је било виђенијих муслимана у Босанској Дубици, који су настојали да се сви ми свештеници с породицама пустимо из затвора, јер нисмо ништа криви, али њихова молба одбијена је по хрватским ушашким властима”¹⁸²

Срез приједорски

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 55.919 становника, а од тога је било 32.750 православних Срба, 16.113 муслимана, 6.006 римокатолика и остали.¹⁸³ Према попису из 1948. године укупно је било 59.316 становника, а од тога је било 33.620 православних Срба, 18.093 по националности неопредељених муслимана, 6.601 Хрвата и остали.¹⁸⁴

¹⁸¹ Извештај на акт АЕМ. бр. 1270 од 27. априла 1942. године. Избегли парох међувођски Благоје Ј. Шиљековић. 9. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–8.

¹⁸² Свештеник Милан Ј. Лабус. У Куршумлији, 8. децембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–14.

¹⁸³ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

¹⁸⁴ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-

Исту судбину православних свештеника поделио је и свештеник Душан Тубин, бивши парох ракелићки у чијем саставу су била села Ракелићи, Санићани, Тела, Миљаковци, Гаћани и Пејићи. По његовом сведочењу, „у општини ракелићкој у становништву било је: православних (Срба) нешто више од 85%, а 15% сачињавали су заједно: муслимани, римокатолици, гркокатолици и протестанти”¹⁸⁵ Међутим, „Око Илиндана у нашем срезу и околним срезовима настала је општа хајка на Србе, те права касапница, тако да су многа села у пепео претворена, а живаљ преполовљен. У овоме недељу нарочито су се истицали муслимани”¹⁸⁶ Свештеник Тубин је остао објективан у свом извештају па је написао следеће: „У заштити Срба и за мога боравка и после мога прогона, нарочито се истакао Ибрахим Мешић, [нечитко – аутор], полит. општ. ракелићке – кога су хрват. власти поставиле за претседника општине и његов отац Салих. Као доказ да су се својски заузимали за наш народ сведочи чињеница, што су у неколико маха посмјењивали ушаше из наших крајева, кад би наишли. Свој став, колико можемо сазнати ни до данас нису изменили. Какви су их разлози и побуде руководили за овакво држање према нашем живљу не могу знати, али рачунам, да је у питању човечност”¹⁸⁷

Срез јајачки

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 48.510 становника, а од тога је било 24.176 православних Срба, 14.205 муслимана, 10.080 римокатолика и

градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

¹⁸⁵ Извештај на акт Епископа тимочког, бр. 3269 од 25. децембра 1941. године, а сходно распису СА Синода, бр. 2364 од 14. октобра 1941. године. Избегли парох ракелићки Душан Тубин. 26. јула 1941. године у Бољевцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–9.

¹⁸⁶ Исто.

¹⁸⁷ Исто.

остали.¹⁸⁸ Према попису из 1948. године укупно је било 36.910 становника, а од тога је било 18.679 православних Срба, 8.839 по националности неопредељених муслимана, 9.379 Хрвата и остали.¹⁸⁹

У досијеу Среза јајачког чувају се извештаји седморице српских православних свештеника из Епархије бањалучке; свештеник Данило П. Маријанац,¹⁹⁰ свештеник Лазар Ђукановић,¹⁹¹ протојереј Михаило Вучковић и јереј Горислав Вучковић,¹⁹² протојереј Јован Ј. Обрадовић,¹⁹³ протојереј Милан Илић,¹⁹⁴ свештеник Петар А. Ђуровић¹⁹⁵ и јереј Михаило С. Ракита.¹⁹⁶

Свештеник Данило Марјанац, парох брезичански, срез Јајце, архијерејско намесништво травничко, Епархија бањалучка, посведочио је у свом извештају о стању у Бутојну са околином где су усташе починиле велике злочине. „Улогу издајца српских и овога

¹⁸⁸ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

¹⁸⁹ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

¹⁹⁰ Свештеник Данило П. Маријанац. Епархија бањалучка. 29. марта 1942. године у Љутовници. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д9-1.

¹⁹¹ Лазар Ђ. Ђукановић. 1. маја 1942. године у Аранђеловцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д9-2.

¹⁹² Протојереј Михаило Вучковић, парох оборачки у пензији и јереј Горислав Вучковић, парох оборачки у избеглиштву. У Аранђеловцу, 2. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д9-3.

¹⁹³ Јован Ј. Обрадовић, парох доњо-вакуфски у избеглиштву. У Трстенику, 25. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д9-4.

¹⁹⁴ Протојереј Милан Илић, парох јајачки у избеглиштву. У Пожеги, 15. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д9-5.

¹⁹⁵ Свештеник Петар А. Ђуровић, парох шиповски у избеглиштву. У Пилици код Бајне Баште. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д9-5.

¹⁹⁶ Јереј Михаило С. Ракита. У Крушевцу, 6. фебруара 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-15.

пута су одиграли муслимани који листом приђоше усташама и у њима поздравише своје спасиоце од Срба, које су до јуче на исти начин искоришћавали и обмањивали. Један од првих страдалника Срба паде још у мају месецу млади свештеник Миладин Минић, парох биљешевски, крај Травника у Лашви, од руке неког фратра и групе бездушних муслимана”.¹⁹⁷

У месту Језеро, срез Јајце, било је 24 православна домаћинства, а остатак становника су чинили муслимани, од око 300 домова. Нажалост, хрватске усташе, по извештају свештеника Лазара Ђ. Ђукановића, убиле су све православне Србе осим самог свештеника, који је пре тога ухапшен и одведен у логор, и „Избегао је свега један домаћин са женом и 6 деце зато што је добро живио са муслиманима /нарочито/ а избегао је од сигурне смрти да би главу спасао”.¹⁹⁸ Управо је тај преживели човек испричао свештенику Лазару Ђукановићу да нико од Срба у том селу, као и у околним селима, није преживео покољ који су им приредиле усташе. Чак су запаљене и срушене како православна црква у Језеру, тако и у околним местима.¹⁹⁹ По њему, „Нико се није ни од муслимана ни од католика заузимао за Србе, него су се напротив дочепали оружја и одмах кренули у Српска села да отимају жито, паре, мрс [намернице животињског порекла – аутор] и друго и ко би што проговорио казна му је изрицана на лицу места”.²⁰⁰

Велику тортуру је преживео протојереј Милан Илић, парох и архијерејски намесник јајачки у Јајцу, који је посведочио о страдањима православних Срба на почетку рата. У његовом извештају се може пронаћи следећи податак: „Тражећи муслимане комунисте око Језера, усташе су између 22. и 26. јуна испребијале људе, жене и старце по српским селима /Жаовине/и Бришћа/ и

¹⁹⁷ Данило П. Маријанац, свештеник избеглица. Срез Јајце. Епархија бањалучка. 29. марта 1942. године у Љутовници. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д9-1.

¹⁹⁸ Лазар Ђ. Ђукановић. 1. маја 1942. године у Аранђеловцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д9-2.

¹⁹⁹ Исто.

²⁰⁰ Исто.

опљачкали неке домове”.²⁰¹ Иначе, језерски командант усташа, Фахрија Капетановић, убио је на тешким мукама Николу Марића јер му се свидела његова супруга.²⁰²

У Срезу јајачком сигурне смрти су се спасиле неке породице захваљујући заштити муслимана. О томе је посведочио свештеник Михаило Ракита. „Др. Мића Братисављевић са супругом такођер је пребегао у Београд, благодарећи Србину Муслиману Др. Ибри Букићу”.²⁰³ Нажалост, он је написао да је било оних муслимана који су суделовали усташама у злочину над невиним Србима. „У мучењу Срба помагали су све пропалице католичке и муслиманске, као Алија Башић, муслиман из Шипова, и многи други, којих имена не знам. За Србе су се заузимали особито Др. Ибро Букић, лечник из Јајца, и Анто Бурић, радник из творнице у Јајцу. Иначе, сви остали муслимани и католици, држали су се по страни потпуно пасивни”.²⁰⁴

Срез которварошки

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 27.236 становника, а од тога је било 17.146 православних Срба, 4.872 муслимана, 5.193 римокатолика и остали.²⁰⁵ Према попису из 1948. године укупно је било 33.189 становника, а од тога је било 22.032 православних Срба, 5.323 по националности неопредељених муслимана, 5.819 Хрвата и остали.²⁰⁶

²⁰¹ Протојереј Милан Илић, парох јајачки. 15. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д9–5.

²⁰² Исто.

²⁰³ Јереј Михаило С. Ракита. У Крушевцу, 6. фебруара 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–15.

²⁰⁴ Исто.

²⁰⁵ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

²⁰⁶ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности”

У досијеу Среза которварошког чувају се четири извештаја српских православних свештеника; јереј Душан П. Младеновић,²⁰⁷ јереј Кајица Кострешевић,²⁰⁸ протојереј Ристо Вуковић²⁰⁹ и јереј Мирко Обрадовић.²¹⁰

Сведочење о наглој промени односа између православних хришћана и муслимана у појединим местима написао је свештеник Кајица Кострешевић, парох скендервакуфски, који је заједно са својом породицом преживео логор у Цапрагу. „Односи између Срба и Муслимана за 3 године мога службовања у С. Вакуфу били су веома добри. Након прогласа Хрватске државе муслимани су сасвим променили свој став према Србима. Настала су вређања псовке и упропашћавање српске имовине од стране муслимана. Настало је прогањање и убијање виђенијих Срба, на првом месту свештенства са почившим Епископом Платоном на челу. Свима овим прогањањима и убијањима Срба од стране усташа придружили су се и муслимани, било активно учествујући у истим, било речима одобравајући исте чине”.²¹¹

по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

²⁰⁷ Јереј Душан П. Младеновић, парох котор варошки. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д11–1.

²⁰⁸ Јереј Кајица Кострешевић, парох скендервакуфски, архијерејско намесништво котор-варошко. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д11–2.

²⁰⁹ Протојереј Ристо Вуковић, парох липљански. Јереј Кајица Кострешевић, парох скендервакуфски, архијерејско намесништво котор-варошко. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д11–3.

²¹⁰ Јереј Мирко Обрадовић, парох масловарски. У Раброву, 20. августа 1941. године. Јереј Кајица Кострешевић, парох скендервакуфски, архијерејско намесништво котор-варошко. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д11–24

²¹¹ Јереј Кајица Кострешевић, парох скендервакуфски, архијерејско намесништво котор-варошко. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д11–2.

Срез новљански

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 38.737 становника, а од тога је било 30.694 православно Срба, 6.110 муслимана, 1.861 римокатолика и остали.²¹² Према попису из 1948. године укупно је било 35.695 становника, а од тога је било 28.044 православно Срба, 6.382 по националности неодређених муслимана, 1.208 Хрвата и остали.²¹³

У досијеу Среза Босански Нови чува се девет извештаја седморице српских православних свештеника, двојице судија и једног контролора; јереј Предислав М. Миливојевић,²¹⁴ судија Петар Шурлан,²¹⁵ Станиша В. Грујић,²¹⁶ протојереј Мирко Павић,²¹⁷ Марија Банић,²¹⁸ протојереј Симо Кондић²¹⁹ и протојереј Алекса З. Поповић.²²⁰

²¹² Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

²¹³ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

²¹⁴ Јереј Предислав М. Миливојевић, парох свођански. У Прањани, 27. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12 – 1. ; Јереј Предислав М. Миливојевић, парох свођански. У Прањани, 17. јул 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12–1.

²¹⁵ Петар Шурлан, судија. Епархија бањалучка. У Неготину, 4. априла 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12-3.

²¹⁶ Станиша В. Грујић, судија. У Младеновцу, 12. маја 1942. године. Његов исказ оверио свештеник Милан Поповић, парох други младеновачки. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12-4.

²¹⁷ Протојереј Мирко Павић, парох босанско-костајнички. У Аранђеловцу, 2. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12 – 5.

²¹⁸ Марија Банић. У Крагујевцу, 15. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12–6.

²¹⁹ Протојереј Симо Кондић, парох у Босанско Новом и архијерејски намесник босанско-нови. У Карану, 15. августа 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12–8.

²²⁰ Протојереј Алекса З. Поповић, парох добрљански. Библиотека Патријаршије

Извештај о стању у парохији на почетку рата написао је свештеник Предислав М. Миливојевић, парох у Сводној, архијерејско намесништво босанско-ново, који је био принуђен да напусти своју парохију у Епархији бањалучкој јер према наређењу власти Независне Државне Хрватске сва лица православне вероисповести рођена у Краљевини Србији и Краљевини Црној Гори била су протерана у периоду од 24. априла 1941. године до 15. маја 1941. године. Његова парохија је била село Сводна са 290 кућа и 2.000 становника од којих су сви били православни Срби осим једне куће чији су чланови били римокатолици. Међутим, Свођанска општина у то време имала је 800 кућа са око 8.000 становника.²²¹ „У тих осам стотина домова има једно 80 кућа муслиманских (село Благај) и око 30 кућа католичких, од којих свега једна хрватска, а остале су галицијанске (село Домбрава, српски Добрава). Има 5 кућа гркокатоличких”.²²² Извештај свештеника Предислава Миливојевића је један од оних историјских сведочења из тог периода у којима је улога муслимана у односима према православнима описана из два угла. Он је написао како „Има један поднаредник муслиман из Црне Горе, Хамдија Ганић, он је и пре рата испољавао своје србофилство, а од 13. априла постао је несношљив. Псовао је јавно пред Србима Краља Петра, нагонио Србе да плачу за краљем Петром и Југославијом, и уопште вређао српска и хришћанска осећања код нашег честитог света. Народ је на њега киван и мислим да нема на глобусу места где би се могао сакрити, ако опет дође наше”.²²³ Са друге стране, описао је случај како су муслимани спасили једног српског православног свештеника и двојицу Срба. „Свештеник из Будимлића Јапре, Мирослав Глушац, по ноћи је отеран из Јапре у Приједор, где га умало није убио један усташки официр. Већ су били осуђени на смрт он и Ђуро Совиљ и Никола Павић, оба трговца из Будимлића Јапре. Но благовремено је дошла депутација угледних муслимана из Ст.

српске. Бр. Ф1 Д12–9

²²¹ Јереј Предислав М. Миливојевић, парох свођански. У Прањани, 17. јул 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12–2.

²²² Исто.

²²³ Исто.

Мајдана на челу са католичким свештеником, и сва тројица су били ослобођени”.²²⁴ Међутим, потпуно је била другачија судбина једног другог свештеника. „Свештеник Бранко Кусоњић, из Козарца, био је денунциран од козарачких муслимана и усташе су га тукле и мучиле. Чуо сам да је пребегао у Београд”.²²⁵ Врло је драгоцен податак овог свештеника да је на почетку Другог светског рата у Босанско-новом срезу живело „80 % Срба, 18 % муслимана, 2 % Хрвата и Галицијана”.²²⁶

Пронађен је само један извештај за среску испотаву костајничку, Среза новљанског, написан руком свештеника Мирка Павића, бившег пароха босанско-костајничког, у чијој је парохији, по његовом сведочењу, живело око 12.000 православних Срба на почетку Другог светског рата, док је 1942. године у животу било свега неколико српских породица.²²⁷ Он је посведочио о зверствима усташа као и о великом броју убијених православних Срба у тој општини. „Нарочито су се истакли као интелектуални кривци и подстрекачи, који су виђенијим Србима инсинуирали тобожње кривице, да би их хрватске усташе хапсиле и на муке стављале: Хусеин Муратбеговић, учитељ, који је одмах био постављен за предстојника котарског, а последије је ованзирао за логорника. Исти је био учитељ у Бос. Костајници раније. Затим, неки Фрацовић, обућар. Адил Голић, обућар, и Арнаутовић, син Мехмед Алије Арнаутовића, општинског деловође, Ферхатовић, бравар, син Расима Ферхатовића, индустријалца, сви из Босанске Костајнице”.²²⁸ Ипак, истакао је једног муслимана који је био изузетак у том месту. „Нарочито се за Србе заузимао и спасавао их од прогоњења и хапшења: Градски хоџа (имам) Сејфудин Кулаглић из Босанске Костајнице, који је и мене спасао да ме усташе не

²²⁴ Исто.

²²⁵ Исто.

²²⁶ Исто.

²²⁷ Протојереј Мирко Павић, парох босанско-костајнички. У Аранђеловцу, 2. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12 – 5.

²²⁸ Исто.

премлате и ако су и њему пријетили хапсом и батинама, ради његова интервенисања за друге. Ово је чинио као Србин Ђикићевац”.²²⁹

Осим православних свештеника, распису Светог Архијерејског Синода су се преко црквених органа одазвали чак и лаици (цивили), који су као избеглице посведочили о страдањима српског православног народа и Цркве у својим местима. Међу њима је избеглица из Босанског Новог, Петар Шурлан, који се одазвао позиву Епископа тимочког, бр. 3269/41 и одговорио на девет питања. Он је посведочио 4. априла 1942. године да у Босанском Новом од 1.500 Срба није остао готово нико жив; око 300 људи је пребегло у Србију, а остатак је убијен до последњег човека.²³⁰ Иначе, по његовом сведочењу, у Босанско-новском срезу живело је 42.000 становника. Међу њима је било око 8.000 муслимана, 1.000 католика, а остатак становништва су чинили православни Срби.²³¹ „О прелазу Срба у ислам није ми ништа познато, нити сам чуо од кога о томе, осим неколико усамљених случајева”.²³² Он је навео списак целих српских села која су прешла у римокатолицизам како би сачували своје животе. „У гоњењу Срба истакле су се усташе који су дошли са стране, највише из Петриња, заједно са домаћим олошем муслиманске вере”.²³³ Шурлан је навео оне римокатолике који су се ипак залагали за спас неких Срба и „Од муслимана био је коректан према Србима и прилично их штитио логорник Ибрахим Фајтовић, кафеџија из Босанског Новог”.²³⁴

Судија Станиша В. Грујић, из Босанско новог, веома је био разочаран у муслиманску интелигенцију у том месту. Он је на почетку свог извештаја написао да „У метежу пред улазак немачких трупа појавили су се неки домаћи типови муслимани и шокци који су претили српском становништву. Алија Џафербеговић кога су

²²⁹ Исто.

²³⁰ Петар Шурлан, судија. У Неготину, 4. априла 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12–3.

²³¹ Исто.

²³² Исто.

²³³ Исто.

²³⁴ Исто.

наше Власти одувек гониле као комунисту, појавио се једног дана са сјекиром по чаршији вичући: „Идем Србима правити вјешала”.²³⁵ Судија Грујић је негативан утисак о улози муслимана стекао на лицу места, гледајући како неки муслимани предводе масовна убијања невиних православних Срба. „На Светог Илију, 2. августа, ја сам са првим транспортом свештеника дошао у Београд. Када сам мало одахнуо у Србији и одморио се душевно и физички, дошао сам до закључка да је сва католичка и муслиманска интелигенција кроз цело време нашег заједничког живота збијала се у редове под разним видовима око цркава и џамија у политичким групама и партијама под именом југословенство и т. д. чекала згодан час да потегне нож и покоље све што се Србин зове. Ни једног јединог интелигентнијег Турчина и Шокца не нађох за све оно страшно доба који би осетио да је Србин човек, а не звијер коју треба убити”.²³⁶ Интересантно је да судија Грујић у свом извештају прави разлику између самих муслимана у сталешком погледу, а на основу њиховог односа према православним Србима. „Међу сиротињом још се могло видјети и по неки лепо гест. Када смо кренули из Кастела један радник муслиман је залелекао плачући „браћо” па коме сте толико скривили...”.²³⁷

Свештеник Симо М. Кондић, парох у Босанско Новом и архијерејски намесник босанско-нови, поднео је извештај Светом Архијерејском Синоду у коме је описао начин на који је избегао у Србију и под којим околностима је био принуђен на такав поступак. Он је, поред осталог, написао: „Са муслиманима сам се тако добро слагао да су ме сви поштовали и спасли 1914. године од интернације, а ја сам им се зато одужио 1918. године, што сам им као члан тадашњег народног већа сачувао животе и иметке. Кад је Босна сад у априлу потпала под Хрватску и Срби се почели прогонити и злостављати, уверавали су ме да ми се неће ништа десити док од њих и један живи. Међутим, на 9. јула о.г. дођоше у 21. ч. два усташка цивилна

²³⁵ Станиша В. Грујић. У Младеновцу, 12. маја 1942. године. Његов исказ оверио свештеник Милан Поповић, парох други младеновачки. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12-4.

²³⁶ Исто.

²³⁷ Исто.

званичника и четири усташе под пушкама и рекоше ми да сам лишен слободе, да сав мој покретни и непокретни иметак постаје државна својина, да се са породицом за пола сата спремим и собом понесем сав готов новац и сав златни и сребрни накит”.²³⁸ Касније, у логору у Цапрагу му је одузет сав новац и накит, тако да је пребегао у Србију без игде ичега.²³⁹

Срез кључки

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 37.288 становника, а од тога је било 24.814 православних Срба, 1.543 муслимана, 10.901 римокатолика и остали.²⁴⁰ Према попису из 1948. године укупно је било 35.428 становника, а од тога је било 23.889 православних Срба, 9.927 по националности неопредељених муслимана, 1.559 Хрвата и остали.²⁴¹

У досијеу Среза кључког сачувана су седам извештаја шесторице српских православних свештеника; јереј Саво Амићић,²⁴² јереј

²³⁸ Протојереј Симо М. Кондић, парох у Босанско Новом и архијерејски намесник босанско-нови. У Карану, 15. августа 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12 – 8.

²³⁹ Исто.

²⁴⁰ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

²⁴¹ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

²⁴² Јереј Саво Амићић, парох сански, намјесништво кључко, Епархија бањалучка. 23. јануара 1942. године у Радујевцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10-1. ; Јереј Саво Амићић, парох сански, намјесништво кључко, Епархија бањалучка. 21. августа 1941. године у Радујевцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10-4.

Велимир д. Бањац,²⁴³ свештеник Боро Љ. Митровић,²⁴⁴ свештеник Велимир Бањац,²⁴⁵ протојереј Ђорђе Мачкић²⁴⁶ и свештеник Михајло Д. Станивуковић.²⁴⁷

Према подацима из извештаја свештеника Саве Ђ. Амићића, пароха у Сањци, у његовој парохији је до почетка окупације живело преко 4.000 православних Срба, који су се по успостављању фашистичког и усташког режима нашли на мети напада и злостављања док „За Србе се није нико заузимао”²⁴⁸ у том месту, а злочинцима је међу муслиманима усташама назвао Ибрахима Алибеговића, Ибру Ајкића и Церића.²⁴⁹ Исти свештеник, Саво Амићић, у свом претходном извештају, од 21. августа 1941. године, посведочио је да „За читаво време мога службовања у Саници [1930–1941 – аутор], не само ја, него ни моји парохијани, нису са припадницима дугих вероисповести имали никаквога сукоба”²⁵⁰ Нажалост, такви међуверски односи су се пореметили под утицајем политичких неприлика не само у том месту него и у другим селима и градовима под усташком окупацијом.

Свештеник Ђорђе Мачкић, парох кључки, посведочио је у свом извештају, поред осталог, како су муслимански руководиоци

²⁴³ Јереј Велимир Д. Бањац, парох горњи рибнички. У Неготину, 23. фебруара 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10–2.

²⁴⁴ Свештеник Боро Љ. Митровић. У Влашки, 10. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10–3.

²⁴⁵ Свештеник Велимир Бањац, парох рибнички. У Неготину, 26. јула 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10–5.

²⁴⁶ Протојереј Ђорђе Мачкић, парох кључки. У Ужицу, 2. септембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10–6.

²⁴⁷ Свештеник Михајло Д. Станивуковић, парох љубичевачки. У Велесници, 22. августа 1941. године. Протојереј Ђорђе Мачкић, парох кључки. У Ужицу, 2. септембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10–7.

²⁴⁸ Јереј Саво Амићић, парох сански, намјесништво кључко, Епархија бањалучка. 23. јануара 1942. године у Радујевцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10–1.

²⁴⁹ Исто.

²⁵⁰ Јереј Саво Амићић, парох сански, намјесништво кључко, Епархија бањалучка. 21. августа 1941. године у Радујевцу. Библиотека Патријаршије српске. Епархија бањалучка. Бр. Ф1 Д10–4.

у окупаторском режиму, на почетку рата, били непријатељски расположени према православним Србима. „Када су немачке трупе дошле, муслимани су заједно са председником општине почели хушкати Немце на Србе. Говорили су да се организују српске чете, као и четници, и да исти из заседе врше убијање Немаца, да Срби скривају четнике, да имају велике залихе намирница. Међутим, немачке власти нису предузимале ништа против Срба. [...] Муслимани су и Талијанима приказивали Србе у црној боји, али ни ова денунцирања нису користила. На против, Талијани су јавно истицали симпатије према Србима. Хрвати, већином тежаци, нису били у добрим односима са муслиманима и бранили су Србе и сузбијали њихову агресивност. По одласку Талијана, ови Хрвати – тежаци обукли су се у усташе и одржавали ред. На 25. јуна отишао сам службено у једно село и био сам зато оптужен од муслимана, зашто сам морао одговарати пред усташким логорником у Кључу. На Видовдан није одржано богослужење у цркви ради пазарног дана, а нарочито ради тога што се пронела вест да ће Срби тај дан напасти католичке и муслиманске куће, а Срби су се опет бојали напада од стране муслимана и католика”²⁵¹

Срез мркоњићи

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 27.014 становника, а од тога је било 21.991 православних Срба, 2.585 муслимана, 2.434 римокатолика и остали.²⁵² Према попису из 1948. године укупно је било 29.178 становника, а од тога је било 25.308 православних Срба, 1.801 по националности неодређених муслимана, 2.056 Хрвата и остали.²⁵³

²⁵¹ Протојереј Ђорђе Мачкић, парох кључки. У Ужицу, 2. септембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10–6.

²⁵² Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

²⁵³ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности”

У досијеу Среза Мркоњић Град, чува се једанаест извештаја од осморице српских православних свештеника и једног избеглице; свештеник Јован Протић,²⁵⁴ протојереј Павле Убавић,²⁵⁵ протојереј Никола Рожић,²⁵⁶ свештеник Саво Тркуљић,²⁵⁷ свештеник Урош Козомара,²⁵⁸ Љубинко Грајић,²⁵⁹ свештеник Шпиро Убавић²⁶⁰ и јереј Небојша Д. Кондић.²⁶¹

Међу злочинцима над недужним православним Србима у Срезу Мркоњић Град у Епархији бањалучкој, према сведочењу свештеника Николе Рожића, пароха подрашког, администратора градачког и архијерејског намесника мркоњићког, нашао се и муслиман „Мухамед Диздаревић старешина села и логора у Врх. Пољу”.²⁶² Иначе, у Подрашници је било 1.220 српска мушкарца, а

по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

²⁵⁴ Свештеник Јован Протић, парох бараћки. У Аранђеловцу, 1. априла 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-1.

²⁵⁵ Протојереј Павле Убавић, парох герзовачки. У Аранђеловцу, 2. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-2.

²⁵⁶ Протојереј Никола Рожић, парох подрашки, администратор градачки и архијерејски намесник мркоњићки, У Аранђеловцу, 2. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-3.

²⁵⁷ Свештеник Саво Тркуљић, парох мркоњићградски. у Андрејевици, 15. јула 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-4. ; Свештеник Саво Тркуљић, парох мркоњићградски. У Андријевици, 29. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-11.

²⁵⁸ Свештеник Урош Козомара, парох пецки. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-5. ; Свештеник Урош Козомара, парох пецки. 17. септембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-9.

²⁵⁹ Љубинко Грајић, избеглица из Мркоњић Града. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-6.

²⁶⁰ Свештеник Шпиро Убавић, парох густоварски. У Лазаревцу, 12. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-7. ; Свештеник Шпиро Убавић, парох густоварски. У Лазаревцу, 2. септембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-10.

²⁶¹ Јереј Небојша Д. Кондић, парох Медне. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-8.

²⁶² Протојереј Никола Рожић, парох подрашки, администратор градачки и архијерејски намесник мркоњићки, У Аранђеловцу, 2. маја 1942. године.

у Граци их је било 740 на почетку окупације.²⁶³ Свештеник Саво Тркуљић, парох мркоњићградски, описао је велика страдања невиних православних Срба у Мркоњић Граду на почетку рата, а поред осталог, осврнуо се и на међуверске односе у том периоду. „Ко је од месних Хрвата и муслимана учествовао у овим злочиначким делима није ми познато, али ни они који нису учествовали у убијању Срба, како сам могао сазнати, само су речима осуђивали ова злочиначка дела која се чине над Србима, али ништа нису предузели да се то спречи”.²⁶⁴ Потврду потресних сведочења српских православних свештеника из тог краја потврдио је својим извештајем избеглица из Мркоњић Града, Љубинко Грајић, који је међу наведене истакнуте злочинце споменуо и неколико муслимана: „Осман Дервишевић, општ. Стажар из Мрк. Града, Алија Шеховић, трговац из Мрк. Града, [...]”.²⁶⁵ Према његовом сведочењу, „Срез Мркоњићки (Врбаска бановина) имао је око 30.000 становника и то: 24.000 Срба православне вјере, а 6.000 Хрвата, католика и муслимана”.²⁶⁶ Свештеник Саво Тркуљић, парох мркоњићградски, написао је још један извештај крајем августа 1941. године у коме је навео да је био парохијски свештеник у Мркоњић Граду од септембра 1928. године до 11. јула 1941. године. „Срез мркоњић градски, у коме се налази парохија Мркоњић градска, у огромној је већини српски срез, јер од 30.000 становника у срезу има 24-25.000 Срба, тако да извесне парохије у срезу немају ни једног иноверца. У парохији мркоњ. градској има иновераца и то муслимана и католика у самом граду и у два села римокатолика. Односи између Срба и иновераца у мојој парохији све до почетка рата били су добри из разлога што су иноверци у мањини, као и због тога што за време ослобођења 1918. године Срби нису чинили никакве освете иноверцима иако су они од 1914. до 1918. много

Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-3.

²⁶³ Исто.

²⁶⁴ Свештеник Саво Тркуљић, парох мркоњићградски. у Андрејевици, 15. јула 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-4.

²⁶⁵ Љубинко Грајић, избеглица из Мркоњић Града. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-6.

²⁶⁶ Исто.

зла учинили Србима. Одмах по проглашењу хрват. држ. почели су поједини иноверци да испољавају своју мржњу према Србима...²⁶⁷

Срез приједорски

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 55.919 становника, а од тога је било 32.750 православних Срба, 16.113 муслимана, 6.006 римокатолика и остали.²⁶⁸ Према попису из 1948. године укупно је било 59.316 становника, а од тога је било 33.620 православних Срба, 18.093 по националности неопредељених муслимана, 6.601 Хрвата и остали.²⁶⁹

У досијеу Среза приједорског чува се седамнаест извештаја од деветорице српских православних свештеника, једног подзаповедника полиције, двојице непознатих аутора и распис приједорских муслимана: Ђуро Шарац, протојереј Душан Кондић,²⁷⁰ свештеник Теодор Кондић,²⁷¹ свештеник Симо Кантар,²⁷² свештеник Лука М.

²⁶⁷ Свештеник Саво Тркуљић, парох мркоњићградски. У Андријевици, 29. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13–11.

²⁶⁸ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

²⁶⁹ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

²⁷⁰ Протојереј Душан Кондић, парох у Буснови. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–2.; Протојереј Душан Кондић, парох у Буснови. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–7.; Протојереј Душан Кондић, парох у Буснови. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–13.

²⁷¹ Јереј Теодор Кондић, парох марински. У Бољевцу, 26. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–14.; Јереј Теодор Кондић, парох марински. У Бољевцу, 26. јула 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–3.

²⁷² Свештеник Симо Кантар, парох омарски. У Рековцу, 15. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–4.; Свештеник Симо Кантар, парох омарски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–8.

Марчетић,²⁷³ протојереј Милан Боројевић,²⁷⁴ свештеник Бранко С. Ј. Кусоњић,²⁷⁵ свештеник Душан Тубин,²⁷⁶ јереј Владимир Марјановић²⁷⁷ и јереј Милан П. Миљуш.²⁷⁸ И у овоме Срезу су поједини свештеници поднели по два и више извештаја.

Још једно сведочење о томе како су усташке власти подметале сукобе између православних и муслимана написао је у свом извештају свештеник Душан Кондић, парох у Буснови у Епархији бањалучкој. „Осмог маја [1941. године – аутор] инспирисан је од стране усташког логора у Санском Мосту независне Хрватске државе оружан сукоб између мјештана муслимана села Кијева и православних Срба. Трамошње у коме су муслимани поклали одличне домаћине Марка Кондића и сина његова Ђурђа, а Ђурђеву жену јавно обесчастили пошто су их раније потпуно опљачкали и имовно упропастили, а иза овога је настављен покољ Срба који се крунисао тиме да је 27 највиђенијих невиних Срба без истраге погубљено у Санском Мосту.”²⁷⁹

Свештеник Теодор Кондић, парох марински у архијерејском намесништву приједорском, у свом кратком извештају, поред осталог, написао је да међу злочинцима је био истакнут и један муслиман, „Мујагић из Козарца”²⁸⁰ Иначе, међуверска ситуација у том месту

²⁷³ Свештеник Лука М. Марчетић, парох марички. У Прељини, 20. априла 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–5.

²⁷⁴ Протојереј Милан Боројевић, парох приједорски. У Београду, 8. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–6.

²⁷⁵ Свештеник Бранко С. Ј. Кусоњић, парох у Козарцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–9.

²⁷⁶ Свештеник Душан Тубин, парох ракелићки. 5. септембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–10.

²⁷⁷ Јереј Владимир Марјановић, парох друге парохије приједорске. У Пожаревцу, 19. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–11.

²⁷⁸ Јереј Милан П. Миљуш, парох паланчишки. У Ракинцу, 29. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–12.

²⁷⁹ Протојереј Душан Кондић, парох у Буснови. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–2.

²⁸⁰ Јереј Теодор Кондић, парох марински. У Бољевцу, 26. јула 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–3.

је била врло тешка. „Нису се могла приметити ни међу Хрватима ни међу муслиманима лица која би била вољна да се заузму за Србе”.²⁸¹ Исти свештеник је 29. августа 1941. године написао опширнији извештај у коме је описао злочине муслиманских усташа над невиним православним Србима.²⁸²

Улогу муслимана у селима Омарска и Ламовита описао је у свом извештају свештеник Симо Кантар, парох омарски. Он је навео, као и већина других свештеника у својим извештајима, имена убијених православних Срба на почетку рата, и закључио да „Извршиоци свих ових злочина су Хрвати и Муслимани, односно Хрватска усташка организација за коју се добро зна ко су јој вође”.²⁸³ Опљачкана и заплена имовина убијених и протераних Срба је подељена „хрватским и муслиманским насељеницима”.²⁸⁴ „Сви преостали Срби присиљени су да поднесу молбе и да плате по особи 40 динара те да пређу у римокатоличку веру или местимично и у муслиманску веру”.²⁸⁵ Он је написао ком друштвеном слоју су припадали ти злочинци. То су били „Хрвати и муслимани који су раније представљали друштвени олош”.²⁸⁶ Његов закључак о међуверским односима у том крају је врло потресан. „Врло је мали број Хрвата и Муслимана који су се заузимали за Србе. Многи од њих заузимали су се само из материјалних разлога и после наплате за учињене услуге дотични је био убијен”.²⁸⁷

Учешће појединих муслимана у усташким злочинима у Срезу приједорском посведочио је и свештеник Лука М. Марчетић, парох марићки, архијерејско намесништво приједорско. „По слому Југославије и уласку окупатора у земљу у априлу месецу 1941.

²⁸¹ Исто.

²⁸² Јереј Теодор Кондић, парох марински. У Бољевцу, 26. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–14.

²⁸³ Свештеник Симо Кантар, парох омарски. У Рековцу, 15. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–4.

²⁸⁴ Исто.

²⁸⁵ Исто.

²⁸⁶ Исто.

²⁸⁷ Исто.

године образоване су усташке организације од Хрвата и босанских муслимана”.²⁸⁸ Он је написао имена лица која су упала у његов дом да га заједно са породицом заробе и све заједно их одведу у логор. „12/VII-1941. године у 1/2-1 ноћу дошли су 8 наоружаних усташа и то: Логорник из Приједора Кардум Славко, Таборник Слишковић Миро из Приједора и усташе: Хајдек, Суљановић Смаил, Јуре Маркановић, Јосип Ловчић, и још два муслимана чијих се имена и презимена не сећам...”.²⁸⁹

У данима масовног убијања православних Срба у Приједору на почетку окупације, 31. јула и 1. августа 1941. године, према сведочењу свештеника Милана Боројевића, пароха приједорског, „за Србе се није заузео нико, једино је сажалевао Суљан Суљановић, посједник, са своја два сина: Омером и Мухаремом. У убијању су судјеловали: Сафет Декић, Авдагић Осман, ковач, Цикота, механџија, Шакић Ибрахим, Омериновић Хусе, Ковачевић Енвер, Агдалић, Сарајлић Абдулах, Ергић звани Зеница, Мешкан Црнкић, месар, све муслимани... Крвник Хусеин Мујагић из Козарца крај Приједора, убио је са својим друговима преко 200 Срба из козарачке парохије...”.²⁹⁰

Тешку судбину на почетку рата проживео је свештеник Бранко С. Ј. Кусоњић, парох у Козарцу, архијерејско намесништво приједорско у Епархији бањалучкој. Он је у свом извештају детаљно описао муке које је преживео у усташким затворима и логорима на почетку рата. „Што се тиче догађаја у мојој парохији, ни они нису нимало ружичасти, јер у мојој парохији има много муслимана који су се уписали у хрватске усташе и почели злостављати моје парохијане. Многи су били затварани и тучени, наводно ради оружја и било какве раније замерке у току минулих 20 година. Многи су лажно оптуживани и због тога мучени. За моје време из моје парохије није нико погинуо, али су се муслимани показали

²⁸⁸ Свештеник Лука М. Марчетић, парох марићки. У Прељини, 20. априла 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–5.

²⁸⁹ Исто.

²⁹⁰ Протојереј Милан Боројевић, парох приједорски. У Београду, 8. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–6.

врло дрски и непријатељски расположени према Србима, па чак и према својим ранијим личним пријатељима”.²⁹¹

Срез прњаворски

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 63.653 становника, а од тога је било 38.964 православних Срба, 4.699 муслимана, 13.311 римокатолика и остали.²⁹² Према попису из 1948. године укупно је било 47.081 становника, а од тога је било 36.873 православних Срба, 1.779 по националности неодређених муслимана, 2.282 Хрвата и остали.²⁹³

У досијеу Среза прњаворског чува се двадесет извештаја једнаесторице српских православних свештеника, једног руског православног свештеника, једног избеглице и једног становника из Хрваћана;²⁹⁴ свештеник Миладин М. Петровић,²⁹⁵ јереј Вељко

²⁹¹ Свештеник Бранко С. Ј. Кусоњић, парох у Козарцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14-9.

²⁹² Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

²⁹³ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

²⁹⁴ Један извештај недостаје. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-9.

²⁹⁵ Свештеник Миладин М. Петровић, парох лепенички. У Књажевцу, 29. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-1. ; Свештеник Миладин М. Петровић, парох лепенички. У Књажевцу, 29. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-14.

Бабић,²⁹⁶ протојереј Јово Јовановић,²⁹⁷ јереј Ђорђе В. Радић,²⁹⁸ протојереј Григорије Кришановски,²⁹⁹ јереј Јован Улетиловић,³⁰⁰ Гојко П. Бујић,³⁰¹ протојереј Милан Милановић,³⁰² свештеник Илија Ј. Ракић,³⁰³ јереј Момир Ђ. Умићевић,³⁰⁴ јереј Јован Г. Прерадовић³⁰⁵ свештеник Василије М. Прерадовић.³⁰⁶

²⁹⁶ Јереј Вељко Бабић, парох штрбачки. У Д. Б. Реки, 31. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-2. ; Јереј Вељко Бабић, парох штрбачки. У Доњој Белој Реци, 10. фебруара 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-4. ; Јереј Вељко Бабић, парох штрбачки. У Доњој Белој Реци, 31. август 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-11.

²⁹⁷ Протојереј Јово Јовановић, парох прњаворски. У Београду, 15. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-3.

²⁹⁸ Јереј Ђорђе В. Радић, парох друговички. У Салашу, 1. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-5.

²⁹⁹ Протојереј Григорије Кришановски, парох расовачко-прњаворски. У Књажевцу, 12. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-6. ; Протојереј Григорије Кришановски, парох расовачко-прњаворски. У Књажевцу, 6. октобра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-10.

³⁰⁰ Јереј Јован Улетиловић, парох србачки. У Бељини, 19. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-7. ; Јереј Јован Улетиловић, парох србачки. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-16.

³⁰¹ Гојко П. Бујић. У Јабучковцу, 5. фебруара 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-8.

³⁰² Протојереј Милан Милановић, парох поточански. У Ћуприји, 22. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-12.

³⁰³ Свештеник Илија Ј. Ракић, парох палачковачки. У Обреновцу, 30. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-13. ; Свештеник Илија Ј. Ракић, парох палачковачки. У Петници, 23. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-18.

³⁰⁴ Јереј Момир Ђ. Умићевић, парох велико иловски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-15.

³⁰⁵ Јереј Јован Г. Прерадовић, парох вијачански. У Шапцу, 9. септембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-19. ; Јереј Јован Г. Прерадовић, парох вијачански. У Бановом Пољу, 23. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-21.

³⁰⁶ Свештеник Василије М. Прерадовић, парох какорски. У Цулинама, 7. априла 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-20.

Опис стања у Босни на почетку фашистичко-ушашке окупације написао је свештеник Миладин М. Петровић, парох лепенички. У његовој парохији до почетка окупације живело је 7.000 становника, од којих су 4.500 били православни Срби, а 2.500 римокатолици различитих народности.³⁰⁷ „По повлачењу немачке војске са територије Босне, настаје страховити терор хрватских усташа. Пљачка најгрубље врсте, убиства мирних сељака Срба и страховити, у историји не записан, терор кулминираће тек од 12. јула 1941. године, после хапшења свештеника са територије Босне и Херцеговине”³⁰⁸ У ушашкој злочиначкој творевини Независној Држави Хрватској муслимани нису били равноправни по друштвеном положају са Хрватима римокатолицима. О томе је у свом извештају писао свештеник Вељко Бабић, парох штрбачки, „јер је постојала наредба да прво место имају да заузму Хрвати, затим муслимани, док Срби имају да сачекају док се претходници подмире слободним местима”³⁰⁹ Он је посведочио да је у Срезу прњаворском до окупације живело око 45.000 православних Срба, а око 20.000 су били становници других вероисповести и народности.³¹⁰ Исти свештеник је у свом другом извештају споменуо да је ушашки стожерник Виктор Гутић у том крају јавно позвао муслимане на борбу против мирних и ненаоружаних Срба.³¹¹ Он је на написао следеће: „Да је било кога од Хрвата или Муслимана да узима Србе у заштиту, то се није могло наћи на изненађење наше. Док је за то време срез прњаворски био у неком мировању, дотле су се суседни срезови купали у крви погинулих Срба”³¹² На тему међуверских односа у Прњавору писао је у свом извештају свештеник Јово Јовановић, парох и архијерејски намесник прњаворски. „Колико

³⁰⁷ Свештеник Миладин М. Петровић, парох лепенички. У Књажевцу, 29. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15–6.

³⁰⁸ Исто.

³⁰⁹ Јереј Вељко Бабић, парох штрбачки. У Доњој Белој Реци, 31. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15–2.

³¹⁰ Исто.

³¹¹ Јереј Вељко Бабић, парох штрбачки. У Доњој Белој Реци, 10. фебруара 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15–4.

³¹² Исто.

ми је познато нико се није за Србе заузимао, осим једино трговац Тахир Мујчић, који је у међувремену дошао у Београд и новчано потпомагао сиромашније избеглице. Тиме је ваљда изазвао срџбу код Хрватске власти, те се данас и он налази у Сл. Броду, колико се овде чуло. Католици Србе нијесу узели у заштиту, а ни муслимани, напротив, оргијало се на све стране, а пљачке су настале у нечувеноме облику.”³¹³

На основу извештаја свештеника Јована Улетиловића, пароха србачког, који је успео да избегне хапшење и логор тако што је побегао у шуму и после седам дана пешачења пребегао у Србију, могуће је упознати се са страшним ушашким злочинима над невиним становништвом српске националности у Србцу.³¹⁴ Он је један од преживелих сведока који је посведочио како су муслимани, који су се придружили хрватским ушашама, били познати у својим селима и градовима као разбојници, пијанице, необразовани, нерадници, итд.³¹⁵ „Међу ушашама, који су извршавали ова недјела, познајем Раму Пролића, муслиман из Инађола познат као разбојник и пијаница”³¹⁶ Са друге стране, док се нико од римокатолика није заузео да њихови суграђани православни Срби буду поштеђени покоља, „Од муслимана заузимао се [у спасавању православних Срба – аутор] Адем Ибришагић из Брезовљана општ. србачке и Хамид Ђумрукшић трговац из Трна општ. клашничке среза Бања-Лучког који је са Србима увек добро живио и Србе волио, и био је добар и праведан колико је год могао заузимао се за Србе”³¹⁷ На основу његовог извештаја, који је написао пет

³¹³ Протојереј Јово Јовановић, парох прњаворски. У Београду, 15. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15–3.

³¹⁴ Српска православна парохија бељинска. Бр. 106 од 20. децембра 1941. године у Бељини. Јован Улетиловић, парох србачки. Православно архијерејско намесништво космајско. Бр. 74 од 11. марта 1942. године у Поповићу Раља. Библиотека Патријаршије српске. Бр. 12.

³¹⁵ Изјава свештеника Јована Улетиловића, пароха србачког. Библиотека Патријаршије српске. Бр. LXXXV–16.

³¹⁶ Исто.

³¹⁷ Исто.

месеци касније, могуће је приметити допуне у садржају текста.³¹⁸ У својој парохији србачкој имао је 3.154 православних парохијана пред почетак Другог светског рата. У том месту је убијена већина Срба. Међу усташама, поред неких римокатолика, навео је још једног муслимана међу предводницима злочина, Суљу Ђејића. Истовремено, потврдио је залагања Адема Ибришагића у спасавању Срба, који је то чинио према његовим могућностима.³¹⁹

Међу извештајима српских православних свештеника убројан је и извештај избеглице из Приједора, Гојка Бујића, геометра по професији. Он је написао исцрпан опис страдања српског православног народа не само у Приједору, него у целој Босни и Херцеговини која се нашла под фашистичко-усташком окупацијом. „Првих дана по окупирању од стране Немаца и оснутку поменуте државе, настају тешки црни дани православног живљу не само у Босни већ и на цјелој територији поменуте државе и то не од стране окупатора већ од стране оних који су у бившој Држави Југославији уживали сва права једнакости и слободног исповједања своје вјере, од оних које је наша (српска) широкогрудност и племенитост звала са пуно искрености браћом”.³²⁰ Гојко Бујић је написао да су се према православним Србина непријатељски понели чак и неки муслимани који су пре рата били у одличним суседским и пријатељским односима са њима. „Вриједно је напоменути да је тај исти муслиман до тада важио као велики србофил, па по његовом досадашњем увјеравању и држању да је већи Србин од неког (Србина) шумадинца”.³²¹ Осим тога, по његовом сведочењу, муслимани су имали значајну улогу у усташком покрету. „У крило усташке државе примљени су муслимани као браћа Хрватима по крви и по свему могућем и немогућем, признато им је слободно исповједање њихове вјере, а на крају су такви позвани на заједницу

³¹⁸ Јереј Јован Улетиловић, парох србачки. У Бељини, 19. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-7.

³¹⁹ Исто.

³²⁰ Гојко П. Бујић. У Јабуковцу, 5. фебруара 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-8.

³²¹ Исто.

са Хрватима да заједнички сарађују на [етничком – аутор] чишћењу и истребљењу Православља, што су они објеручке прихватили. За злочине и недјела која су у Босни причињена, подједнако су криви муслимани који су се нарочито истакли у клању српске нејачи [деце – аутор], паљењу српских домова, те пљачкању и убијању”.³²²

Срез сански

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 46.777 становника, а од тога је било 28.285 православних Срба, 11.652 муслимана, 6.727 римокатолика и остали.³²³ Према попису из 1948. године укупно је било 45.574 становника, а од тога је било 25.842 православних Срба, 11.904 по националности неодређених муслимана, 7.800 Хрвата и остали.³²⁴

У досијеу Среза санског чува се осам извештаја седморице српских православних свештеника; свештеник Чедомир Л. Радуловић,³²⁵ јеромонах Севастијан Дусић,³²⁶ свештеник Ђуро Грбић,³²⁷ свештеник Мирослав Н. Глушац,³²⁸ свештеник Јован В. Марјано-

³²² Исто.

³²³ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

³²⁴ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

³²⁵ Свештеник Чедомир Л. Радуловић, парох мајкић-јапрачки. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16-1.

³²⁶ Јеромонах Севастијан Дусић, парох у Босанском Милановцу. У Страгарима, 11. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16-2.

³²⁷ Свештеник Ђуро Грбић, парох томински. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16-3. ; Свештеник Ђуро Грбић, парох томински и администратор сански. У Београду, 25. новембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16-5.

³²⁸ Свештеник Мирослав Н. Глушац, парох хадравачки. У Карану, 15. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16-4.

вић,³²⁹ свештеник Ђуро Марјановић³³⁰ и свештеник Видоје Ј. Марјановић.³³¹

Потресну слику међуверских односа у Санском срезу описао је свештеник Ђуро Грбић, који је поред осталог, описао и како су неки муслимани као чланови усташког покрета подметали Србима да су нападали немачку војску.³³² „Срез сански мост броји свега око 50.000 становника, од тога броја било је око 30.000 православних Срба, те од почетка рата, тј. 6. априла о.г. [1941. године – аутор], па до данас [25. новембар 1941. године – аутор] изгинуло их је око 3.500 и то на најужаснији и свирепији начин, коме у историји света можда равна нема. Убијање и прогањање Срба отпочело је доласком хрватске усташке власти – овом приликом истичем – да уласком окупационе немачке војске ниједан Србин убијен није, дочим масовна убијања – као што је горе речено – отпочела су повлачењем немачке војске и предајом власти хрватским усташама. [...] У овим варварским усташким неделима стварно су учествовали многи муслимани и католици, како из саме вароши тако и из околних села. [...] Док су хрватске усташе Србе мучили и убијали нико од комшија католика и муслимана није дигао глас у одбрану и заштиту потлаченог српског живља, него су многи стварно у свему томе учествовали, а остали су се у душама наслађивали и усташама на храбром јуначком држању захваљивали и по извршеним зверствима гостили их и чашћавали их”.³³³ Што се тиче случаја подметања сукоба између српских сељака и немачке војске, свештеник Ђуро Грбић описао је следећи случај: „Након овога нереда кога су усташе исценирале

³²⁹ Свештеник Јован В. Марјановић, парох дабарски. У Пожаревцу, 16. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16–6.

³³⁰ Свештеник Ђуро Марјановић, парох лушци-палански. У Пожаревцу, 19. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16–7.

³³¹ Свештеник Видоје Ј. Марјановић, парох старо-мајдански. У Малом Црниће, 6. новембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16–8.

³³² Свештеник Ђуро Грбић, парох томински и администратор сански. У Београду, 25. новембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16–5.

³³³ Исто.

у Кијеву [село у Босни и Херцеговини – аутор], усташка власт обавестила је немачку војну команду у Бања Луци да су Срби уз помоћ српских четника подигли устанак у овим крајевима и уједно затражили војничку интервенцију за умирење тобожњег устанка. Рано ујутру 8. маја дојурio је немачки војни експедициони одред са свом ратном спремом преко Санског моста у село Томине и Кијево и обишавши сва српска села тога краја – да богме – ништа не нашавши од усташке оптужбе. Исти дан увече Немци су се повратили у Сански Мост повевши са собом око 50 виђенијих тежака [сељака – аутор] из села Томине, Кијева, Лужанеа и Чапља под видом таоца. Позитивно се зна да је неколицина муслимана усташа Кијевљана прешло у српска села и из заседе пуцали су на немачке војнике имитирајући српске четнике и том приликом ранили су два немачка војника, а мене су усташе оптужиле да сам наредио да се у томинској цркви звони на узбуну и отпор немачкој војсци”.³³⁴

Улогу муслимана у односима према православним Србима у фашистичко-усташкој Независној Држави Хрватској, тачније у Срезу санском, подробно је описао свештеник Чедомир Радуловић у свом извештају. „Засебно поглавље заслужују муслимани. Та бездушна маса која се до јуче дерала и истицала да су то сами Срби, на позив Павелићеве Хрватске први су похрлили и из до тада најжешћих Срба ишчаурише се челик Хрвати који су били у стању да изврше такве налоге који се само категоришу крволочношћу, разбојством и пљачком. Они су баш у Хрватској показали да је у њима латентан онај азијатски крволочни и осветољубиви дух. Има безброј случајева гдје су они своје најбоље пријатеље Србе на најбездушнији начин убили. Они су били оне усташке патроле кроз села гдје су кињили и мучили народ. На пример, они су на очиглед оца и мајке силовали њихову кћерку и то не само један него њих четири или пет, или више, све један иза другог. Затим би мајку дјевојчину – ако је млада – а кад би та звјерства учинили онда би их побили све у кући, опљачкали и најзад запалили кућу да у њима изгоре љешеви побијене цијеле породице. Они

³³⁴ Исто.

су се показали и као први денунцијанти [клеветници – аутор]. Денунцирали су свештеника Мирослава Глушца пароха у Будимлић Јапри, иначе мога сусједа, да има пуну кућу оружја и муниције, као и то да води акцију на скупљању четника. Због тога су овог истог свештеника били одвели у Приједор и осудили га на смрт. Међутим, пресуда није извршена на заузимање неких Хрвата и исти свештеник је дошао својој кући. Такођер, и мене су били денунцирали. Тражили су ме у мојој кући усташе али сам им ја увијек био умакао, јер су ме људи увијек на вријеме обавјештавали кад би се они приближили селу. Због тога сам већином ноћивао под комшијским стеговима сијена и сламе”.³³⁵ Он је у истом извештају описао случај како су њега муслиманске усташе гониле по шуми са циљем да га стрељају али се, том приликом, спасио сигурне смрти јер је одлично познавао терен.³³⁶

Још један подробен опис међуверских и међунационалних односа у Санском срезу написао је свештеник Видо Марјановић. „Парохија старо-мајданска бројала је 1. августа т.г. [1941. године – аутор] око 2.500 душа и налазила се у општини старо-мајданској, срезу Сански Мост, Врбаске бановине. После слома југословенске војске народ, како Срби тако и католици и муслимани, покорили су се власти окупатора Немаца и Италијана. По Светом Георгију Хрвати су почели са организацијом усташких одреда у које су примани с реда са улице сви проблематични и криминални људи из редова католика и муслимана. Од тада настаје узнемиравање српског живља по варошима и селима. Загребачке новине, а нарочито „Хрватски народ”, званични орган хрватског усташког покрета, те „Нови лист”, потпиривали су мржњу према Србима, дижући из заборава разне спорове и расправе између Срба, са једне, те католика и муслимана са друге стране. Муслимани се придобијају за усташки хрватски покрет ласкањем и подвалама, нарочито прогласом хрватског војсковође маршала Славка Кватерника, у коме он назива муслимане босанске најчистијим делом хрватског

³³⁵ Свештеник Чедомир Л. Радуловић, парох мајкић-јапрачки. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16–1.

³³⁶ Исто.

народа. Муслимани, склони свакој власти која дозвољава пљачку и отимачину туђе муке, само ако то није муслиманска, постају слепо оружје у рукама Хрвата усташа. Многи муслимани лажно клеветају Србе, а Хрвати их изгоне на преки суд и смрт. [...] По наређењу начелника општине, муслимана Фехима Бешића, сахрањено је око 200 Срба у заједничку гробницу на пасијем гробљу и стрвиништу у Старом Мајдану. Свако долажење на ову гробницу и жаљење изгинулих строго је кажњавано. После ове сече остатак људства што не избеже у Србију и у шуму, те жене и деца, ради спасавања голог живота примило је формално католичку веру. Црква у Старом Мајдану демолирана је и опљачкана од стране домаћих муслимана. У њу су ноћевали коњи, пси, вијали, а муслиманска деца и нужду вршила. [...] У парохији старо-мајданској где су измењани православни са католицима и муслиманима није се нашао нити један католик или муслиман да би спасавао Србе. Многи су се нарочито Хрвати католици чудили ако је после покоља остао јоште по где који Србин у животу”.³³⁷

³³⁷ Свештеник Видоје Ј. Марјановић, парох старо-мајдански. У Малом Црниће, 6. новембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16–8.

Сведочења из 1947. године

На основу одлука Светог Архијерејског Синода, бр. 398/47 од 17. априла 1947. године и бр. 780 од 19. марта 1947. године, свештеници Епархије бањалучке написали су извештаје о страдању Цркве и верног народа у њиховим парохијама током Другог светског рата, које су поднели Црквеном суду Епархије бањалучке. Према допису епископа бањалучког Василија, бр. 1277/47 од 1. октобра 1947. године, Црквени суд Епархије бањалучке је послао 59 извештаја српских православних свештеника Светом Архијерејском Синоду. „Недостају подаци за 44 парохије. Подаци за мањи број парохија стићи ће накнадно. За већину преосталог броја парохија не могу се прибавити подаци јер или немају пароха или су пароси лишени слободе”.³³⁸ Укупно су пронађени извештаји 43 свештеника: Ђорђе Мачкић,³³⁹ Ђуро Т. Шаран,³⁴⁰ Душан Кондић,³⁴¹ Милан

³³⁸ Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–0.

³³⁹ Протојереј Ђорђе Мачкић, парох доњоратковачки. Српска православна парохија кључка. У Кључу. Број 128 од 10. септембра 1947. године. Црквени Суд Православне Епархије бањалучке. Број 1215 од 18. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–1. ; Протојереј Ђорђе Мачкић, парох кључки. Српска православна парохија кључка. У Кључу. Број 69 од 20. августа 1947. године. Црквени Суд Православне Епархије бањалучке. Број 1104 од 28. август 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–51.

³⁴⁰ Јереј Ђуро Т. Шаран, парох липнички, хадровачки и мајкић-јапрански. Српска православна црквена општина. Број 38 од 29. априла 1947. године. У Липнику. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–2.

³⁴¹ Протојереј Душан Кондић, парох бусновачки у Буснови са селима Буснови и Томашице. Српска Православна Парохија Бусновачка. Број 156 од 30. јула 1947. године. У Бусновима. Црквени Суд Православне Епархије бањалучке. Број [без броја – аутор] из 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–3. ; Протојереј Душан Кондић, парох бусновачки и администратор парохије марићке. Српска православна парохија марићка. Број 157 од 29. јула 1947. године. У Бусновима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 919 од 4. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–19.

Кљаић,³⁴² Ђуро Марјановић,³⁴³ Јован Јовановић,³⁴⁴ Ђуро Грбић,³⁴⁵

³⁴² Свештеник Милан Кљаић, парох ламиначки. Српска Православна Парохија Ламиначка. У Ламинци. Број 54 од 12. јуна 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 664 од 19. јуна 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–4.

³⁴³ Протојереј Ђуро Марјановић, парох палански. Српска православна парохија у Лушци Паланци. Број 25 од 11. јула 1947. године. У Санском Мосту. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 803 од 15. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–5. ; Протојереј Ђуро Марјановић, администратор парохије босанскомилановачке. Управа српске православне парохије босанско-милановачке. Број 25/6 од 13. јула 1947. године. У Лушци Паланци. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 821 од 17. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–7.

³⁴⁴ Протојереј Јован Јовановић, парох прњаворски. Управа Српске Православне парохије у Прњавору. Број 43 од јула 1947. године. У Прњавору. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 820 од 17. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–6.

³⁴⁵ Свештеник Ђуро Грбић, парох томински. Управа српске православне парохије томинске. Број 33 од 4. јула 1947. године. У Санском Мосту. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 840 од 21. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–8. ; Свештеник Ђуро Грбић, парох у Санском Мосту. Управа српске православне парохије у Санском Мосту. Број 18 од 5. јула 1947. године. У Санском Мосту. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 841 од 21. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–9.

Дамјан Ђурица,³⁴⁶ Видоје Ј. Марјановић,³⁴⁷ Урош Козомара,³⁴⁸ Јован Протић,³⁴⁹ Илија Јовановић,³⁵⁰ Милан Милановић,³⁵¹ Велимир

³⁴⁶ Свештеник Дамјан Ђурица, парох кобашки. Српска православна парохија Босанска Кобашка. Број 52 од јула 1947. године. У Босанском Кобашу. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 882 од 24. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–10.

³⁴⁷ Јереј Видоје Ј. Марјановић, парох дабарски. Управа српске православне парохије дабарске. Број 20 од 25. јула 1947. године. У Дабру. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 907 од 28. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–11. ; Јереј Видоје Ј. Марјановић, парох старомајдански. Управа српске православне парохије старомајданске. Број 21 од 25. јула 1947. године. У Старом Мајдану. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 908 од 28. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–12.

³⁴⁸ Јереј Урош Козомара, парох пецки. Српска православна парохија пецка. Број 32 од 26. јула 1947. године. У Пецкој. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 910 од 29. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–13. ; Јереј Урош Козомара, администратор парохије медљанске. Српска православна парохија медљачка. Број 7 од 26. јула 1947. године. У Медној. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 911 од 29. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–14.

³⁴⁹ Свештеник Јован Протић, парох бараћки. Управа српске православне парохије у Бараћама. Број 20 од 27. јула 1947. године. У Бараћи. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 912 од 29. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–15.

³⁵⁰ Свештеник Илија Јовановић, в.д. пароха гашички у Гашици. Српска православна парохија Босанска Градишка. Број 26 од 27. јула 1947. године. У Босанској Градишци. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 918 од 4. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–18. ; Свештеник Илија Јовановић, в.д. пароха босанскоградишки. Српска православна парохија Босанска Градишка. Број 27 од 27. јула 1947. године. У Босанској Градишци. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 917 од 4. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–17.

³⁵¹ Протојереј Милан Милановић, парох поточански. Српска православна парохија поточанска. Број 45 од 28. јула 1947. године. У Поточанима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 920 од 4. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–20.

М. Поповић,³⁵² Илија Ј. Ракић,³⁵³ Момир Ђ. Умићевић,³⁵⁴ Симо Кондић,³⁵⁵ Небојша Д. Кондић,³⁵⁶ Стеван Маријанац,³⁵⁷ Герман

³⁵² Свештеник Велимир М. Поповић, парох романовачки. Српска православна парохија романовачка. Број 42 од 25. јула 1947. године. У Машићи. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 921 од 4. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–21.

³⁵³ Свештеник Илија Ј. Ракић, парох палачковачки. Српска православна парохија палачковачка. Број 19 од 25. јула 1947. године. У Палачковцима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 922 од 4. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–22.

³⁵⁴ Јереј Момир Ђ. Умићевић, парох великоиловски. Српска православна парохија велико иловска. Број 75 од 29. јула 1947. године. У Великој Илови. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 942 од 5. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–23.

³⁵⁵ Протојереј Симо Кондић, парох босансконовски. Српска православна парохија босанско-новска. У Босански Новом. Број 32 од 30 априла 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 944 од 5. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–24.

³⁵⁶ Свештеник Небојша Д. Кондић, парох јамићки. Српска православна парохија јелићка. У Јелићкој. Број 61 од 28. јула 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 951 од 7. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–25.

³⁵⁷ Свештеник Стеван Маријанац, парох крупски и бочачки. Српска православна парохија бочачка. У Бочцу. Број 7 од 5. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 990 од 14. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–28. ; Свештеник Стеван Маријанац, парох крупски и бочачки. Српска православна парохија крупска. У Крупи. Број 6 од 5. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 991 од 13. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–29.

Видовић,³⁵⁸ Мирко Кондић,³⁵⁹ Богдан Вуксан,³⁶⁰ Лазар Штековић,³⁶¹ Ђоко Родић,³⁶² Данило О. Ђуђун,³⁶³ Бранимир Давидовић,³⁶⁴ Свет.

³⁵⁸ Јеромонах Герман Видовић, парох горњоратковачки. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1016 од 18. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–30.

³⁵⁹ Свештеник Мирко Кондић, парох соколовачки. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1017 од 18. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–31.

³⁶⁰ Свештеник Богдан Вуксан, парох у Рогољима. Управа српске православне парохије у Рогољима. У Елезагићима. Број 46 од 12. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1019 од 18. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–33. ; Свештеник Богдан Вуксан, парох у Драгељима. Управа српске православне парохије у Драгељима. У Елезагићима. Број 47 од 14. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1020 од 18. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–34.

³⁶¹ Свештеник Лазар Штековић, парох кукуљски. Српска православна парохија кукуљска. У Кукуљама. Број 16 од 15. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1023 од 19. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–35.

³⁶² Јереј Ђоко Родић, парох друговићки. Управа српске православне парохије друговићи. У Друговићима. Број 43 од 17. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1036 од 22. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–37.

³⁶³ Јереј Данило О. Ђуђун, парох кокорски и српско-мравички. Српска православна парохија кокорска. У Кокорима. Број 10 од 25. јула 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1039 од 21. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–38.

³⁶⁴ Свештеник Бранимир Давидовић, парох пискавички. Управа српске православне парохије у Пискавици. У Пискавици. Број 43 од 23. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1059 од 23. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–39.

Вранешевић,³⁶⁵ Витомир Вуковић,³⁶⁶ К. Душанић,³⁶⁷ Михајло С. Ракита,³⁶⁸ Мирко Обрадовић,³⁶⁹ Саво Ђ. Амићић,³⁷⁰ Љубо

³⁶⁵ Јереј Свет. Вранешевић, парох блашко-слатински. Српска православна парохија блашко-слатинска. У Блашкој Слатини. Број 48 од 21. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1060 од 23. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–40.

³⁶⁶ Свештеник Витомир Вуковић, парох липљански. Српско православно парохијско звање у Липљу. У Липљу. Број 12 од 17. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1070 од 25. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–41. ; Свештеник Витомир Вуковић, парох јошавачки. Српско православно парохијско звање у Јошавци. У Јошавци. Број 11 од 15. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1071 од 25. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–42.

³⁶⁷ Протојереј К. Душанић, парох бистрички. Управа српске православне парохије бистричке. У Бистрици. 20. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1072 од 25. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–43.

³⁶⁸ Свештеник Михаило С. Ракита, парох трговачки и стројнички. Архијерејско намјесништво јајачко. У Јајцу. Број 149 од 24. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1078 од 25. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–44. ; Свештеник Михаило С. Ракита, администратор шиповачки. У Јајцу. Број 150 од 24. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1080 од 25. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–46. ; Свештеник Михаило Ракита, парох јајачки. Управа православне парохије јајачке. У Јајцу. Број 151 од 24. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1081 од 25. августа 1947. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–47. ; Свештеник Михаило С. Ракита, парох јајачки, шиповачки и глоговачко-стројнички. Архијерејско намјесништво јајачко. У Јајцу. Број 148 од 24. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1082 од 25. августа 1947. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–48.

³⁶⁹ Свештеник Мирко Обрадовић, архијерејски намесник которварошки. Православно архијерејско намјесништво которварошко. У Котор Вароши. Број 25 од 21. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1079 од 25. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–45.

³⁷⁰ Свештеник Саво Ђ. Амићић, парох самички и администратор у селима Бровску, Присјеци и Биљанима. Српска православна парохија саничка. У

Мудреновић,³⁷¹ Мирко Павић,³⁷² Гојко Јањетовић,³⁷³ Милан

Боројевић,³⁷⁴ Милан П. Миљун,³⁷⁵ Владимир Марјановић,³⁷⁶ Велимир Д. Бањац,³⁷⁷ Горислав Вучковић,³⁷⁸ Милан Матавуљ,³⁷⁹ Душан Тубин³⁸⁰ и Јован Давидовић.³⁸¹

Саници. Број 7 од 25. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1090 од 28. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-49. ; Свештеник Саво Ђ. Амићић, парох самички. Српска православна парохија саничка. У Саници. Број 7 од 25. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1091 од 28. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-49.

³⁷¹ Свештеник Љубо Мудреновић, парох маглајски. Српска православна парохија маглајанска. У Клашницама. Број 43 од 20. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1123 од 2. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-52. ; Свештеник Љубо Мудреновић, парох клашнички. Српска православна парохија клашничка. У Клашницама. Број 41 од 20. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1124 од 2. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-53. ; Свештеник Љубо Мудреновић, парох чардочански. Српска православна парохија чардочанска. У Клашницама. Број 42 од 20. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1125 од 2. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-54.

³⁷² Протојереј Мирко Павић, парох босанскокостајнички. Управа српске православне парохије у Босанској Костајници. У Босанској Костајници. Број 102 од 29. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1126 од 2. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-16.

³⁷³ Јереј Гојко Јањетовић, парох стапарски. Српска православна парохија стапарска. У Стапарима. Број 72 из 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1146 од 4. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-56.

³⁷⁴ Свештеник Милан Боројевић, парох приједорски. Српска православна парохија приједорска. У Приједору. 31. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1147 од 4. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-57.

³⁷⁵ Јереј Милан П. Миљун. Српска православна парохија паланчишка. У Приједору. Број 5 од 20. јула 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1148 од 4. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-58. ; Јереј Милан П. Миљун. Српска православна парохија љубијска. Број 10 од 20. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1149 од 4. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-59.

³⁷⁶ Јереј Владимир Марјановић, парох други приједорски. Српска православна парохија приједорска. Број 307 од 6. септембра 1947. године. У Приједору. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1174 од 8. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-26.

³⁷⁷ Јереј Велимир Д. Бањац, парох рибнички. Српска православна парохија рибничка. Број 36 од 14. септембра 1947. године. У Горњем Рибнику. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1241 од 22. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-61. ; Јереј Велимир Д. Бањац, парох врбљански. Српска православна парохија у Врбљанима. Број 37 од 16. септембра 1947. године. У Врбљанима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1251 од 24. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-60.

³⁷⁸ Јереј Горислав Вучковић, парох оборачки и доњовакуфски. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1354 од 16. октобра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-55.

³⁷⁹ Свештеник Милан Матавуљ, парох подградачки и турјачки. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1375 од 21. октобра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-27.

³⁸⁰ Свештеник Душан Тубин, парох ракелићки. Српска православна парохија ракелићка. Број 95 од 15. октобра 1947. године. У Ракелићима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1408 од 25. октобра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-50.

³⁸¹ Протојереј Јован Давидовић, парох имљански. Српска православна парохија имљанска. 22. октобар 1947. године. У Имљанима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1417 од 29. октобра 1947. године. У Бања Луци.

Парохија кључка

У парохији кључкој у Кључу, према писменом сведочењу свештеника Ђорђа Мачкића, живели су пре рата следбеници православља, ислама и римокатолицизма у миру и добросуседским односима. Међутим, почетак окупације од стране фашистичких снага, које су се ослањале на подршку хрватских и муслиманских усташа, означио је почетак рушења мирног међуверског и међунационалног суживота. Усташе су почеле са малтретирањем и убијањем невиних православних Срба у Кључу са околним местима по одласку италијанских окупаторских војника на други фронт. Свештеник Ђорђе Мачкић је изгубио двојицу синова у рату; Слободана су убиле усташе 1. августа 1941. године у Кључу, а Николу су убили Немци 21. октобра 1941. године у Крагујевцу. У тој парохији на кућном прагу су убијене 395 особе, док је остала непозната судбина многобројних заробљеника.³⁸² Овај свештеник, који је преживео логор, у свом извештају је описао међуверске односе у његовој парохији током окупације. „На територији кључке парохије живио је огроман број муслимана и мањи католика. Нарочито Кључ је био муслиманско мјесто са око 80 српских и око 20 католичких домова. Огромна већина муслимана и сви католици у Кључу радосно су дочекали окупатора и одмах заузели непријатељски став према Србима. У оваквом држању предњачила је њихова интелигенција, која је прости масе за овакво иступање унапријед припремила. Сви чиновници муслимани и католици били су против Срба, а нарочито су се истицали: Сулејман Церић, Мухамед Диздаревић, Хајро Филиповић, Алија Карајлић, Ахмет Куленовић, Омер Филиповић, Хуснија Филиповић, Ибрахим Ханџић, Адембег Куленовић, председник општине и његов наследић Садик Медић, повјереник општине. Њиховом колу припадали су али прикривено: Сулејман-бег Филиповић, Стево

Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–36.

³⁸² Протојереј Ђорђе Мачкић, парох кључки. Српска православна парохија кључка. Бр. 69/47 од 20. августа 1947. године у Кључу. Црквени Суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1104 од 28. августа 1947. године у Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. 4.

Рехак (Пишта), Анте Антић, Рудолф Холута, Бошко Карлушић, грађани кључки, а на челу њиховом био је шеф. жељ. станице у Г. Саници Влахо, као логорник среза кључког. Ови наведени по свој прилици били су чланови усташког мјесног и среског одбора, који је управљао кључким срезом и припремао погроме против мирних Срба. Изгледа да је овом одбору давао упуте и савете кључанин Марко Јунгић, тадашњи усташки предстојник у Приједору. Вјероватно је било доста муслимана у Кључу, а нарочито по селима, који нијесу одобравали непријатељско иступање против Срба, али су одбачени и тајно негодовали. Од свих чиновника једини срески судија Мехо Крупић, а од кључких грађана Бећирага Хаџић, јавно су испољавали своје симпатије према Србима. Двојица муслиманских хоџа из села Хриповаца и на дјелу су пријатељство према презреним и прогоњеним Србима свога краја показали. Концем јула 1941. кад је затворено око 300 у Кључу, затворено је и у Хриповачкој школи око 50-60 Срба, домаћина из околине и требали су бити стрељани кад и они у Кључу 1. августа, али ове честите хоџе Мухамед Зукановић и Хамдија Зукановић уз помоћ својих виђенијих муслимана уложили су сав свој уплив код власти, спасили животе овим затвореницима и пустили их из затвора. Тако су радили цијелог рата, а и Срби су касније њих заштићивали од партизана и четника³⁸³.

Парохија доњоратковачка

Исти свештеник, Ђорђе Мачкић, парох кључки, посведочио је у свом извештају о стању и о међуверским односима у доњоратковачкој парохији. Он је написао да на почетку рата окупатори нису имали „изразито непријатељски” став према Србима. У то време надлежни парох је био јеромонах Герман Видовић. Усташе су вршиле терор над мирним становништвом. У тој парохији су убијене 52 особе. Нажалост, већи број муслимана тог краја био је на страни усташа, док свештеник Ђорђе Мачкић није пропустио прилику да истакне и похвали муслимана који је био и остао

³⁸³ Исто.

пријатељ православним Србима.³⁸⁴ „Било је по неколико кућа муслиманских у Ситницама и Орављанима [Ораховљани – аутор] и сви су били за усташки режим и усташе осим муктара Омера Талића, који је и у том тешком времену остао пријатељ Србима”.³⁸⁵

Парохија липничка, хадровачка и мајић-јапранска

У парохијама липничкој, хадровачкој и мајић-јапранској, према писменом сведочењу свештеника Ђуре Т. Шарана, током фашистичке и усташке окупације побијена је већина српског православног становништва. Они који нису убијени или одведени у концентracиони логор од стране усташа, умрли су од пегавог тифуса, док је неколико хиљада жена се децом помрло током зимских дана у избеглиштву по шумама.³⁸⁶ Што се тиче међуверских односа само у парохији липничкој током окупације свештеник Ђуро Шаран је написао следеће: „У кругу парохије липничке било је и муслиманских села (Модра, Скуц, Вакуш, Горица) где су се муслимани у самом почетку окупације држали резервисано, затим се један дио определијели за усташе и то онај који се сматрао олошем. Њихови први и утицајни људи нијесу се опрједјељивали него су цијело вријеме рата [1941–1945 – аутор] очекивали. Интелигенције и интелектуалаца у својој средини нису имали. Свакако су они који су се определијели за усташе и чинили недјела [убијали, палили и пљачкали – аутор] учинили то да су их Срби устаници без разлике морали све истјерати из њихових села, а они су се склонили у градове који су били у власти окупатора

³⁸⁴ Протојереј Ђорђе Мачкић, парох кључки. Српска православна парохија кључка. Бр. 128/47 од 10. септембра 1947. године у Кључу. Црквени Суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1215 од 18. септембра 1947. године у Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. 2.

³⁸⁵ Исто. ; Протојереј Ђорђе Мачкић, парох доњоратковачки. Српска православна парохија кључка у Кључу. Број 128 од 10. септембра 1947. године. Црквени Суд Православне Епархије бањалучке. Број 1215/47 од 18. септембра 1947. Бања Лука. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–1.

³⁸⁶ Јереј Ђуро Т. Шаран, парох липнички, хадровачки и мајић-јапрански. Српска православна црквена општина. Број 38 од 29. априла 1947. године. У Липнику. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–2.

и Павелића. Још у току рата они далековиднији су напуштали градове и враћали се својим кућама поставши лојални”.³⁸⁷ У парохији хадровачкој међуверски односи, су описани на следећи начин: „У сједишту ондашњег пароха [Будимљанска Јапра – аутор], било је сем Срба и већи број муслимана, који се доста некоректно држаше и понашаше; Србе су денунцирали [клеветали – аутор] код ондашње жандармеријске усташке станице у Будимљанској Јапри, а у понеким и згодним приликама и сами чинише злочине над Србима. Интелектуалаца у њиховој средини нису имали, али су имали на свој [муслимански – аутор] живаљ утицајних људи који су прећутно одобравали, а покатакд и подстицали свој олош на недјела (бег Шејић)”.³⁸⁸

Парохија бусновачка

У парохији бусновачкој у Бусновима са селима Буснови и Томашице, према писменом сведочењу свештеника Душана Кондића, убијен је велики број православних Срба, а у том злочину су учествовале и „усташе муслимани из Козарца”³⁸⁹, који Станију Радић „тукоше, везаше, нос и уши сјекоше, очи вртише и жива послије неколико дана на оштро коље набацише”.³⁹⁰

Парохија лушци-паланачка

У парохији Лушци Паланци, према писменом сведочењу свештеника Ђуре Марјановића, фашисти и усташе су током окупације извршиле страхан покољ над невиним српским православним становништвом. Највећи број српских становника је покушао

³⁸⁷ Исто.

³⁸⁸ Исто.

³⁸⁹ Протојереј Душан Кондић, парох бусновачки у Буснови са селима Буснови и Томашице. Српска Православна Парохија Бусновачка. Број 156 од 30. јула 1947. године. У Бусновима. Црквени Суд Православне Епархије бањалучке. Број (празно – аутор) из 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–3.

³⁹⁰ Исто.

да се спаси бегством у шуму планине Грмеч али су тамо готово сви побијени око празника Светога Саве 1943. године. „Многе су мајке своју рођену дјецу бацале у снијег и воду и бјежале, да спасу свој голи живот. [...] Због овога смрада [лешева – аутор] дошао је тифус, који је поморио и оно народа што је остало. Рачуна се да је тифус и велика (цича) зима поморила више народа него што је од окупатора побијено”.³⁹¹ Иначе, што се тиче броја убијених у тој парохији, свештеник Ђуро Марјановић је написао следеће: „У парохији Лушци Паланци погинуло је око 1.000 душа, и више, јер нема ниђе грма и долине, а да се не налазе кости српских мученика. Не може се установити тачан број ових мученика. То није могао установити ни Срески одбор ни Мјесни одбор”.³⁹² Поред тога, када је реч о међуверским односима током окупације, ситуација је такође била катастрофална у тој парохији. „Уз Лушце Паланску парохију налази се турско село звано Скуцани Вакуф. Турци у том селу већином су долазили у Лушце Паланку и радили тежачке послове и највише живили са паланчанима. Али су им ови Турци највише зла учинили. Они су постали усташе. Добили власт од Павелића [хрватски усташки вођа – аутор] па немилице све што је српско: удри, пали, руши, убијај и пљачкај”.³⁹³

Парохија босанскомилановачка

Исти свештеник Ђуро Марјановић написао је извештај о страдању Српске Православне Цркве и српског народа током окупације у парохији босанскомилановачкој у којој је пре почетка рата служио јеромонах Дусић. У тој парохији је убијено око две стотине невиних православних Срба, који су већим делом живи спаљени у неколико српских кућа укључујући жене и децу.³⁹⁴ У

³⁹¹ Протојереј Ђуро Марјановић, парох палански. Српска православна парохија у Лушци Паланци. Број 25 од 11. јула 1947. године. У Санском Мосту. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 803 од 15. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–5.

³⁹² Исто.

³⁹³ Исто.

³⁹⁴ Протојереј Ђуро Марјановић, администратор парохије босанскомилановачке.

вези са међуверским односима током окупације и после рата, свештеник Ђуро Марјановић је написао следеће: „У парохији босанскомилановачкој било је и муслимана и католика. Сва зла што су потекла, била су од њих, а особито од муслимана. А данас су добри према Србима. Међу њима интелигенције није било, а да је било још гора звјерства чинили. Ни у тикви суда, ни у муслимана друга”.³⁹⁵

Парохија томинска

У парохији томинској, према писменом сведочењу свештеника Ђуре Грбића, на зверски начин усташе су убиле око двеста православних Срба, међу којима је неколико жена са децом који су живи спаљени у две куће. Међу хрватским усташама, организаторима злочина над невиним Србима, били су и двојица муслимана; Хусо Решић, председник општине, и Хотић, учитељ. „Један део ове парохије, нарочито села: Томина, Лужани, Кијево и Чапље, измешани су са муслиманима и католицима. Њихово држање према Србима подједнако се односило са малим разликама. Једни су Србе оптуживали, други, који су били у усташкој служби, тукли и мучили, а трећи, цинички се у души наслађивали. Овако је, углавном, и једних и других првих дана држање према Србима било. У току рата, када се пак ситуација по њих наопако окренула, и кад су видјели да ће Њемци рат изгубити, промијенили су боју и према Србима, много толерантнији и сношљивији постали”.³⁹⁶

Управа српске православне парохије босанско-милановачке. Број 25/6 од 13. јула 1947. године. У Лушци Паланци. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 821 од 17. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–7.

³⁹⁵ Исто.

³⁹⁶ Свештеник Ђуро Грбић, парох томински. Управа српске православне парохије томинске. Број 33 од 4. јула 1947. године. У Санском Мосту. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 840 од 21. јула 1947. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–8.

Парохија санско-мостанска

Исти свештеник, Ђуро Грбић, написао је извештај о страдању Српске Православне Цркве и српског народа током окупације у парохији у Санском Мосту у којој су усташе само пред празник Светог Илије, 1941. године, убиле око осам стотина невиних Срба, углавном жена и деце. „Ова парохија измијешана је са муслиманима у већини, а по негђе и са католицима. О њиховом држању према нама Србима ништа се племенито не може рећи, него само зло. Све што смо претрпели све нам је и од једних и од других дошло. Прве комшије и најбољи пријатељи нијесу се нашли побуђени да кога Србина или које српско дијете спасу или бар да му кажу шта га све чека, премда су тачно и позитивно сви у све били упућени. Главни руководиоци усташке средине у Санском Мосту били су: Мартин Мацан, претсједник среског суда, др. Ибро Ибрахимовић, срески судија, Анте Меркадић, срески судија и усташки претсједник, др. Јосип Церјан, адвокат са женом и дјецом, Ивица Симеон, бивши срески начелник, а послѣје усташки претсједник, сва тројица католичких фратора, Лика Миниго, бирташ [онај који је по цео дан у кафани – аутор], Осман Ђехаић, пекар, Јусо Талић, опанчар. То су биле усташке перјанице на челу са Нимзом Решићем, општинским градоначелником. Ти су злогласног Гутића дочекивали и ликовали му кад је јавно све Србе на смрт осудио”³⁹⁷

Парохија кобашка

У парохији кобашкој, према извештају свештеника Дамјана Ђурице, највише је убијено Срба на почетку окупације 1941. године, и то од стране хрватских и муслиманских усташа. Овај свештеник је изгубио двојицу синова; једног су убиле усташе у логору у Старој Градишци, а другог су убили партизани на Врбасу.

³⁹⁷ Свештеник Ђуро Грбић, парох у Санском Мосту. Управа српске православне парохије у Санском Мосту. Број 18 од 5. јула 1947. године. У Санском Мосту. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 841 од 21. јула 1947. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–9.

„У овој парохији осим Срба има много и муслимана и око 50 кућа католика; сви су 1941. године постали усташе и помагали истребљење Срба. Међу њима није било Србину пријатеља.”³⁹⁸

Парохија дабарска

У парохији дабарској у Дабру, према извештају свештеника Видоја Марјановића, убијена је већина православних Срба, међу којима је било много жена и деце. „У овој парохији осим Срба живе Хрвати и муслимани. Њихов однос према нашој Цркви и народу био је разнолик. Њихова интелигенција ишла је чешће странпутицом. Од 1941. године, најлошији су били котарски престојник Ивица Симеон, адвокат Јосип Церјан, судија Мартин Мацан и претсједник општине Химзо Рашић, сви из Санског Моста”³⁹⁹

Парохија босанскоградишка

У парохији босанскоградишкој, према извештају свештеника Илије Јовановића, усташе су извршиле масовни покољ над православним Србима, док су преживели одведени у концетрационе логоре из којих се већина није вратила својим домовима. „У парохији босанскоградишкој било је муслимана и католика, који су се већином држали непријатељски према српском народу и Српској Цркви за вријеме окупације. Добрим дијелом њихова интелигенција активно је у усташком покрету учествовала, и била је духовни подстрекач за сва причињена зла и недјела Српској Цркви и српском народу”⁴⁰⁰

³⁹⁸ Свештеник Дамјан Ђурица, парох кобашки. Српска православна парохија Босанска Кобашка. Број 52 од јула 1947. године. У Босанском Кобашу. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 882 од 24. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–10.

³⁹⁹ Јереј Видоје Ј. Марјановић, парох дабарски. Управа српске православне парохије дабарске. Број 20 од 25. јула 1947. године. У Дабру. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 907 од 28. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–11.

⁴⁰⁰ Свештеник Илија Јовановић, в.д. пароха босанскоградишки. Српска православна парохија Босанска Градишка. Број 27 од 27. јула 1947. године.

Парохија поточанска

У парохији поточанској није било становника муслимана али према извештају свештеника Милана Милановића забележен је злочин над Ђураћом (Тешан) Шљивићем, угледним и имућним домаћином из села Орашја. Он се враћао са пијаце из Прњавора путем покрај муслиманског села Лишње одакле су га напала двојица муслимана, убила и опљачкала.⁴⁰¹

Парохија босанско-новска

У парохији босанско-новској, према извештају свештеника Симе Кондића, на почетку окупације није било страдања српског народа јер је овај свештеник успео да убеди немачког команданта Паула, протестантског пастора, да узме у заштиту православне Србе у околним селима у којима су они страховито страдали од усташа. „Иако је био непријатељ, остао је у лијепој успомени Срба из Бос. Новог, јер им је сачувао многе живота”.⁴⁰² По одласку немачке војске из тог места свештеник Симо Кондић са породицом је одведен у логор, а страшно су пострадали и његови парохијани. Заробљено је било нешто више од 50.000 људи, а од тог броја они који су били у немачким логорима су се вратили, док из Јасеновца, од неколико хиљада људи, нико се није вратио жив. Свештеник Симо Кондић је лично сахранио 687 Срба у својој парохији, а број убијених је био много већи.⁴⁰³ „Осим наведених чланова „усташког

У Босанској Градишци. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 917 од 4. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–17.

⁴⁰¹ Протојереј Милан Милановић, парох поточански. Српска православна парохија поточанска. Број 45 од 28. јула 1947. године. У Поточанима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 920 од 4. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–20.

⁴⁰² Протојереј Симо Кондић, парох босанско-новски. Српска православна парохија босанско-новска. У Босански Новом. Број 32 од 30 априла 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 944 од 5. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–24.

⁴⁰³ Исто.

стана” и муслимана и Д римокатолика – били су још истакнути крволоци: Адам Ђурак, чиновник Котарског уреда, Крленбеговић Мухамед – звани „адмирал” и Хакија Чаушевић, чиновници градске општине. Сви муслимани и њихова интелигенција били су за клање Срба. На савјетовању у џамији рекао је управитељ основне школе Хасан Церић: 'Ако их не мислите све поклати, немојте ни започињати!' Салих Муфтић рекао је: 'Треба заклати 40 Срба у Новом, па ће све бити мирно'. Једино су била три муслимана у џамији против покоља Срба и то: Хусеин Церић, Абдулах Авдагић и Фехим Шеховић трговци. [...] Проста и фанатична муслиманска маса – нахушкана од својих вођа – говорила је последице објаве рата: 'Код једног „нимета” не могу бити два „милета”!' (Код једног јела не могу бити два народа) – пријетња Гутића са истријебљењем Срба”.⁴⁰⁴

Парохија бочачка

У парохији бочачкој, према извештају свештеника Стевана Маријанца, на почетку окупације је доживео да буде заробљен и одведен у логор са својом породицом. Он је описао страшна страдања која је српски православни народ претрпео од усташа у тој парохији. На зверски начин су у тој парохији убијене 72 особе и спаљено је српских 250 кућа од стране усташа.⁴⁰⁵ Као што је био случај са многим другим свештеницима, и свештеник Стеван Маријанац је написао извештај о међуверском односу у његовој парохији током рата. „У парохији – односно на подручју парохије била су три села Муслимана. Већином су се показали добри, нарочито село Баљвине, гдје су се узајамно чували и сачували показавши примјер љубави, братства и јединства. Остала два села муслиманска спаљена су”.⁴⁰⁶

⁴⁰⁴ Исто.

⁴⁰⁵ Свештеник Стеван Маријанац, парох крупски и бочачки. Српска православна парохија бочачка. У Бочцу. Број 7 од 5. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 990 од 14. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–28.

⁴⁰⁶ Исто.

Парохија кукуљска

У парохији кукуљској, према извештају свештеника Лазара Штековића, пострадао је двеста шездесет невиних православних Срба. „Осим Срба у овој парохији је било једно село муслимана, које се врло хрђаво држало према Србима, ради чега је то село звано Турски Вакуф, брисано потпуно и не постоји”⁴⁰⁷

Парохија трговачка и стројничка

У парохијама трговачкој и стројничкој, према извештају свештеника Михаила Раките, убијен је велики број невиног српског православног становништва. Тачно се зна да су мајке са више мале деце у зимском периоду, а током бежања кроз шуму, оставиле четрдесеторо мале деце јер нису имале могућности да их носе са собом. „У Јању се, међутим, налазила чета од почетка јуна [1941. године – аутор], која је припремала устанак и бодрила народ. У овој чети били су заступљени сви наши народи. Од Срба налазио се Мима Маријанац, син Душана Маријанца, школског надзорника родом Јањанина, од Хрвата Стипо Билан, Јајчанин, од муслимана њих неколико и један Јеврејин. [...] Жене јањске и старци поткрадали су се кроз непријатељске редове те су ишли у друга села без разлике, српска, муслиманска или хрватска, тамо би добивали намернице, носили у Јањ и дијелили са својом војском”⁴⁰⁸

⁴⁰⁷ Свештеник Лазар Штековић, парох кукуљски. Српска православна парохија кукуљска. У Кукуљама. Број 16 од 15. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1023 од 19. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–35.

⁴⁰⁸ Свештеник Михаило С. Ракита, парох трговачки и стројнички. Архиепископско намјесништво јајачко. У Јајцу. Број 149 од 24. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1078 од 25. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–44.

Парохија шиповачка

У парохији шиповачкој, према извештају истог свештеника Михаила Раките, велики број православних Срба је убијен јер су се добровољно предали окупатору са надом да ће им животи бити поштеђени. Сви мушкарци су у тешким мукама поклани. Жене са децом су враћене кућама. „Највећи зликовац у овој парохији био је Мустафа Сарајлић, учитељ пјевања и Мујо Башић, усташа. [...] У цијелој парохији шиповачкој, што је побијено по селима, заклано у барама и отерано у логоре, било је преко 1.200 лица”⁴⁰⁹

Парохија јајачка

У парохији јајачкој, према извештају свештеника Михаила Раките, упркос протеривању и заробљавању великог броја православних Срба у тој парохији, „већина грађана католичке и муслиманске вјере била је лојална и братски је сачувала како остатак Срба у Јајцу, тако и по селима. У спасавању Срба особито се истакао др Ибро Брелић”⁴¹⁰

Парохија которварошка, јаворанска, масловарска и скендервакуфска

У парохијама которварошкој, јаворанској, масловарској и скендервакуфској, према извештају свештеника Мирка Обрадовића, усташе су убиле преко двеста православних Срба, што у њиховим кућама, што у логорима. О међуверским односима у тим парохијама

⁴⁰⁹ Свештеник Михаило С. Ракита, администратор шиповачки. У Јајцу. Број 150 од 24. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1080 од 25. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–46.

⁴¹⁰ Свештеник Михаило С. Ракита, парох јајачки. Управа православне парохије јајачке. У Јајцу. Број 151 од 24. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1081 од 25. августа 1947. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–47.

написао је кратак опис: „Домаћи иновјерци скоро у свим парохијама држали су се добро и нису били подстрекачи зла, али било је изузетака нарочито у парохијама которварошкој и јаворанској”.⁴¹¹

Парохија копјеничка и самичка

У парохији копјеничкој, према извештају свештеника Саве Амићића, спасили су се само они православни Срби који су успевали да избегну у шуме пред долазак усташа. „У селу Биљанима поред Срба било је и муслимана, а у Бровску католика. Присјека је потпуно српско село. Исти су се у већини [случајева – аутор] непријатељски понијели према Србима, нарочито, који су били у усташкој организацији. Али било је муслимана који нису Србима зла наносили”.⁴¹²

У парохији самичкој, према извештају истог свештеника Саве Амићића, испред својих кућа зверски су убијена 223 становника православне вероисповести, док је доста њих било одведено у логор па је њихова судбина остала непозната. Иако је међу муслиманима било много симпатизера усташког режима, неки од њих су се показали као добри пријатељи Срба, препуштеним на милост и немилост усташама.⁴¹³ „У парохији је сем Срба било још Хрвата и Муслимана. Исти су се већинским дијелом непријатељски односили према Србима. Крволштвом се нарочито истицао неки Конрад

⁴¹¹ Свештеник Мирко Обрадовић, архијерејски намесник которварошки. Православно архијерејско намјесништво которварошко. У Котор Вароши. Број 25 од 21. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1079 од 25. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-45.

⁴¹² Свештеник Саво Ђ. Амићић, парох самички и администратор у селима Бровску, Присјечи и Биљанима. Српска православна парохија саничка. У Саници. Број 7 од 25. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1090 од 28. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-49.

⁴¹³ Свештеник Саво Ђ. Амићић, парох самички. Српска православна парохија саничка. У Саници. Број 7 од 25. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1091 од 28. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-50.

Јефtring. Организатори усташких звјерстава били су неки Миливоје Влахо, шеф станице из Самице Горње и Ибрахим Алибеговић, општински благајник. Међутим било је и муслимана, који су се према Србима пријатељски односили и помагали српске устанике, који су се, у овом крају, одмах дигли против терора усташа”.⁴¹⁴

Парохија босанско-костајничка

У парохији босанско-костајничкој, према извештају свештеника Мирка Павића, усташе су убиле нешто више од половине становника, православних Срба, на најмонструозније начине. Међу усташким злочинцима осим Хрвата било је и муслимана, али исто тако, међу муслиманима су били и они који су помагали православним Србима. „Одмах по одлуци, а то је било 26. априла [1941. године – аутор], око 16 сати послје подне, ухапшени смо са још 14 највиђенијих грађана. На интервенцију Сејфудина Кулаглића, хоће из Босанске Костајнице и осталих највиђенијих муслимана, који су у џамији донијели јединствену одлуку, да се боре за мој живот по сваку цијену, оборена је та усташка одлука и ја сам пуштен послје три дана затвора”.⁴¹⁵ Са друге стране, „Од главних кољача, који су лично вршили овај свирепи посао, били су: Мујо Крупич, звани „Мујо Шкандал” и неки „Чикан”, коме другога имена не знам. На овом мјесту заклано је и у три јаме бачено око 2-3000 српских глава. Помагача и подстрекача овога покоља било је више, а од најглавнијих из Босанске Костајнице, били су: Митхад Чиркинагић, кројач; Исмет Ферхатовић, Адил Голић, Џафић берберин, Марија Голац и други”.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Исто.

⁴¹⁵ Протојереј Мирко Павић, парох босанскокостајнички. Управа српске православне парохије у Босанској Костајници. У Босанској Костајници. Број 102 од 29. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1126 од 2. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-55.

⁴¹⁶ Исто.

Парохија паланчишка и љубијска

У парохији паланчишкој, која је обухватала села: Велико Паланчиште, Мало Паланчиште, Божићи, Црна Долина, Брезичани, Черјечи и Горња Пухарска, према сведочењу свештеника Милана Миљуна, заклани и спаљени су скоро сви Срби. „У мојој парохији је било сем Срба нешто и муслимана. Како су се они понашали према Србима види се из жртава из мог краја. Наводно су у првом дијелу рата били гори, док су пред крај рата постали сасвим добри”.⁴¹⁷

У парохији љубијској, према извештају истог свештеника Милана Миљуна, Хрвати и муслимани су на најсвирепији начин побили скоро све православне Србе. Рат и окупацију је преживело свега пет Срба у том месту. Највећи злочинци међу муслиманима су били Мустафа Башић, Суљо Башић, бријач из Љубије, Суљо Хасанагић, земљорадник из Љубије, Селим Колонић, Хасан Елказ, Ибрахим Мушић, Абид Икановић и многи други чија имена нису била позната свештенику Милану Миљуну.⁴¹⁸

Парохија рибничка

У парохији рибничкој, према извештају свештеника Велимира Бањца, „сем нешто муслимана у Велијама није било других народности. Неки између њих нису се најбоље држали спрам Срба и то је био узрок да су за вријеме устанка страдали”.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Јереј Милан П. Миљун. Српска православна парохија паланчишка. У Приједору. Број 5 од 20. јула 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1148 од 4. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–58.

⁴¹⁸ Јереј Милан П. Миљун. Српска православна парохија љубијска. Број 10 од 20. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1149 од 4. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–59.

⁴¹⁹ Јереј Велимир Д. Бањец, парох рибнички. Српска православна парохија рибничка. Број 36 од 14. септембра 1947. године. У Горњем Рибнику. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1241 од 22. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–61.

Парохија доњовакуфска

У парохији доњовакуфској, према извештају свештеника Горислава Вучковића, православни Срби нису били поштеђени страдања. „У парохији осим Срба било је и других народности. Неки су се држали непријатељски отворено, а неки прикривено”.⁴²⁰ Он је навео многобројне примере злочина над православнима тврдећи да су их починили Немци и Хрвати, наводећи међу њима и једног муслимана Мехмеда Зулића.⁴²¹

Парохија козарачка

У парохији козарачкој, према извештају свештеника Душана Тубина, убијена су 418 становника, православних Срба током Другог светског рата, док је остављена могућност да убијених буде и више јер је доста невиних људи било одведено у усташке логоре. „У опсегу ове парохије налазе се већином муслимани, 3-4 пута више него Срба, па могуће и више. Приличан број Галијана и нешто католика. Изгледа да се ови нису много интересовали за судбину нашег народа, него су у доста случајева били помагачи усташа или пак потпуно резервисани. То сведоче масовна хапшења, одвођење у логор читавих села и засеока, а нарочито масовно убијање, што је јавни сведок гробница у „Заједницама”, где лежи наших најбољих домаћина 160-170. Не би могао навести ниједан пример нарочитог залагања за наш народ. Говори се за неке Ситинце и Хусу Кључанина да су се у појединим случајевима нешто и залагали, али је то све премалено према мукама и патњама, које је наш народ у овој парохији претрпео”.⁴²²

⁴²⁰ Јереј Горислав Вучковић, парох оборачки и доњовакуфски. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1354 од 16. октобра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–65.

⁴²¹ Исто, стр. 2.

⁴²² Свештеник Душан Тубин, парох козарачки. Српска православна парохија ракелићка. Број 95 од 15. октобра 1947. године. У Ракелићима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1408 од 25. октобра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–67.

Парохија ракелићка

У парохији ракелићкој, према извештају свештеника Душана Тубина, убијено је 266 становника, православних Срба, углавном у борбама против усташа. „У овој парохији биле су и данас су 8 хрватских кућа, 4 чешке, око 8 кућа галицијанских [украјински досељеници – аутор] и око 200 муслиманских. Њихово држање у почетку било је неопредељено, али се ипак са више страна претило нашем живљу, нарочито од појединих муслимана и католика Хрвата, а Чеси и Галицијани били су потпуно закопчани [затворени у себе – аутор]. Да није убрзо почео устанак сигурно да би се многи открили као непријатељи нашег народа, али са овим [устанком – аутор] и они који су се већ били почели непријатељски испољавати, повукли су се у себе, па нити су нападали ни узимали у заштиту наш живаљ. Али кад се узме [у обзир – аутор] стање у другим местима, онда се може рећи да је овде пак стање било сношљиво, а да је тако било заслугу носи Ибрахим Мешић, трговац из села Ђеле. Са доласком Немаца и усташа он је наименован за председника политичке општине ракелићке, чије је седиште одмах пренесено из Ракелића у Ђелу. Прво што је учинио, тражио је да код тадашњег которског уреда, како су усташе прозвале срез, да ако што треба тражити у селима његове општине, да усташе не иду у села него да ће он сам са одборницима и кнезовима извршити и за потпуни рад гарантовати. А ако ће усташе по селима вршљати, он са себе скида сваку одговорност, те да се ни председничког места не може примити. Изгледи су да је у томе успео, јер како сам и напред навео, усташе су мало по овим селима вршљали и то ако су са стране какви упали, и чим је он сазнао одмах их је са свог подручја удаљио. Тако је трајало од почетка окупације до мога интернирања. По народном причању цело време рата задржао је исти став и где је год могао помоћи нашем човеку и помагао је. Разуме се да је са овим својим држањем утицао и на друге своје саплеменике, па су се и они будили и окретали путем човечности или пак остали привидно резервисани. По народном мишљењу припада му свака част и хвала за његов рад у одбрани нашег живља у овоме крају током рата. То је млађи

човек без нарочите школске спреме, мислим два до три разреда гимназије. Иначе, природно бистар и промућуран човек, радан и тих”.⁴²³ Исти свештеник, у његовој првој изјави, споменуо је Ибрахима Мешића. „У заштити Срба и за мога боравка и после мога прогона нарочито се истакао Ибрахим Мешић, трговац из Ђеле и представник политичке општине ракелићке, кога су хрватске власти поставиле за председника општине, и његов отац Салих. Као доказ да су се својски заузимали за наш народ сведочи чињеница што су у неколико маха одстрањивали усташе из наших крајева када би наишли. Свој став, колико можемо сазнати, ни до данас нису изменили”.⁴²⁴

Парохија имљанска

У парохији имљанској, према извештају свештеника Јована Давидовића, владала је велика тензија у међуверским односима због наклоњености римокатоличког жупника усташком режиму. Међутим, односи православних и муслимана су били потпуно другачији. „На подручју парохије имљанске нема вјерске мешавине. Али у сусједству села Крушева Брда и Влатковића леже муслиманска села: Ковачевићи, Демићи, Шипраге. Муслимани су се држали коректно према Србима. За такво држање је заслужан хоца села Шипрага, Хусејин Џубо, који је у најгорем и у најосјетљивијем времену, у 1941. години, приликом дове у џамији, често савјетовао муслимане да не дирају Србе и да им не чине на жао. Доцније већ не би се смели ни усудити на какав подухват против српског живља, јер су непрегледне шуме око њих биле пуне устаничких групица. Од ових такође није нанешено никакво зло муслиманима сем што се од њих тражила помоћ у храни и одијелу. Они су то и давали јер 'го се човјек мора обући, а гладан мора јести’”.⁴²⁵

⁴²³ Исто.

⁴²⁴ Изјава свештеника Душана Тубина, пароха ракелићког. Епархија бањалучка. Срез приједорски. Бољевац, 26. децембар 1941. године.

⁴²⁵ Протојереј Јован Давидовић, парох имљански. Српска православна парохија имљанска. 22. октобар 1947. године. У Имљанима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1417 од 29. октобра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128–68.

ЕПАРХИЈА ЗВОРНИЧКО-ТУЗЛАНСКА

Синодска Комисија за прикупљање података о страдању Срба током Другог светског рата прикупила је укупно 211 досијеа за Епархију зворничко-тузланску⁴²⁶ у којој су убијена 44 свештеника.⁴²⁷ Упркос врло тешкој ситуацији, у којој су српски православни свештеници били први на мети усташког злочиначког режима, многи од тих преживелих свештеника су се одазвали позиву Светог Архијерејског Синода и написали сведочења о страдању Цркве и њених верника од почетка до краја рата. У тим извештајима могу се пронаћи подаци о односима између православних хришћана и муслимана у многим селима, варошима и градовима у Епархији зворничко-тузланској.

„Народ је у зворничко-тузланској епархији, нарочито у источним крајевима, много страдао, села су попаљена, куће порушене; може се путовати по читав сат а да се на путу нико не сретне и не види”.⁴²⁸ Српска Православна Црква са својим свештенством и светим храмовима поделила је судбину страдалог народа. Ако се узму у обзир свештеници који су умрли у заробљеништву и прогонству, као и они који су заточени, онда је Епархија по завршетку Другог светског рата остала без 56 свештеника, „што значи да је свештенство управо преполовљено”.⁴²⁹

⁴²⁶ Приредио Епископ Атанасије Јевтић. Српска Црква у Другом светском рату. Из Архива Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве. (1941–1946) Србија и коментари 1990/1991. Књига II Издање задужбине Милоша Црњанског. Београд, 1991. Стр. 101.

⁴²⁷ Исто, стр. 104.

⁴²⁸ Исто, стр. 121.

⁴²⁹ Исто, стр. 121.

У сачуваним извештајима свештеника Епархије зворничко-тузланске, описани су злочини хрватских и муслиманских усташа уз учешће Немаца и других националних мањина над невиним цивилним становништвом православне вероисповести. Такође, наведени су и прецизни подаци како о броју и именима жртава, тако и злочинаца међу којима су, нажалост, били многи римокатолички свештеници и неколико муслиманских имама (хоџа). Сачувана је само једна фотографија на којој су изображени спаљени остаци 15 стараца и жена са 17 деце испред православне цркве у Буковици.⁴³⁰ Иако су на стотинама страница тих извештаја наведени усташки злочини, могу се пронаћи и светли примери муслимана који нису хтели да на било који начин науде њиховим вишевековним комшијама само зато што су различите вероисповести. Том чињеницом били су одушевљени неки српски православни свештеници због чега су са поносом истакли имена оних муслимана који су се одупрели притисцима окупатора и који су, чак, ризикујући своје животе помагали православним Србима.

⁴³⁰ Извештај свештеника Риста Кривокапића. Српска православна парохија буковачка. Бр. 16 од 15 августа 1947. године. Буковица. Примљено у Православном архијерејском намесништву добојском. Бр. 45 од 25. августа 1947. године. Добој. Библиотека Патријаршије српске.

Сведочења из 1941–1944. године

Сведочења српских православних свештеника о страдању Српске Православне Цркве, њеног клира и њених верника у Епархији зворничко-тузланској током Другог светског рата, прикупљена у периоду трајања самог рата, тематски и хронолошки подељена су према срезовима и парохијама у канонским границама Епархије. У Архиву су пронађени општи извештаји за неколико срезова, који су написани на основу прикупљених појединачних извештаја, а корисни су јер пружају општу слику стања међуверских односа током рата.

Срез зворнички

У Зворничком срезу је 1921. године живело 47.233 становника, а од тога су православни Срби чинили 26.249, муслимани 20.312, римокатолици 287 и остали 385 људи.⁴³¹ На следећем попису становништва, 1931. године, у истом срезу живело је 47.326 становника, а од тог броја православни Срби су чинили 22.025, муслимани 24.688, римокатолици 253 и остали 360 људи.⁴³² Иако 1941. године није урађен попис, према црквеним књигама усаглашеним са проценама становника, у том истом срезу је живело 63.848 људи, а од тога су православни Срби чинили 38.441, муслимани 24.810, римокатолици 275 и остали 320 људи.⁴³³ Према попису из 1948. године, у Зворничком срезу је живело укупно 50.011 становника, а од тога су православни Срби чинили 24.287, неопредељени по националности муслимани 25.342, Хрвати 266 и остали 116 становника.⁴³⁴

⁴³¹ Општи извештај. Зворнички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-0.

⁴³² Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁴³³ Општи извештај. Зворнички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-0.

⁴³⁴ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности”

Подаци о међуверским односима у овом срезу доступни су у писменим извештајима четворице српских православних свештеника; Василије Прерадовић,⁴³⁵ Милан Петковић,⁴³⁶ Душан Митровић,⁴³⁷ Јово Лазаревић,⁴³⁸ и једног црквеног службеника; Петар Вучетић⁴³⁹. У општем извештају, у коме су усташки злочини описани хронолошким редоследом, записани су подаци који недостају у појединачним извештајима за овај срез.⁴⁴⁰

Свештеник Василије Прерадовић, парох доњотрешњички, описао је у општим цртама страшне злочине хрватских и муслиманских усташа, који су били подједнако сурови и према старима, женама и децом. Он је сахранио много људи чија су тела била зверски раскомадана.⁴⁴¹

Свештеник Милан Петковић, парох дрињачки, унапред је био упозорен на злу намеру усташког режима према њему и његовој породици али није пребегао у Србију него се суочио са усташким терором како им не би дао повода да малтретирају недужне православне хришћане. „24. априла (7. маја) т. г. дошао је

по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁴³⁵ Свештеник Василије Прерадовић, парох доњотрешњички, бивши парох какорски. Српска православна парохија доњотрешњичка. Бр. 52 од 7. априла 1942. године у [нечитко – аутор]. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1.

⁴³⁶ Свештеник Милан Петковић, бивши парох дрињачки. 30. август 1941. године у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-2.

⁴³⁷ Свештеник Душан Митровић, бивши парох дубнички и осмачки. 24. децембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-3.

⁴³⁸ Свештеник Јово Лазаревић, бивши парох козлучки. Српска православна парохија трбушничка. Бр. 31 од 10. марта 1942. године у Бањи Ковиљачи. Православно архијерејско намесништво лозничко. Бр. 99 од 31. марта 1942. године у Лозници. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-4.

⁴³⁹ Петар Вучетић, чиновник Црквеног суда. 10. септембар 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5.

⁴⁴⁰ Општи извештај. Зворнички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-0.

⁴⁴¹ Свештеник Василије Прерадовић, парох доњотрешњички, бивши парох какорски. Српска православна парохија доњотрешњичка. Бр. 52 од 7. априла 1942. године у [нечитко – аутор]. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1.

у мој стан хрватски поручник Гргић с фесом на глави и пушком у руци са жандармеријским наредником Хасаном Кекићем из Дрињаче и још неколико наоружаних жандарма, које је распоредио око куће”.⁴⁴² Том приликом уследило је неоправдано хапшење свештеника, а интересантно је да наредник Хасан Кекић није желео да учини претрес у цркви. „Стан је претресао наредник Кекић, а цркву – по његовом исказу – Кекић је отклонио да претресе као муслиман, него је претрес извршио поручник Гргић”.⁴⁴³ Чак и током утамничења, свештеник Милан Петковић сведочи како „првих дана поступало се са нама строжије те нас нису никако пуштали у шетњу, а каснији поступак је био човјечнији и проводили смо скоро читаве дане на чистом ваздуху. За ово имамо да захвалимо командиру жандармеријске станице Хасану Кекићу и Муслиманима мјештанима из Дрињаче, који су приликом нашег поласка на свој ризик пришли нама и уз плач са осталима се изљубили у образ, а мене многи пољубили у руку. То је дало повода и подстрека командиру и осталим жандармима муслиманима да с нама поступају човјечно, јер су по поздраву муслимана с нама закључили да ми нисмо ником, па ни муслиманима, чинили никаква зла. И касније, у току нашег заточеништва, веће групе муслимана ишле су у Зворник и молиле нарочито за Стеву Млађеновића, претсједника општине, да се пусти на слободу, па је пуштен послије 11 дана”.⁴⁴⁴ Саосећање месних муслимана према својим суседима православним хришћанима није спречило усташку власт да опет зароби свештеника Милана Петковића, који је преживео различита малтретирања од стране хрватских усташа, и да га спроведе у логор у Цапраг одакле је после неког времена протеран у Србију.⁴⁴⁵

Свештеник Душан Митровић, парох дубнички и осмачки, био је један од многих српских православних свештеника кога су усташе

⁴⁴² Свештеник Милан Петковић, бивши парох дрињачки. 30. август 1941. године у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–2.

⁴⁴³ Исто.

⁴⁴⁴ Исто.

⁴⁴⁵ Исто.

невиног затвориле као таоца и оптуженика да припрема побуну. Током заробљеништва сусрео се са муслиманским усташом, старим познаником, који му је спасио живот заједно са његовом породицом, док су његови парохијани нажалост пострадали. Он је о том случају писао у свом извештају. „У затвору у Зворнику прилично сам се спријатељио са поручником Бранком Навратилом родом из Вирја, срез Ђурђевац, који ми је могу рећи спасао живот. Ја као и сви други моји парохијани смо имали кућни затвор. Обилазила нас је жандармеријска стража. Овај затвор је трајао до уочи Видовдана. У 3 сата по подне дошао ми је командир жандармеријске станице Хасан Зухрић из Калесије и рекао ми: „Твој живот је у мојим рукама”. „Био сам прије подне у Зворнику у среском начелству [где – аутор] рекли су ми повјереници: Шехић Кадија, Малић (Хрват) и Смаиловић поглавар: удри, пали, убијај, руши све што је српско иначе нећеш бити командир жандармеријске станице. На ово сам ја затражио писмено наређење али ми га нијесу дали”.⁴⁴⁶ На примедбу свештеника уследио је одговор његовог познаника муслимана да „до 6 сати имам да затворим 30 угледних Срба из ваше парохије с вама заједно”.⁴⁴⁷ „Али будући да смо се познавали и да сам га ја некад препоручио у жандармерију, савјетовао ми је да бјежим у шуму, што сам и учинио са читавом фамилијом. Оних 30 Срба је затворио и спровео у Зворник. Ја сам се крио по шуми до два дана пред Петровдан, тада су ме ухватили и затворили телефонским наређењем поглавара Смаиловића”.⁴⁴⁸ Даља судбина овог свештеника је била иста као и оних других који су интернирани у злогласни логор у Цапраг, а одатле протерани у окупирану Србију. Иначе, неке од злочинаца је препознао и навео њихова имена у свом извештају, а то су следећа лица: Јашар Чакар, „Аљо Имшировић, Адем и Осмо Салкановић из Вацетине, срез Власенице, порушили парохијски дом и срушили звонару и звоно полупали у Осмацима моје парохије”.⁴⁴⁹ „Од усташа и осталих људи

⁴⁴⁶ Свештеник Душан Митровић, бивши парох дубнички и осмачки. 24. децембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–3.

⁴⁴⁷ Исто.

⁴⁴⁸ Исто.

⁴⁴⁹ Исто.

познати су ми били Рудо Колханек и Фркатовић, који су највише зла чинили. Није ми познато уопште да је и један од католика или муслимана устао у одбрану Срба. Што се тиче пљачке, паљења, рушења и других зала, својим очима сам гледао гдје председник општине Салкан Крижевац из Калесије са управним одбором (све муслимани) предводи на коњу двије стотине муслимана са сјекирама и руше ограде српске, нарочито добровољачке, сијече кукурузе и натјерују марву [стоку – аутор] да кукурузе једе. [...] Моја парохија је бројала 782 дома, преко 6.000 душа.⁴⁵⁰ У општем извештају су наведена имена муслиманских усташа која су запленили имовину свештеника Душана Митровића, и то су „Амет Амамовић, Рустанбеговић и неки геометар Осман”.⁴⁵¹ У истом извештају пише да „У Јегиновом Лугу било је пола српског, а пола муслиманског становништва. Срби су сви побијени, па и мала деца. Страдало је тада тридесеторо чељади из куће Тадића. Заклани су мајка и сестра свештеника Митровића из Калесије и дете од сестре. У покољу су учествовали три брата Бајића и отац им Ахмо који је за време Аустрије био шуцкор, а за време Југославије стални изазивач нереда”.⁴⁵²

У парохији код свештеника Јове Лазаревића, пароха у Козлуку, усташе су на почетку рата заробиле и одвеле у логор дванаесторицу православних Срба од којих су тројица убијена, док је судбина преосталих остала непозната. Свештеник Јово Лазаревић је такође био заробљен на неко време па је потом протеран у Србију. Он је у свом извештају, по питању међуверских односа, написао следеће: „И данас стојим у сталној вези са мојим парохијанима који ми често долазе и причају о стању како је код њих. Наводе скоро сви да је стање озбиљно али да нема неких нарочитих прогона Срба, можда зато што су ту муслимани у мањини док Хрвата нема никак”.⁴⁵³ У општем извештају пише да „У Козлуку до 28. јуна 1941.

⁴⁵⁰ Исто.

⁴⁵¹ Општи извештај. Зворнички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–0.

⁴⁵² Исто.

⁴⁵³ Свештеник Јово Лазаревић, бивши парох козлучки. Српска православна парохија грбушничка. Бр. 31 од 10. марта 1942. године у Бањи Ковиљачи.

године није било већих прогона Срба, осим оних појединаца код којих се нашло оружје. Ту су Муслимани у мањини, а Хрвата нема никак”.⁴⁵⁴ Међутим, ситуација у међуверским односима се пореметила са доласком Хрвата. „Одмах по доласку хрватске војске у Козлук, Муслимани су почели да злостављају Србе и да их прогоне и туку”.⁴⁵⁵ Међу муслиманима који су се истакли као прогонитељи православних хришћана спомињу се два имена: председник козлучке општине, Омер А. Араповић и срески начелник Смаиловић.⁴⁵⁶ Описан је и покољ православних Срба у Ђемлијама. „Нећељка Јовановића су заклале усташе и домаћи Турци, а мати му негде одвели са још много Срба”.⁴⁵⁷

Петар Вучетић, службеник Црквеног суда Епархије зворничко-тузланске, у свом опширном извештају, описао је многе усташке злочине почињене над невиним православним хришћанима Србима. „У Калесији су представници усташке власти били: Салкан Крижевац, председник општине; син Синановића, бившег жандармеријског пензионера у својству општинског бележника, Ибрахим Јусуфагић, у својству благајника општине и још неколико Турака [муслимана – аутор], већином бираних који су гласали за Хакију Хаџића из Сарајева. Доцније, управо кроз неколико дана, ступили су сви Турци, према сазнању близу триста [људи – аутор] из Калесије и околине, у усташе, жељни пљачке и власти. И већ идућег дана једна група запалила је имање Србина Пере Цвјетарића, пуког сиромаша, који је имао нешто земље и колибу једну за кућицу и кошару”.⁴⁵⁸ У даљем опису догађаја Петар Вучетић открива који су били разлози муслиманског непријатељства према својим суседима православним хришћанима. „То је био сигнал,

Православно архијерејско намесништво лозничко. Бр. 99 од 31. марта 1942. године у Лозници. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–4.

⁴⁵⁴ Општи извештај. Зворнички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–0.

⁴⁵⁵ Исто.

⁴⁵⁶ Исто.

⁴⁵⁷ Исто.

⁴⁵⁸ Петар Вучетић, чиновник Црквеног суда. 10. септембар 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–5.

одмах су се дали Турци [муслимани – аутор] даље на посао (јер у моме крају нема Хрвата – католика). Почеле су паљевине имања, обарање ограда око српских њива и преграђивање [истих – аутор] себи. Нарочито су се бацили на имања која су појединци добили за време аграрне реформе. Специјална депутација [делегација – аутор] ишла је среском писару Смајловићу, који је био истакнути усташки функционер и тражила да се „обори аграр”.⁴⁵⁹ На терену је ситуација била катастрофална јер су муслимани не само пљачкали имовину православних хришћана него су их и масовно убијали у том крају. „Доцније се јављају и „народни трибуни” између осталих и чувени шуцкор [припадник аустроугарске војне милиције која је починила геноцид над православним хришћанима Србима у Босни и Херцеговини и Србији током Првог светског рата – аутор] Адемага Меших, који са „свитом” обилази села и вароши и држи говоре против Срба, који су „иницијатори и узрочници рата и свих зала које рат доноси. Зато их треба гонити и уништавати”.⁴⁶⁰ У овом извештају Вучетића описани су неки конкретни примери прогона и убијања православних хришћана, наведена су имена многих мученика, као и један од њихових злотвора, командир жандармеријске станице Хасан Зухрић, који је за једно вече ухапсио скоро триста Срба из Калесије и околине над којима су се усташе иживљавале у згради основне школе у Калесији. Тамо им је храну од родбине заточеника одузимао злогласни усташа Мустафа Ибралић. Изузетно су потресни описи истребљења читавих села у којима су на зверски начин побијена многа мала деца. „Главну улогу у покољу имали су околни Турци [муслимани – аутор] из села Рајинаца, сврстани у ткз. Црну легију. Међу њима познат је стари шуцкор Ахмо Бајић са синовима и још неки из истог места. Кажу да је ту долазио и злогласни хаџи Ефендић млађи, усташки мајор из Тузле, син хаџи Ефендића, трговца из Тузле”.⁴⁶¹

У даљем опису Вучетић открива улоге неких других муслимана у односима са православним хришћанима. „Турци [муслимани –

⁴⁵⁹ Исто.

⁴⁶⁰ Исто.

⁴⁶¹ Исто.

аутор] су држали своје скупове у Осман беговом хану, скуповима је председавао сам Осман-бег, а долазили су сви Турци, колико год је хан могао да прими. Специјалну улогу играо је при овим скуповима Мехо Ибралић, циганин, који је редовно био на овим скуповима и кад су га Срби питали шта ће он тамо, он је одговарао да иде да шпијунира Турке и при том би испричао неку безначајну ствар са састанка да би чуо мишљење Срба. Срби су се често пута поверавали, а он би их још исте вечери достављао да би одмах били одведени у логор или ноћу убијени. Он је томе занату учио и своје малолетне синове Ибру, Раму и Мухарема. Од ових су се развили опасни лопови и пљачкаши напуштених и опустелих српских домова. Тако су опљачкали моју тетку Мару Поповић, старицу од шездесет године и неке друге. Међу првим Турцима који су узели пушку био је Хасан Хаџић из Палавра, за њим одмах Хуска (Хусеин) Турић и његов син Ибрахим. У прогонима првих дана истицали су се Салкан син Мујчин из Прњавора и Мехо Смајић. Познати су били и Осмо Газибеговић „хоџа”, као и брат му Смајил. Кажу, али није потврђено, да се ту нашао и бивши југословенски жандармеријски поднаредник Хусо, син Шерафалијин, а његов брат Хасан нарочито је био бескомпромисан. Уосталом, сваки се такмичио ко ће бити бољи у нечовештву и зверствима, тако да нема никога ко би био бар по страни, а ни говора нема да је неко хтео и имао да заштити недужан и невин народ, поштен и радан, који није никоме никада зла мислио, иако је сам увек био сиромашан и запостављен. Ипак, тврди један извештај (непотврђен) да су били по страни Хасо и Бећо Тубић, као и Хамдија Арнаут, али његов брат Алија био је зато један од најпознатијих усташа (Дакле, од 10.000 становника, колико броји општина спречанска, можда су била два Турчина неутрална и 1 Арнаут). У Калесији познате су биле усташе Ашим Мехић и брат му, а у селу Миљановцима Шериф Синановић и његов син, који је имао своју чету. Шериф је спалио и опљачкао селу Дубницу, између осталих били су у пљачки и неки Салих, који има брата Курију, а мислим да се презива Тубић. [...] Вредно је поменути као карактеристичан случај и неког хоџу Ибру родом из Прњавора, који се издавао [представљао – аутор] у своје време као велики пријатељ Срба, да ништа није изостајао иза

осталих крволочних Турака, можда им је често пута и предњачио и био духовни инспиратор”.⁴⁶²

У општем извештају су наведени злочини усташа над православним Србима у селу Чолопеку, где су истакнути злочинци били Мујо Челиковић из Тршића и неки Рамо из Козлука, и селу Витиници највећи злочинац је био жандармеријски поднаредник Ибраим Расовац из Козлука, а родом из Ливна.⁴⁶³

Срез брчански

У Брчанском срезу је 1921. године живело 57.256 становника, а од тога су православни Срби чинили 18.439, римокатолици 22.865, муслимани 15.454 људи.⁴⁶⁴ На следећем попису 1931. године у том срезу је живело укупно 97.962 становника, а од тога су православни Срби чинили 34.956, римокатолици 42.208, муслимани 20.443 и остали 355 људи.⁴⁶⁵ На основу Синодског извештаја 1941. године у том срезу је живело 77.057 становника, а од тога су православни Срби чинили 26.966, римокатолици 27.728, муслимани 22.003 и остали 360 људи.⁴⁶⁶ Према попису из 1948. године у овом срезу је укупно живело 49.969 становника, а од тога су Срби чинили 17.101, Хрвати 19.554, неопредељени по националности муслимани 13.116 и остали 198 људи.⁴⁶⁷

⁴⁶² Исто.

⁴⁶³ Општи извештај. Зворнички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-0.

⁴⁶⁴ Општи извештај. Брчански срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-0.

⁴⁶⁵ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁴⁶⁶ Општи извештај. Брчански срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-0.

⁴⁶⁷ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

Страдање српског православног народа у парохијама описала су осморица свештеника: Ђорђе Магазиновић,⁴⁶⁸ Милан Ј. Дојчиновић,⁴⁶⁹ Срећко Раки,⁴⁷⁰ Александар Поповић,⁴⁷¹ Ненад Дивјак,⁴⁷² Ристо Јовановић,⁴⁷³ Славко Ристић,⁴⁷⁴ Светозар Лазаревић,⁴⁷⁵ Стеван Стошић,⁴⁷⁶ Тома Пантић⁴⁷⁷ и С. Л.⁴⁷⁸ Они су у њиховим извештајима написали да се муслимани нису заузимали за заштиту православних Срба који су били изложени усташком терору у коме су учествовали и муслимани. Међутим, међу муслиманима је било оних који су одбијали да учествују у усташком терору над православним хришћанима и због тога су платили својим главама.

⁴⁶⁸ Свештеник Ђорђе Магазиновић, парох прибојски. 31. март 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-1.

⁴⁶⁹ Свештеник Милан Ј. Дојчиновић, бивши парох брчанско-сеоски, помоћник старешине у Ваљеву. 15. август 1941. године у Ваљеву. Православно архијерејско намесништво ваљевско. Бр. 767 од 15. августа 1941. године у Ваљеву. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-2. ; Свештеник Милан Ј. Дојчиновић, бивши парох брчанско-сеоски. 6. мај 1942. године у Београду. Православно архијерејско намесништво ваљевско. Бр. 767 од 15. августа 1941. године у Ваљеву. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-9.

⁴⁷⁰ Свештеник Срећко Раки, парох босанско-шамачки. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-3.

⁴⁷¹ Свештеник Александар Поповић, парох први младеновачки. Српска православна парохија младеновачка. Бр. 182 од 13. маја 1942. године у Младеновцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-4.

⁴⁷² Ненад Дивјак. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-5.

⁴⁷³ Свештеник Ристо Јовановић, парох први лаповски. Српска православна парохија прва лаповска. Бр. 144 од 20. јула 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-6.

⁴⁷⁴ Свештеник Славко Ристић, парох слатински. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-7.

⁴⁷⁵ Свештеник Светозар Лазаревић, бивши парох у Црквини, помоћник пароха грочанског. 7. мај 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-8.

⁴⁷⁶ Свештеник Стеван Стошић, парох пети михајловачки. 21. јануар 1942. године у Михајловцу. Изјава Христине Папић, избеглице из Брчког. Бр. 10. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-10.

⁴⁷⁷ Тома Пантић. 25. децембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-11.

⁴⁷⁸ С. Л. избеглица из Брчког. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-12.

Са друге стране, међу хрватским усташама било је муслимана који су се истакли као велики злочинци и њихова имена су сабрана у општем извештају; Рашид Ужичанин, др Абдулах Буквица, судија Беговић, Ибрахим и Мехмедалија Едхемовић, Мујо и Алија Реба, Ибрахим Шабић, Екрем Џиндић, Шефко Кучукалић, Ариф Шехић, Рагиб Зељковић, Хафиз Мустафа, Х. Мехмедагић, Мумин Голић, Хаџи Хафиз Мовалија, Рефик Азопагић, Салко Салковић, Салко Ибрахимовић, Селим Кантарџић, Фериз Едхемовић, Фадил Мујановић, Ферид Кучукалић, Ахмо Мехмедагић, Химзибег Биоградлић, Хоџа Глото, Ибрахим Мизилиџић, Ариф Дервишевић и Мамут Љаљић.⁴⁷⁹

Срез власенички

Укупан број становника овог среза 1921. године износио је 28.865 становника, а од тог броја православни Срби су чинили 19.154, муслимани 9.443 и римокатолика 209 становника.⁴⁸⁰ Према попису из 1931. године демографска ситуација је била следећа: Срба је било 25.278, муслимана 11.881 и римокатолика 286 становника.⁴⁸¹ Према црквеном извештају 1941. године у том срезу је живело 28.190 православних Срба, 82 Хрвата и остало су били муслимани.⁴⁸² Попис из 1948. године сведочи да је у том срезу живело 27.305 становника, а од тог броја Срби су чинили 22.523, Хрвати 224 и неопредељених по националности муслимана 4.537 становника.⁴⁸³

⁴⁷⁹ Општи извештај. Брчански срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-0.

⁴⁸⁰ Општи извештај. Власенички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-2-0.

⁴⁸¹ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁴⁸² Општи извештај. Власенички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-2-0.

⁴⁸³ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности”

Страдања православних Срба тог среза описана су у извештајима тројице свештеника; Живан Ђорђић,⁴⁸⁴ Јово Давидовић⁴⁸⁵ и Бранко Поповић.⁴⁸⁶

У извештају свештеника Јове Давидовића записана су имена злочинаца и њихових жртава православних хришћана. Он је нагласио да су злочинци били људи који су учествовали у политичком животу Југославије. Међу муслиманима су се истакла следећа лица: адвокат др Шефкија Кадић, браћа Рагиб и Суљо (афераши беглучки) и Авдо Кадић, бивши народни посланик, Зундија Асан Афендић, Расим Беговић и брат Акиф, Салко Ђулић, Имзо Тијић, Махмут Мамић, чиновник среског начелства у Власеници, Салко Јашеревић, писар у Срезу, Хамдија Тијић, трговац, Паша Топчић „и многи други виђени људи и бивши бегови под вођством Муставе Мутевелића, трговца ћилима из Сарајева, који је све организовао. Међу усташама и другим зликовцима налазе се већином интелектуалци који су учили Шеријатску школу у Сарајеву. Да нагласим још и то да у Власеници нема и никад није било становника Хрвата, већ живе сами Срби и нешто муслимана”.⁴⁸⁷ Стрељање неколико српских православних свештеника и верника, укупно више од 40 људи из власеничког среза, избегла су тројица Срба који су се ослободили ланаца на рукама. Они су потом испричали како су на превару ухађени од стране муслиманских усташа: „Када смо изишли из Власенице око 3 км Суљо Сушић (студент који је проглашен као комуниста) и Аљо Топчић који је избачен из школе као комуниста, командовали су нам да уђемо у ископану раку [гробна јама – аутор]... У Власеници породице

по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁴⁸⁴ Свештеник Живан Ђорђић, парох цикотски. 10. јун 1942. године у Цикоте. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-2-1. ; Свештеник Живан Ђорђић, парох цикотски. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-2-3.

⁴⁸⁵ Свештеник Јово Давидовић, судски тужилац Епархије бањалучке. 3. август 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-2-2.

⁴⁸⁶ Свештеник Бранко Поповић. 1. септембар 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-2-4.

⁴⁸⁷ Свештеник Јово Давидовић, судски тужилац Епархије бањалучке. 3. август 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-2-2.

стрељаних и не знају шта је с њима [са пострадалима – аутор]. Када питају за своје [устахе – аутор] одговарају им да су одведени у Загреб или у Сарајево. Када се и тамо распитају онда им одговарају да су сигурно у неком другом логору. Стрељања се врше ноћу тајно – партија по партија”.⁴⁸⁸

Срез грачанички

У овом срезу 1921. године живело је укупно 32.609 становника, а од тога православних Срба је било 13.905, римокатолика 298 и муслимана 18.406.⁴⁸⁹ Према попису из 1931. године у истом срезу живело је укупно 55.759 становника, од којих су православни Срби чинили 21.276, римокатолици 2.186, муслимани 32.265 људи.⁴⁹⁰ Синодски извештај показује да је 1941. године забележен пад броја становника свих вероисповести који су у овом срезу чинили 42.145 становника, а од тога православни Срби су чинили 18.429, римокатолици 266 и муслимани 23.450 људи.⁴⁹¹ Према попису из 1948. године укупан број становника у том срезу је износио 46.369 становника, а од тог броја православних Срба је било 15.989, Хрвата 942, неопредељених по националности муслимана 29.378 и осталих људи 60.⁴⁹²

⁴⁸⁸ Исто.

⁴⁸⁹ Општи извештај. Грачанички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–3–0.

⁴⁹⁰ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁴⁹¹ Општи извештај. Грачанички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–3–0.

⁴⁹² Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

Ратно стање у овом срезу описали су председник црквене општине и петорица свештеника; Димша Недељковић,⁴⁹³ Гаврило Вукојев,⁴⁹⁴ Митар Софренић,⁴⁹⁵ Дејан Вујасиновић,⁴⁹⁶ Јован Гајић⁴⁹⁷ и Бранко Јовановић.⁴⁹⁸

Игуман манастира Озрен архимандрит Гаврило Вукојев је на почетку свог извештаја написао да је окупација у том срезу почела преузимањем власти од стране хрватских и муслиманских усташа.⁴⁹⁹

Свештеник Митар Софренић у свом извештају је описао међуверске односе у Грачаници у којој „живе у великој већини муслимани; Срба има око 120 кућа, а досељених католика само неколико кућа. До рата односи Срба, муслимана и католика били су добри”.⁵⁰⁰ Нажалост, на почетку рата неколико хрватских католика у својству усташа започели су терор и ликвидацију православних хришћана, иако су се ти исти католици пре рата јавно декларисали као пријатељи Срба и били чланови родољубивих удружења. Злогласни усташки првак Виктор Гутић је током посете Грачаници позвао муслимане и католике да узму активног учешћа у пљачкању, про-

⁴⁹³ Димша Недељковић, председник Црквене општине у Грачаници. 20. септембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–3–1.

⁴⁹⁴ Игуман Гаврило Вукојев, старшина манастира Озрен. 14. јануар 1942. године у Уљми. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–3–2.

⁴⁹⁵ Свештеник Митар Софренић, бивши парох и архијерејски намесник грачанички. 17. март 1942. године у Убу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–3–3.

⁴⁹⁶ Свештеник Дејан Вујасиновић, бивши парох бољанички у Бољанићу, парох друге парохије јабучке. 26. фебруар 1942. године у Јабучју. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–3–4.

⁴⁹⁷ Свештеник Јован Гајић, бивши парох у Кожухама. 10. септембар 1941. године у Врњци. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–3–5.

⁴⁹⁸ Свештеник Бранко Јовановић, парох у Осјечани. 2. март 1942. године у Стублине. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–3–6.

⁴⁹⁹ Игуман Гаврило Вукојев, старшина манастира Озрен. 14. јануар 1942. године у Уљми. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–3–2.

⁵⁰⁰ Свештеник Митар Софренић, бивши парох и архијерејски намесник грачанички. 17. март 1942. године у Убу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–3–3.

теривању и убијању Срба. „Ипак није се све испунило што је овај у свом говору тражио јер је било доста поштених муслимана који су овакав поступак према Србима осуђивали”.⁵⁰¹ Свештеник Митар Софренић, који је преживео логор у Цапрагу и протеривање у окупирану Србију, на крају свог извештаја на тему међуверских односа написао је следеће: „За све ово што се над Србима радило, не могу се кривити сви муслимани и сви католици. Било их је који су овакве поступке осуђивали, али су били немоћни да то спрече”.⁵⁰²

Свештеник Дејан Вујасиновић је такође дао опис међуверских односа у његовој парохији. Он је најпре описао демографску слику тог краја. „Бољаничка парохија налази се у подножју планине Озрена и ослања се на чисто српска села, која се простиру на целом подручју планине Озрена, а у трокуту река Босне и Спрече. Тек преко реке Спрече, налазе се муслиманска села, и исти су у целом срезу у малој већини. Католика, осим неколико досељених чиновника, није било никада”.⁵⁰³ У наставку свог извештаја написао је какви су били међуверски односи пред почетак рата. „Слога између православних и муслимана све до рата била је добра, до сукоба није никада долазило. Тако исто и првих дана после рата. Тек када се већ усталила хрватска власт, када је измењен [промењен – аутор] срески начелник, на чије је место дошао Адем Османбеговић, дотадашњи адвокатски писар из Грачанице, а за повереника нове владе кадија Мехинагић, шеријатски судија, и Драго Јелица, судски чиновник, оба из Грачанице, те када је 23. јуна 1941. године у Грачаницу дошао Гутић из Бања Луке и одржао збор, почело се полако осећати притисак на Србе”.⁵⁰⁴ Свештеник Дејан Вујасиновић је заједно са породицом заробљен, опљачкан и интерниран 10. јула 1941. године у усташки логор у Цапраг, одакле је протеран у окупирану Србију.

⁵⁰¹ Исто.

⁵⁰² Исто.

⁵⁰³ Свештеник Дејан Вујасиновић, бивши парох бољанички у Бољанићу, парох друге парохије јабучке. 26. фебруар 1942. године у Јабучју. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–3–4.

⁵⁰⁴ Исто.

Он је од својих парохијана у прогонству сазнао да су усташе у његовој парохији почеле са убијањем невиног становништва, немајући милости ни према женама и малој деци. Највећим злочинцима и покретачима пљачкања, протеривања и убијања православних хришћана били су људи који су се у Краљевини Југославији представљали као велики родољуби; Хивзо Хивзи-ефендић и кадија Мехинагић са браћом.⁵⁰⁵

У парохији свештеника Бранка Јовановића, село Осјечане, није било припадника других народа и вера осим православних Срба 1941. године. „Једино муслиманско село Сјеница”⁵⁰⁶ било је у суседству. Овај свештеник је поделио судбину свога народа. „Није прошло дуго времена и ја сам стрпан у затвор жандармеријске станице (оружничке постаје) у Осјечанима, да својим животом јамчим да у парохији, коју су претресали усташки најамници (муслимански цигани из Добоја и околине) нема више оружја”.⁵⁰⁷ Усташе су њега са породицом заробиле 9. јула 1941. године и интернирале у логор у Цапраг, затим протерале у окупирану Србију.⁵⁰⁸

Срез градачачки

У овом срезу 1931. године живело је укупно 50.992 становника. Православних Срба је било 16.457, римокатолика 19.685, муслимана 14.521 и припадника других вероисповести 329.⁵⁰⁹ Према попису из 1948. године у том срезу живело је 42.184 становника. Срби су чинили 11.145, Хрвати 8.585, по националности неопредељени муслимани 22.440 и остали народи 14 становника.⁵¹⁰ У синодском

⁵⁰⁵ Исто.

⁵⁰⁶ Свештеник Бранко Јовановић, парох у Осјечани. 2. март 1942. године у Стублине. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–3–6.

⁵⁰⁷ Исто.

⁵⁰⁸ Исто.

⁵⁰⁹ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁵¹⁰ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-

извештају нема података о броју становника.⁵¹¹

Постоје извештаји само двојице свештеника из овог среза; Радослав Марковић⁵¹² и Стеван Поповић.⁵¹³

Свештеник Радослав Марковић је на почетку свог извештаја написао да је у његовој парохији дугопољској (Дуго Поље) живело преко 4.000 православних хришћана Срба. Овај свештеник је најпре преживео заточеништво у Дервенти, заједно са једним бројем његових парохијана, где су били изложени страшним мучењима и где „у једној соби сам видио крв које је отприлике било у висини од 15-20 цм”⁵¹⁴. Касније је свештеник Радослав заједно са породицом заробљен и прошавши логор у Цапрагу протеран је у окупирану Србију. Он је у свом извештају посведочио масовна убијања православних Срба од стране католичких усташа, док уопште није споменуо муслимане.⁵¹⁵

Ситуација у Модричи са околним селима је такође била тешка за православне Србе који су масовно убијани од стране хрватских усташа. Свештеник Стеван Поповић је описујући детаље мучења, како свога тако и народа, споменуо да је међу усташама био и муслиман Алија „син Асима Турсића (бившег председника општине у Модричи)”⁵¹⁶

градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁵¹¹ Општи извештај. Градачачки срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-4-0.

⁵¹² Свештеник Радослав Марковић, бивши парох дугопољски. Српска православна парохија ковиљачка. Бр. 31 од 23. марта 1942. године у Бањи Ковиљачи. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-4-1.

⁵¹³ Свештеник Стеван Поповић, бивши парох модрички. 11. мај 1942. године у Велико Орашје. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-4-2.

⁵¹⁴ Свештеник Радослав Марковић, бивши парох дугопољски. Српска православна парохија ковиљачка. Бр. 31 од 23. марта 1942. године у Бањи Ковиљачи. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-4-1.

⁵¹⁵ Исто.

⁵¹⁶ Свештеник Стеван Поповић, бивши парох модрички. 11. мај 1942. године у Велико Орашје. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-4-2.

Срез дервентски

У Дервентском срезу према попису из 1931. године живело је укупно 67.305 становника, од којих су православни Срби чинили 23.931, римокатолици 34.104, муслимани 8.250 и остали 1.020 људи.⁵¹⁷ На послератном попису из 1948. године укупан број становника је износио 43.787, а од тог броја православних Срба је било 20.225, Хрвата 22.275, по националности неопредељених муслимана 913 и људи других националности 374.⁵¹⁸ Општи синодски извештај за овај срез није пронађен у Архиву.⁵¹⁹

Подаци о међуверским односима у овом срезу познати су на основу извештаја једанаесторице свештеника; Мирко Симоновић,⁵²⁰ Бранко Ђаковић,⁵²¹ А. Сижељшчиков,⁵²² Илија Берић,⁵²³ Богдан

⁵¹⁷ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁵¹⁸ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁵¹⁹ У досијеу за Дервентски срез недостаје општи извештај, као и извештаји следећих свештеника: Клипа Петар, Милутин Симић и Мил. Филиповић. Дервентски срез. Епархија зворничко-тузланска. Списак извештаја. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5.

⁵²⁰ Свештеник Мирко Симоновић, парох други дервентски. 13. септембар 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-1.

⁵²¹ Свештеник Бранко Ђаковић, бивши парох детлачки у Дервенти. У Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-3. ; Свештеник Бранко Ђаковић, бивши парох детлачки у Дервенти. 18. мај 1942. године у Рипњу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-8.

⁵²² Свештеник А. [нечитко – аутор], бивши парох сочанички. Српска православна парохија стајићевска. Бр. 91 од 20. децембра 1941. године у Стајићеву. Црквени суд Православне Епархије банатске. Бр. 2000 од 25. децембра 1941. године у Вршцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-2. ; Свештеник А. [нечитко – аутор], бивши парох сочанички. Српска православна парохија војвода бојовићска. Бр. 44 од 29. децембра 1941. године у Војвода Бојовићу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-4.

⁵²³ Свештеник Илија Берић, бивши парох босанско-бродски. Српска право-

Поповић,⁵²⁴ Миливоје Ђелић,⁵²⁵ Новак Петровић,⁵²⁶ Мирко Микулић,⁵²⁷ Симо Петровић,⁵²⁸ Вид Радоњић⁵²⁹ и Миливој Јелић.⁵³⁰

Усташе су заробиле и убиле велики број православних Срба у Дервенти са околним селима у првих неколико месеци окупације 1941. године. Свештеник Мирко Симоновић је описао патњу народа којој је сведочио док није обавештен да се спрема његова ликвидација због чега је пребегао у Београд.⁵³¹ Свештеник Бранко Ђаковић је у свом кратком извештају написао да су усташе у том намесништву убиле свештеника Милоша Петровића, на зверски начин, а да су сви остали свештеници, осим неколицине која је успела да пребегне у окупирану Србију, одведени у логоре.⁵³² Свештеник Симо Петровић је на тему међуверских односа написао

славна парохија осипаоничка. Бр. 4 од 24. августа 1941. године у Осипаоници. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-5.

⁵²⁴ Свештеник Богдан Поповић, бивши парох у Мајевац, Кладари. 23. март 1942. године у Ваљеву - Петници. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-6.

⁵²⁵ Свештеник Миливој Ђелић, бивши парох у Појезни. 28. март 1942. године у Ковачевцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-7.

⁵²⁶ Свештеник Новак Петровић, бивши парох лијешћански. 5. септембар 1941. године у Шапцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-9.

⁵²⁷ Свештеник Мирко Микулић. 25. март 1942. године у Убу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-10.

⁵²⁸ Свештеник Симо Петровић, бивши парох дервентски. 6. фебруар 1942. године у Шапцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-11. ; Прилог. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-12. ; Свештеник Симо Петровић, бивши парох дервентски. 4. август 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-15.

⁵²⁹ Свештеник Вид Радоњић, бивши парох осински. Српска православна парохија барицка. Бр. 42 од 4. маја 1942. године у Баричу - П. Умка. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-13.

⁵³⁰ Свештеник Миливој Јелић, бивши парох [нечитко - аутор]. Српска православна парохија прва азањска. 12. мај 1942. године у Азањи. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-14.

⁵³¹ Свештеник Мирко Симоновић, парох други дервентски. 13. септембар 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-1.

⁵³² Свештеник Бранко Ђаковић, бивши парох детлачки у Дервенти. У Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-3. ; Свештеник Бранко Ђаковић, бивши парох детлачки у Дервенти. 18. мај 1942. године у Рипњу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-8.

да „Неколицина виђенијих муслимана, с којима сам се имао прилике састати, осуђивали су такође све што се са Србима ради, али су сви мирно посматрали догађаје, без да ишта у њихову одбрану предузму. С тиме су починили много већу кривицу него и сами Хрвати јер њихова пасивност – кад не би сви активно учествовали у догађајима – значила је солидарност и одобравање. Никад Хрвати у Босни и Херцеговини не би могли починити таква страховита злочинства да нису уза се имали тај незахвални, превртљиви и пун потајне мржње према Србима елемент”.⁵³³ Свештеник Вид Радоњић је у свом извештају посведочио да „За олакшање злог удеса [зле судбине – аутор] Српског нико се није из нашег краја [осинска парохија – села Осиня, Церани и Црнча – аутор] заузимао осим што је Адем Ага Мешић, из Тешња, као доглавник телефонским наређењем пустио из затвора на Видовдан свештеника Миливоја Јелића из Појезне и брата му Саву Лелића, трг. из Осинје. Уосталом, свака интервенција у корист Срба била је забрањена наредбом доглавника, издатом задњих дана месеца јуна [1941. године – аутор]”.⁵³⁴

У извештајима осталих свештеника овог среза пише да није било заузимања муслимана за православне Србе, који су пљачкани, протеривани и масовно убијани углавном од хрватских усташа, а уз помоћ муслимана као извршилаца.

Срез добојски

У Добојском срезу према попису из 1931. године укупан број становника је био 23.919. Православни Срби су чинили 3.827 становника, римокатолици 6.626, муслимани 13.171 и остали 295 становника.⁵³⁵ Према попису из 1948. године исти срез је имао

⁵³³ Свештеник Симо Петровић, бивши парох дервентски. 6. фебруар 1942. године у Шапцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-11.

⁵³⁴ Свештеник Вид Радоњић, бивши парох осински. Српска православна парохија барицка. Бр. 42 од 4. маја 1942. године у Баричу - П. Умка. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-13.

⁵³⁵ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по

33.504 становника, а од тога православни Срби су чинили 17.641 људи, Хрвати 6.524, по националности неопредељени муслимани 9.287 и остали 52.⁵³⁶ Општи синодски извештај није пронађен.⁵³⁷ На основу детаљног црквеног извештаја, од 30. марта 1943. године, „добојски срез пред овај рат је бројао 15.000 православних, 7 до 8.000 муслимана и 5-6.000 римокатолика (две жупе: добојска и фочанска)“.⁵³⁸

Сачуван је само један извештај свештеника из овог среза, а остала три су написали грађани с тим што су их насловили на Српску Православну Цркву. Реч је о извештајима Душана Алимпића,⁵³⁹ Душана Филиповића,⁵⁴⁰ Светозара Душанића⁵⁴¹ и непотписан свештеник.⁵⁴²

Свештеник Душан Алимпић је описавши страдање своје и свог народа у Добоју истакао да је међу предводницима усташког злочина био и муслиман Омер Муфтић, адвокат по професији. Извршиоци су били ромски муслимани и други које је овај

попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁵³⁶ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁵³⁷ Недостаје општи приказ ратног стања у овом срезу, као што је случај са неким другим срезovima у Епархији зворничко-тузланској. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–6.

⁵³⁸ Непотписан свештеник. „Мој чин, звање, како је тражио Свети Синод, знаш”. 30. март 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–6.

⁵³⁹ Свештеник Душан Алимпић, бивши парох у Српској Грапској и осјечански. Српска православна парохија коцељевачка. Бр. 115 од 3. јануара 1942. године у Коцељеву. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–6–1.

⁵⁴⁰ Душан Филиповић, трговац, избеглица из села Јоховац. Извештај оверио свештеник Чед. С. Братуљевић, парох прве вождовачке парохије. У Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–6–3.

⁵⁴¹ Светозар Душанић, професор. 8. фебруар 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–6–5.

⁵⁴² Непотписан свештеник. ”Мој чин, звање, како је тражио Свети Синод, знаш”. 30. март 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–6.

свештеник назвао „пропалицама”. „Није било ни једног муслимана ни католика који би се заузео мене, моју фамилију, нити за друге јер су сви желели српско истребљење”.⁵⁴³

Професор Светозар Душанић је известио Свети Архијерејски Синод о страдању православних хришћана у Добојском срезу до 31. августа 1941. године на основу извештаја Стевана Плавшића. Он је написао да је католички свештеник др Драгутин Камбер био на челу усташке власти у Добоју и као такав је на руководећа места у срезу постављао људе који су се истицали по мржњи и злочинима над православним Србима. „Он уведе поново у ранију дужност бившег среског начелника у Добоју г. Сабита Чампару, који је пре тога ту дужност вршио у Добоју. Чампара је за време Југославије био изразити српски националиста у редовима босанских муслимана и велики противник Павелићевог Доглавника Адемаге Мешвића из Тешња”.⁵⁴⁴ Председник општине је био неки муслиман Мулалић. У наставку извештаја су описана страдања српског народа.⁵⁴⁵

Срез кладањски

У овом срезу је 1921. године живело укупно 10.931 становника, а од тога православни Срби су чинили 3.389, римокатолици 779, муслимани и остали су чинили 6.763 људи.⁵⁴⁶ Према попису из 1931. године укупан број становника је износио 14.620 људи, а од тога су православни Срби чинили 4.740, римокатолици 1.202, муслимани 8.616 и остали 62 људи.⁵⁴⁷ У синодском извештају се

⁵⁴³ Свештеник Душан Алимпић, бивши парох у Српској Грапској и осјечански. Српска православна парохија коцељевачка. Бр. 115 од 3. јануара 1942. године у Коцељеву. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–6–1.

⁵⁴⁴ Светозар Душанић, професор. 8. фебруар 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–6–5.

⁵⁴⁵ Исто.

⁵⁴⁶ Општи извештај. Кладањски срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–7.

⁵⁴⁷ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

наводи следећа статистика за 1941. годину. Укупан број становника је износио 14.775 људи, а од тога је православних Срба било 4.988, римокатолика 956, муслимана и осталих 8.831.⁵⁴⁸ На основу пописа из 1948. године укупно је у овом срезу живело 14.522 становника, а од тога православних Срба је било 5.273, Хрвата 351, по националности неопредељених муслимана 8.885 и осталих 13.⁵⁴⁹

Пронађен је само један свештенички извештај из овог среза; Михаила Савића.⁵⁵⁰ Он је описујући страдање своје, као и своје породице, навео неколико догађаја на основу којих је могуће сагледати у ком правцу су се одвијали међуверски односи у Кладањском срезу. Један од тих догађаја је његово заробљеништво као таоца. „У току мога таоштва два пута ми је живот био у опасности. Оба пута због денунцијација од стране неких несавјесних мојих суграђана муслиманске и католичке вјере. Најприје су ти људи код њемачких војних власти у Кладњу оклеветали мене и мога брата Вићентија да је српски генералитет, који је неколико дана раније 3 ноћи преноћио у нашој кући, нама на оставу предао благајну штаба друге армије и да смо нас двојица у друштву са још тројицом Срба из Кладња тј. са Илијом Правицом, Милованом Ећимовићем и Николом Боротом саставили и српским официрима тада предали списак угледних муслимана и католика из Кладња које је требало стријељати као нелојалне и непоћудне елементе. Други пут су оклеветали Србе из села Врановића, да код себе крију пушке и митраље и да се спремају да ударе на околне муслимане. Да сам тада остао жив имам захвалити најприје Богу, а онда одмах њемачким официрима, који су у оба случаја савјесно провели ислеђење и увјерили се да су обје пријаве биле лажне и тенденциозне”.⁵⁵¹

⁵⁴⁸ Општи извештај. Кладањски срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–7.

⁵⁴⁹ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁵⁵⁰ Свештеник Михаило Савић, бивши парох кладањски. 22. август 1941. године у Свилајнцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–7–1.

⁵⁵¹ Исто.

Срез маглајски

У Маглајском срезу је 1931. године живело укупно 20.147 становника. Православни Срби су чинили 8.853, римокатолици 2.497, муслимани 8.783 и остали 14 становника.⁵⁵² У црквеном извештају пише „У срезу маглајском било је 10. јула 1941. године око 10.00 Срба.⁵⁵³ Према попису из 1948. године у истом срезу је живело укупно 23.495 становника, а тога су православни Срби чинили 10.818, Хрвати 5.802, по националности неопредељени муслимани 6.857 и остали 18.⁵⁵⁴ Општи синодски извештај недостаје.⁵⁵⁵

Ситуација у међуверским односима у овом срезу описана је од стране двојице свештеника из Маглаја и једног трговца; Јован Јевтић,⁵⁵⁶ Алекса Јовановић⁵⁵⁷ и Василије Перовић.⁵⁵⁸

Свештеник Јован Јевтић је написао да су се усташком покрету придружили католици и муслимани из Маглаја. Он је описао велика страдања православних Срба у том срезу.⁵⁵⁹ Детаљи муслиманског

⁵⁵² Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁵⁵³ Општи извештај. Маглајски срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–8.

⁵⁵⁴ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁵⁵⁵ Недостаје општи приказ ратног стања у овом срезу, као што је случај са неким другим срезевима у Епархији зворничко-тузланској. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–8.

⁵⁵⁶ Свештеник Јован Јевтић, бивши парох маглајски. Православно архијерејско намесништво ужичко. Бр. 755 од 3. септембра 1941. године у Ужицу. 3. септембар 1941. године у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–8–1.

⁵⁵⁷ Алекса Јовановић, трговац из Маглаја. 17. јануар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–8–2.

⁵⁵⁸ Свештеник Василије Перовић, бивши парох јаковачки. 1. мај 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–8–3.

⁵⁵⁹ Свештеник Јован Јевтић, бивши парох маглајски. Православно архијерејско

учешћа у усташкој власти у Маглају описани су у извештају Алексе Јовановића, трговца из Маглаја. На почетку окупације „мјесни муслимани углавном су се држали пасивно осим извјесног броја који су тражили од стожерника Гутића из Бања Луке да се досадашње власти [хрватске усташе – аутор] смјене јер сувише благо поступају према Србима. Неколико бегова (Узејир Беговић Ризабег, Етхенбег и Салихбег) тражили су власт за себе, а Хајдар Арифагић геометар (Београдски стипендиста) са неколико разбојника и пљачкаша тражили су власт за себе иза чијих је леђа стајао Осман Муратбашић б.н. посланик. Обе групе истицале су се у верности и лојалности усташким властима и лицитирали на рачун Срба. Злогласни добојски жупник др Камберг долазио је у Маглај да измири те двије струје и држао је скупштину у Муслиманском клубу на којој је говорио да муслимани и католици треба да се сложе у уништењу Срба, да према Србима треба примјенити изнимне мјере до њиховог коначног и економског уништења и физичког уништења. На поновну интервенцију наведених муслиманских група да се њима преда усташка власт у Маглају мотивишући своју оптужбу сувише благим поступком према Србима и јавно оптужујући судију Јанкијевића за пријатељство према Србима, а жупника Тона још и за пљачкање усташке имовине. Почетком јуна долази злогласни бањалички стожерник др Гутић и пред српским домом држи збор на коме јавно оптужује досадашње функционере што није пала ниједна српска глава и позива их да своје положаје уступе ономе који је најкрволочнији. Истодобно именује за логорника Хајдара Арифагића као најкрволочнијег и позива га да врши своју дужност. Овај му благодари на поверењу и обећава оправдати поверење. Именовани Арифагић није ни уведен у дужност јер су га поменути функционери Хрвати оборили личном интервенцијом у Загребу бојећи се за себе, а оптужујући га да је комуниста. Загреб именује треће лице у особи Мирка Стопића заклетог усташу, а несвршеног католичког богослова. Овај саставља логорски одбор у који меће групу муслимана бегова. Од тога дана почиње да се ситуација окреће против Срба. Долазак Адемаге

намесништво ужичко. Бр. 755 од 3. септембра 1941. године у Ужицу. 3. септембар 1941. године у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–8–1.

Месића и Хакије Хаџића и њихове говоре вредно је запамтити. Адемага Месић говори сакупљеним муслиманима и харангира их против Срба. У свом говору тражи слогу муслимана и католика на потпуном истребљењу Срба”.⁵⁶⁰ У наставку тог истог извештаја описана су масовна убијања православних хришћана који су на зверски начин мучени пре него што су убијени.⁵⁶¹

Свештеник Василије Перовић је такође описао страдање православних хришћана у срезу маглајском за период од почетка рата и окупације све док га усташе нису заробиле и одвеле у логор у Цапраг, 10. јула 1941. године, одакле је као и многи други српски православни свештеници протеран у окупирану Србију. „Мучења је обично вршио злогласни Омер Џанбеговић, звани „Кепа”, наредник муслиманске вероисповести, који је до слома Југославије био велики Србин националиста – Јевтићевац. Живео је и кретао се већином у српском друштву, а после 10. априла 1941. године постао је њихов највећи непријатељ, које је на сваком кораку прогонио и душмански мучио. [...] Његови помоћници у прогону Срба били су од муслимана Ризабег Узеирбеговић велики србофоб, који је потписаног денунцирао код Немачких и Хрватских власти, тобоже да је мој рад био противухрватски; Ајдар Ајдавцић, геометар и питомец „Гајрета” из Маглаја, који је Србе шиканирао и ножем нападао још за време Спахиног режима у Босни; Салибег Узеирбеговић, Осман Мурадбашић, народни посланик, Ешкет Кртица, надзорник пруге, Адам звани „Харашо”, сви из Маглаја, Ибраим Усукић из Јабланице”.⁵⁶²

Срез сребренички

У Сребреничком срезу је број становника 1921. године износио 27.422, а од тога броја православни Срби су чинили 13.455,

⁵⁶⁰ Алекса Јовановић, трговац из Маглаја. 17. јануар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–8–2.

⁵⁶¹ Исто.

⁵⁶² Свештеник Василије Перовић, бивши парох јаковачки. 1. мај 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–8–3.

римокатолици 92 и муслимани са осталима 13.875 становника.⁵⁶³ На попису 1931. године у истом срезу је живело укупно 35.210 становника, а од тога православних Срба је било 17.766, римокатолика 103, муслимана 17.332 и осталих 9.⁵⁶⁴ Синодски извештај садржи податак о укупном броју становника у том срезу за 1941. годину. Од 37.743 становника, православних Срба је било 19.804, римокатолика 113, муслимана и осталих 17.826 становника.⁵⁶⁵ Према попису из 1948. године, укупан број становника је био 39.954, а од тога православни Срби су чинили 20.195, Хрвати 52, по националности неодређени муслимани 19.671 и остали 36.⁵⁶⁶

Тројица свештеника из овог среза описала су стравична страдања православних хришћана од стране хрватских и муслиманских усташа, који су посебно немилосрдни били према нејакима; старима, женама и децом. Реч је извештајима следећих свештеника: Марко Катић,⁵⁶⁷ Србислав Блажић,⁵⁶⁸ Драг. Јоловић⁵⁶⁹ и Благоје Ђурић.⁵⁷⁰

⁵⁶³ Општи извештај. Сребренички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-9-0.

⁵⁶⁴ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁵⁶⁵ Општи извештај. Сребренички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-9-0.

⁵⁶⁶ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁵⁶⁷ Свештеник Марко Катић, бивши парох ораховићки. У Бајној Башти. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-9-1.

⁵⁶⁸ Свештеник Србислав Блажић, бивши парох кравички. 27. март 1942. године у Љубовији. Православно архијерејско намесништво азбуковачко. Бр. 65 од 27. марта 1942. године у Љубовији. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-9-2.

⁵⁶⁹ Свештеник Драг. Јоловић, бивши парох сребренички. Српска православна парохија врачевачка. Бр. 58 од 30. децембра 1941. године у Боговађи. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-9-3.

⁵⁷⁰ Свештеник Благоје Ђурић, бивши парох прибојевићског. 6. септембар 1941. године у Бајној Башти. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-9-4.

На основу извештаја ове тројице свештеника написан је један општи опис стања у Сребреничком срезу у коме су православни хришћани (Срби) били у већини у односу на муслимане и католике, док је у самој Сребреници било нешто више становника исламске вероисповести него православних хришћана. Католика је било свега неколико породица. „У исто време кад и немачка војска дошла је у Сребреницу једна хрватска сатнија под командом капетана Слијепчевића, који је у југословенској војсци служио код бјеловарског војног округа. Муслимани су му приредили свечан дочек. Један хоџа је у говору нагласио да су Муслимани у Југославији 20 година стењали у ропству, и да су им сада браћа Хрвати донели слободу. На свечаности је био и бивши народни посланик Исмет Бекташевић. На исти начин је хрватску сатнију поздравио у Братунцу Јусуфага Верлашевић. Срби нису излазили из кућа”.⁵⁷¹ Хрватске усташе су на почетку окупације започеле застрашујући терор над недужним православним Србима, а „у исто време су наоружали цело муслиманско становништво од 14 година па навише. За усташког логорника је постављен у Сребреници Мухамед Ђорић који је пре био без занимања и живео без крађе. Важно место је заузео мао младић од 17 до 18 година Сафет Абдурахмановић, пропали ђак неке муслиманске школе. И у селима је организована усташка милиција”.⁵⁷² Услед масовне погибије преостали православни Срби су подигли безуспешну оружану побуну против хрватских и муслиманских усташа која је изазвала још стравичнији покољ незаштићених Срба; старих и жена са децом. Међу муслиманским усташама у овом срезу остали су упамћени следећи: „в.д. логорника Мухамед Ђозић, Сафет Абдурахмен, Ибро Пашалић, Арпацић, Сијерчић из Сребренице, Јусуф Верлашевић, Осман Верлашевић, Хасан и Етхем Ефендић, из Братунца; Екерт Карло из Бољевице; народни посланик Исмет Бекташевић из Глогове, Курбеговић родом из Сарајева; и Ибро Верлашевић из Братунца”.⁵⁷³

⁵⁷¹ Општи извештај. Сребренички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-9-0.

⁵⁷² Исто.

⁵⁷³ Исто.

У извештају свештеника Србислава Блажића описана су страдања православних Срба у општини Кравица у којој су православни чинили 80% становништва у односу на 20% муслимана. „О интервенцији од стране муслимана не треба ни говорити јер су водећи у злостављањима и прогањањима били бивши политички прваци, верске поглавице и интелектуалци”.⁵⁷⁴

Свештеник Јоловић је описао злочине усташа над православним хришћанима у Сребреници али је навео име муслимана, Асима Чемернића, који је показао солидарност према својим суграђанима Србима.⁵⁷⁵

Срез теслићи

У овом срезу је укупан број становника 1931. године износио 42.091, док је од тог броја православних Срба било 28.474, римокатолика 6.861, муслимана 6.412 и осталих 344.⁵⁷⁶ Према попису из 1948. године, укупан број становника овог среза је био 35.933, а од тога православни Срби су чинили 24.759, Хрвати 6.312, по националности неопредељени муслимани 4.793 и остали 69.⁵⁷⁷ Општи синодски извештај није пронађен.⁵⁷⁸

⁵⁷⁴ Свештеник Србислав Блажић, бивши парох кравички. 27. март 1942. године у Љубовији. Православно архијерејско намесништво азбуковачко. Бр. 65 од 27. марта 1942. године у Љубовији. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-9-2.

⁵⁷⁵ Свештеник Драг. Јоловић, бивши парох сребренички. Српска православна парохија врачевачка. Бр. 58 од 30. децембра 1941. године у Боговађи. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-9-3.

⁵⁷⁶ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁵⁷⁷ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁵⁷⁸ Недостаје општи приказ ратног стања у овом срезу, као што је случај са неким другим срезovima у Епархији зворничко-тузланској. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-0.

Почетак ратног стања и окупације у овом срезу описали су петиорица свештеника и двојица избеглица из Тесличког среза; Стојан Станковић,⁵⁷⁹ Марко Поповић,⁵⁸⁰ Маринко Радуловић,⁵⁸¹ Светомир Душанић,⁵⁸² Стеван Душанић,⁵⁸³ Светолик Душанић⁵⁸⁴ и Бранко Поповић.⁵⁸⁵

Свештеник Марко Поповић је написао врло детаљан извештај о прогону и страдању православних Срба у овом срезу са освртом на међуверске односе. „Муслимани села Горњи или Турски Ранковић спремали су се да оружаном нападу на Србе села Ранковић али их је у томе спријечио њихов хоџа и неки трговац „Хаџија” звани. Села српска, муслиманска и православна, добро су се слагала, а била су често у непосредној близини, па чак и помијешани са кућама. Било је мало појединачних испада и та слога углавном остала је и доцније после слома Југославије и Срби се нијесу много тужили на некоректност муслимана и католика; а у граду је углавном све стајало иза Усташког одбора; а то ће бити мислим због тога што су Срби у већини у томе крају, па се бојало освете српске.

⁵⁷⁹ Свештеник Стојан Станковић, бивши парох чечавски. 28. август 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-1.

⁵⁸⁰ Свештеник Марко Поповић, бивши парох теслићи. 24. март 1942. године у Краљеву. Православно архијерејско намесништво жичко. Бр. 265 од 27. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-2.

⁵⁸¹ Свештеник Маринко Радуловић, бивши парох блатнички. 8. септембар 1941. године у Косјерићу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-3. ; Свештеник Маринко Радуловић, бивши парох блатнички. Патријаршијски управни одбор Српске Православне Цркве. Бр. 10077 од 2. септембра 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-4.

⁵⁸² Светомир Душанић, приватни намештеник. 6. мај 1942. године у Аранђеловцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-5.

⁵⁸³ Свештеник Стеван Душанић, бивши парох прибинићи. 2. мај 1942. године у Аранђеловцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-7. ; Свештеник Стеван Душанић, бивши парох прибинићи. 15. децембар 1941. године у Аранђеловцу. Бр. 12. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-12.

⁵⁸⁴ Светолик Душанић, професор. 20. јун 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-8. ; Светолик Душанић, професор. 17. фебруар 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-10.

⁵⁸⁵ Свештеник Бранко Поповић. 2. септембар 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-9.

Свештеници, и муслимански и католички, у томе крају понашали су се углавном исправно и чак су јавно узимали у одбрану Србе. [...] Исти дан у муслиманској џамији, после молитве у својој проповједи, имам Ибрахим ефендија Топчагић рекао је: „као што је мало прије у католичкој цркви мој колега г. Жупник рекао да ће ова држава [Независна држава Хрватска – аутор] моћи опстати и сретна бити само онда ако буде основана на слози и љубави свих Срба православних, католика и муслимана, ја то исто кажем и додајем још и на равноправности и једнакости њиховој у овој новој држави”.⁵⁸⁶

Усташки терор над православним Србима описао је Светомир Душанић, који је истакао да „По паду Југославије овај је елемент узео власт у своје руке и са муслиманима, који су мрзели Србе због укидања беглука и бегова, почели су да врше затварања, прогоне, пљачкања имовине и разна убиства међу Србима”.⁵⁸⁷ Душанић је у свом извештају написао имена и презимена хрватских и муслиманских усташа у овом срезу по селима. Истакао је имена следећих муслиманима као великих злочинаца према православним хришћанима; „Браћа Мујичићи – Хакија, Реуф и Хајрудин, трговци из Теслића, иначе Тешњаци, Барјактаревевић Мухо, чиновник дестилације Дрва А.Д., из Теслића, Галијашевић Зијад, писар у теслићкој општини, такође Тешњак [...] Алићајић Муравет, трговац у Блатници. [...] Омер Пенгић, сеоски трговац-пилићар, Салих Пенгић, брат Омеров и још два-три брата Пенгића, [...] Омерица Хускић [...] Вранишић Албин”.⁵⁸⁸

Свештеник Стеван Душанић, који је био парох у Прибинићу, описавши страдања православних Срба написао је и имена хрватских и муслиманских усташа. Од муслимана међу усташким злочинцима били су следећи: Родић Едо, творнички намештеник, Мухо Барјактаревевић, општински начелник, Зијад Галијашевић,

⁵⁸⁶ Свештеник Марко Поповић, бивши парох теслићки. 24. март 1942. године у Краљеву. Православно архијерејско намесништво жичко. Бр. 265 од 27. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–10–2.

⁵⁸⁷ Светомир Душанић, приватни намештеник. 6. мај 1942. године у Аранђеловцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–10–5.

⁵⁸⁸ Исто.

бележник, Церић, шумски референт, Смајил Смајилбеговић, геометар, Албин Врањешевевић, учитељ, браћа Мујичићи, трговци, и други, чија имена презимена није могуће прочитати због нечитког рукописа.⁵⁸⁹

Срез тешањски

За овај срез позната је само статистика на основу пописа становништва из 1948. године, када је укупан број становника био 34.508, а од тога су православни Срби чинили 9.980, Хрвати 6.618, по националности неопредељени муслимани 17.886 и остали 24.⁵⁹⁰ Општи синодски извештај није пронађен.⁵⁹¹

Међуверске односе у овом срезу описали су двојица свештеника и један професор на основу исказа свештениковог сина; Радивоје Јелић,⁵⁹² Бранко Поповић⁵⁹³ и Светозар Душанић.⁵⁹⁴

На основу извештаја свештеника Радивоја Јелића познато је да су хрватске и муслиманске усташе на почетку окупације вршиле углавном пљачкања и малтретирања православних Срба у селу

⁵⁸⁹ Свештеник Стеван Душанић, бивши парох прибинићки. 2. мај 1942. године у Аранђеловцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–10–7.

⁵⁹⁰ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁵⁹¹ Недостаје општи приказ ратног стања у овом срезу, као што је случај са неким другим срезевима у Епархији зворничко-тузланској. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–11–0.

⁵⁹² Свештеник Радивоје Јелић, бивши парох у Церовици. 27. април 1942. године у Шапцу. Православно архијерејско намесништво шабачко. Бр. 320 од 29. априла 1942. године у Шапцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–11–1.

⁵⁹³ Свештеник Бранко Поповић, бивши парох тешањски. 16. мај 1942. године у Београду. Српска православна парохија при храму Светог великомученика Георгија. Кбр. 260 од 16. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–11–2. ; Свештеник Бранко Поповић, бивши парох тешањски. 12. новембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–11–4.

⁵⁹⁴ Светозар Душанић, професор. 17. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–11–3.

Церовици док сâм свештеник није заробљен, одведен у логор у Цапраг и одатле протеран у окупирану Србију.⁵⁹⁵

Свештеник Бранко Поповић, који је био парох у Тешњу, написао је да „у срезу тешањском (половина парохије тешањске) није се нико истакао у прогону српског живља као што сам то раније нагласио, али зато не могу никога нарочито истаћи да се заузео за Србе, него бих нагласио то да су се тешањски муслимани држали доста коректно спрам Срба какви су остали до данас”.⁵⁹⁶ Исти свештеник је у другом извештају написао „што се тиче града Тешња (други срез) могао бих рећи да то може бити једини или један од сретних срезова (уколико такви данас уопште постоје) гдје је српски народ остао поштеђен од крвопролића и страшних прогона. Ваљда је то зато што је то сједиште доглавника Адемаге Мешаћа, који је истина, по другим мјестима Н. Д. Х. држао зборове и говорио против Срба али није дозволио да ико од Срба из Тешња страда, било физички било материјално. [...] У Тешњу, Усташки покрет нашао је ослоња готово само на муслиманском елементу”.⁵⁹⁷

Доста другачији приказ се налази у извештају професора Светозара Душанића, написаног на основу података добијених од Јоце, сина протераног свештеника из Тешња, Саве хаџи Илића. Душанић је навео имена и презимена муслиманских усташа који су радили против православних хришћана у том срезу. Реч је о Адемаги Мешаћу, Хадми Галијашевићу, Омеру Барјактаревићу, Меји хаџи Ајановићу, Реуфу Ђонлагићу, Бећиреу Ђонлагићу, Хамди Атибовићу, Кахвићу, Расиму Диздаревићу, Биуку, Бриганици, Панићу, Хоџићу, Алибегу Самилбеговић и Мухамеду Сарачевићу.⁵⁹⁸

⁵⁹⁵ Свештеник Радивоје Јелић, бивши парох у Церовици. 27. април 1942. године у Шапцу. Православно архијерејско намесништво шабачко. Бр. 320 од 29. априла 1942. године у Шапцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-11-1.

⁵⁹⁶ Свештеник Бранко Поповић, бивши парох тешањски. 16. мај 1942. године у Београду. Српска православна парохија при храму Светог великомученика Георгија. Кбр. 260 од 16. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-11-2.

⁵⁹⁷ Свештеник Бранко Поповић, бивши парох тешањски. 12. новембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-11-4.

⁵⁹⁸ Светозар Душанић, професор. 17. фебруар 1942. године. Библиотека

Срез тузлански

Тузлански срез (жупанија) у границама из 1921. године имао је укупан број становника 416.460, а од тога је православних Срба било 180.524, римокатолика 60.318 и муслимана 171.481.⁵⁹⁹ У синодском извештају су написани следећи статистички подаци за 1921. годину: укупно становника 70.062, а православних Срба 9.861, римокатолика 12.351, муслимана 45.153 и осталих 2.697.⁶⁰⁰ Према попису из 1931. године у том срезу је укупно живело 100.341 људи, а од тога су православни Срби чинили 23.195, римокатолици 17.075, муслимани 58.776 и остали 1.295 становника.⁶⁰¹ У статистици пописа из 1948. године за овај срез пише да је имао укупно 91.208 становника, а од тога су православни Срби били у броју од 17.440, Хрвати 15.000, по националности неопредељени муслимани 58.448 и остали 320.⁶⁰²

Досије обележен као „Тузлански срез” је посебан јер се у њему поред извештаја свештеника и грађана избеглица налази и извештај Епископа зворничко-тузланског Нектарија.⁶⁰³ Остали извештаји

Патријаршије српске. Ф1Д53-11-3.

⁵⁹⁹ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за срез (котар) и општине налазе се у књизи „Дефинитивни резултати Пописа становништва” од 31. јануара 1921. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1921/Pdf/G19214001.pdf>

⁶⁰⁰ Општи извештај. Тузлански срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-0.

⁶⁰¹ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁶⁰² Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁶⁰³ Епископ зворничко-тузлански Нектарије. Православни Епископ Епархије зворничко-тузланске. Бр. 314 од 28. априла 1941. године у Тузли. Епархија зворничко-тузланска. Архив Светог Архијерејског Синода. Бр. 45 од 27. маја 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-1. ; Епископ зворничко-тузлански Нектарије. Свештеници у Епархији зворничко-тузланској који су остали на својим местима. 1. децембар 1941.

су од следећих лица: Димитрије Јанковић,⁶⁰⁴ Петар Јовановић,⁶⁰⁵ Стево Тодоровић,⁶⁰⁶ М. Милошевић,⁶⁰⁷ Угљеша Вулић,⁶⁰⁸ Љубомир Поповић,⁶⁰⁹ Љубомир Јовановић,⁶¹⁰ Ристо Бабуновић,⁶¹¹ Сава Ковачевић,⁶¹² Ђорђе Магазиновић,⁶¹³ Рајко Софреновић,⁶¹⁴ Јован

године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-2. ; Епископ зворничко-тузлански Нектарије. Извештај о стању Српске Православне Цркве, свештенства и народа Епархије зворничко-тузланске после 6. априла 1941. године. 12. децембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-11.

⁶⁰⁴ Димитрије Јанковић, в.д. референта Епархијског Управног Одбора Епархије зворничко-тузланске. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-3.

⁶⁰⁵ Свештеник Петар Јовановић, архијерејски заменик тузлански. 20. септембар 1941. године у Београду. Димитрије Јанковић, в.д. референта Епархијског Управног Одбора Епархије зворничко-тузланске. Архив Светог Архијерејског Синода. Бр. 2051 од 23. септембра 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-4.

⁶⁰⁶ Свештеник Стево Тодоровић, бивши парох пожарнички. 27. август 1941. године у Чачку. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-5. ; Свештеник Стево Тодоровић, бивши парох пожарнички. 30. август у Чачку. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-15.

⁶⁰⁷ М. Милошевић, послужитељ. 30. децембар 1941. године у Тузли. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-6.

⁶⁰⁸ Угљеша Вулић, бивши управник Поште у Лукавцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-8.

⁶⁰⁹ Љубомир Поповић. 20. децембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-9.

⁶¹⁰ Свештеник Љубомир Јовановић. 4. март 1942. године у Тузли. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-12.

⁶¹¹ Свештеник Ристо Бабуновић. 4. март 1942. године у Тузли. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-12.

⁶¹² Ђакон Сава Ковачевић. 4. март 1942. године у Тузли. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-12.

⁶¹³ Свештеник Ђорђе Магазиновић, бивши парох прибојски. 25. април 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-13.

⁶¹⁴ Свештеник Рајко Софреновић. 2. децембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-6.

Пајкановић,⁶¹⁵ Драгољуб Бањац,⁶¹⁶ Перо Јовановић.⁶¹⁷

Епископ зворничко-тузлански Нектарије је описао стање у повереној му Епархији, истичући кључна дешавања која су обележила почетак рата и окупације. Он се вратио из Београда у Тузлу 6. априла 1941. године, на дан када су силе Осовине започеле рат против Краљевине Југославије. „У Тузли смо због објаве рата нашли узбуђено стање, а међу Србима још и бригу, пошто се приметило да известан број римокатолика и муслимана нешто између себе снују, договарају се без Срба и држе се непријатељски према Србима. Истина, тих је у почетку био врло мален број и састојао се од неколико странаца (досељеника) и по ког хрватски оријентисаног муслимана или од ког аге или бега који се осећао увређеним због аграрне реформе. Ови странци и незадовољници увек, а нарочито од назад три године, заузимали су непријатељски став према Србима. То непријатељство показивало се у бојкотованју свију установа у којима је било Срба.”⁶¹⁸

Епископ Нектарије је боравио у манастиру Озрен у периоду од 7. до 17. априла, када се вратио у Тузлу где је молитвено прославио Васкршње празнике са свештенством и народом. У свом извештају је потом написао, по питању међуверских односа за тај период, следеће: „Римокатолици и муслимани тузлански са председником општине Хасан-агом Пашићем, затим са Др Ивом Баљићем, Хрватом, адвокатом, Др Јохананом Штајнмецом, Немцем, протестантом, пензионисаним судијом и још неколицином римокатолика и муслимана саставили су Одбор за дочек и поздрав немачке вој-

⁶¹⁵ Свештеник Јован Пајкановић. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-3. ; Свештеник Јован Пајкановић. 10. април 1942. године у Зајечару. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-16.

⁶¹⁶ Свештеник Драгољуб Бањац, бивши парох пурачићки. 17. мај 1941. годи-не у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-18.

⁶¹⁷ Перо Јовановић. 2. новембар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-10.

⁶¹⁸ Епископ зворничко-тузлански Нектарије. Извештај о стању Српске Православне Цркве, свештенства и народа Епархије зворничко-тузланске после 6. априла 1941. године. 12. децембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-11.

ске. Србе нису позивали ни на договор ни у Одбор”.⁶¹⁹ Тузла је бомбардована 13. и 14. априла, а 15. априла је немачка војска већ окупирао грађ. Дан раније, пошто су становници сазнали да је немачка војска на путу за град, „срески поглавар Толић, муслиман, са председником Набављачке задруге, протом [свештеником – аутор] Петром Н. Јовановићем, поделио је грађанима намирнице (више стотина вагона брашна, зоби и друго) из војничких магацина на жељезничкој станици у Тузли. То је трајало до доласка немачке војске”.⁶²⁰ Ситуација у граду је постала напета када су окупатори заробили десетине православних Срба као таоце, а римокатолици су почели на локалном нивоу са формирањем Независне Државе Хрватске уз страшну пропаганду против православних хришћана као непријатеља са којима предстоји коначан и бруталан обрачун. „За Хрватима повели су се и неки Муслимани жељни власти, части и новца, а кивни на Србе због своје инфериорности. И ови Муслимани враћали су се из Загреба са декретима и инструкцијама, пошто су у Загребу оберучке примљени као „најчистија крв хрватска” и „цвијет хрватског народа”.⁶²¹ Усташе су поред заробљавања, пљачкања, протеривања, и многих других облика насиља разоружали православне хришћане, а римокатолике и муслимане наоружали, чиме су се „отворила врата” физичком насиљу над невиним и незаштићеним српским становништвом.⁶²²

Епископ Нектарије је написао да нису сви римокатолици и муслимани тог среза били одушевљени политичким и војним савезом између неких римокатолика и муслимана у борби против православних хришћана. „Са предузимањем власти од стране Усташа и са досад описаним њиховим радом нису се слагали неки увиђавнији [угледнији – аутор] римокатолици и муслимани, па су тај рад јавно осуђивали. Али Усташе нису се на то ни најмање обазирали. Пре свега приговарало се што су Усташе који воде и силу спроводе све младићи и тако рећи деца. Они пак који

⁶¹⁹ Исто.

⁶²⁰ Исто.

⁶²¹ Исто.

⁶²² Исто.

су поступке Усташа толерисали или одобравали, говорили су, да је власт зато дата омладини, јер ће она строжије поступати и неће имати никаквих обзира, као што би то имали старији и трезвенији људи. Неки римокатолички сељаци око Тузле јавно су негодовали што су се Хрвати удружили са Турцима, које они нису никада волели. Чак један војник из Кладуше, који је пратио други транспорт свештеника из логора у Цапрагу, поверљиво је говорио једном проти [свештенику – аутор]: „Ово неће ваљати, што се људи гоне од својих кућа и што им се отима имовина”. То су прави појмови и морал простог човека. Као овај војник, Муслиман, нове хрватске војске, тако су у почетку мислили и још неки Муслимани и римокатолици. Тако у Винковцима је један лечник гледајући многе свештенике у другом транспорту махао главом у знак чуђења и негодовања. А у Живиницама код Тузле и у селима око Тузле понеки римокатолици јавно су негодовали због поступка Усташа и Хрвата. Нарочито им је несимпатична била веза Хрвата с Турцима. Муслимани пак видећи код Хрвата верске тежње и прозелитизам римокатоличке Цркве, те нечовечна насиља уопште, почели су стварности гледати у очи говорећи: „После вас Срба долазимо ми на ред”. Тако, на пример, Сарајлије су на „приједлог главног одбора Ел-Хидаје” затражили лека свому нечовечном раду и поступцима, резолуцијом 100 одабраних Муслимана, изданом у Сарајеву 12. листопада (12. X) 1941. године. Исто тако донели су Резолуције Муслимани у Приједору 2. рујна (2. IX); затим у Бањој Луци 12. студеног (12. XI) у Мостару без датума ове године. Сличне Резолуције вероватно донели су Муслимани и у неким другим местима до којих до сада нисмо дошли. Али на томе појединачном негодовању све се свршило, јер нико није хтео енергично иступити да се обуставе насиља против Срба. Пропуштен је моменат. Власт је прешла у усташке руке па је било тешко повратити власт. Уз то римокатолицима и Муслиманима је ласкано, синекуре и оружје дељено, а Срби су остали голоруки, па нису се имали помоћу чега одупирати”.⁶²³

⁶²³ Исто.

У другом делу свога извештаја Епископ Нектарије је описао конкретне случајеве страдања православних хришћана. „Док се чуло о насиљима у Бањој Луци, у Тузли и околини, због малог броја римокатолика, а великог броја православних и Муслимана, било је релативно сношљиво стање. А за цело и због недовољног броја Усташа и из тактичких разлога, да постепено спроведу уништење Срба. После Бања Луке и после Хрватске дошао је ред и на Тузлу”⁶²⁴

Епископ Нектарије је отишао из Тузле 4. јула 1941. године како би учествовао у раду Светог Архијерејског Синода. По завршетку синодских седница епископ Нектарије је одсео у Бањи Ковиљачи на неко време са циљем да буде што ближе Епархији зворничко-тузланској у коју није могао да се врати, те је 19. октобра исте године опет отишао у Београд. Он је у свом извештају детаљно описао и страдање поверених му свештеника. „Тако од 110 парохија Наше Епархије до данас је остало на парохијама свега 17 свештеника”⁶²⁵

Свештеник Јован Пајкановић, који је био са службом у Тузли као војни свештеник, написао је у свом извештају да је у том граду живело око 3.000 православних Срба. Неки Фркатовић, шеф полиције Муфтић и други муслимани, чија имена свештеник Јован Пајкановић није знао, истакли су се као прогонитељи православних Срба у Тузли. „Нико од Хрвата и муслимана није се заузимао за Србе”⁶²⁶

Свештеник Драгољуб Бањац, парох у селу Пурачић, на почетку свог извештаја је написао да су у том селу пред почетак рата постојала 22 српска православна дома, док су муслимани имали 400 домова. „Непосредна околина Пурачића била је насељена муслиманским становништвом [...] удаљенија села била су насељена српским елементом. Предратни односи између Срба и Муслимана били су доста сношљиви како у самој вароши Пурачићу тако и по селима. Већ у првим данима мобилизације

⁶²⁴ Исто.

⁶²⁵ Исто.

⁶²⁶ Свештеник Јован Пајкановић. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–12–3. ; Свештеник Јован Пајкановић. 10. април 1942. године у Зајечару. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–12–16.

пажљив посматрач могао је запазити извјесне знаке саботаже, а као јасан доказ је и то: да је пекар Ибрахим Ногић, Муслиман из Пурачића, на 6. априла 1941. године, у пијаном стању – премда је био позван на војну дужност – рекао у гостионици Браће Божанића: „Браните ви Срби Југославију, ако вам треба!”⁶²⁷ Нажалост, рат је унео нестабилност у међуверским односима и у овом селу са околином. „Први дани слома прошли су у миру без пљачке и убијања захваљујући умјешности двојице-тројице Срба, који су предложили Муслиманима да се оснује народна гарда да чува имовину и живот грађана. Тада се примјетило да су старији Муслимани у тим приликама били много бољи од млађих. Вођа тих млађих Муслимана, који су тражили да се по примјеру осталих мјеста оснује и у Пурачићу усташки стан, био је Хабибија Дедић, бакалин са својом браћом. [...] И заиста напријед споменути Хабибија Дедић успјео је да буде постављен за усташког таборника у Пурачићу, а за усташе су примљени најгори беспослењаци и пропалице. И таквима је било повјерено да чувају ред и мир и дата им је потпуна власт у свему [...]”⁶²⁸ У даљем тексту извештаја свештеника Драгољуба Бањца описана је патња његова и његових парохијана који су се нашли на милост и немилост хрватских и муслиманских усташа. „У гоњењу мојих парохијана истакли су се Усташе из Пурачића: Хабибија Дедић, Смаил Арнаут, Дилавер Дедић, Асиф Дедић, Ђазим Баћић, синови Агана Мешалића, Мухамед Иљазагић”⁶²⁹ Међу злочинцима из Лукавца су наведени само римокатолици.⁶³⁰

⁶²⁷ Свештеник Драгољуб Бањац, бивши парох пурачићки. 17. мај 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53–12–18.

⁶²⁸ Исто.

⁶²⁹ Исто.

⁶³⁰ Исто.

Сведочења из 1947. године

Епископ зворничко-тузлански Нектарије упутио је два писма Светом Архијерејском Синоду Српске Православне Цркве, Синбр. 397 од 30. октобра 1947. године⁶³¹ и Синбр. 545 од 8. децембра 1947. године, уз која је доставио извештаје о страдању православних свештеника и верника у Епархији зворничко-тузланској током Другог светског рата. У првом писму приложени су извештаји из пет намесништава (тузланско, власеничко-сребреничко, добојско, брчанско и дервентско) и двадесет и три парохије (тузланска, пожарничка, бријесничка, прибојска, растошничка, оловска, кладањска, кнежинска, осатска, прибојевичка, кладарска, добојска, тесличка, буковачка, брчанска, брчанско-сеоска, црквинска, босанско-шамачка, одудовачка, мајевачка, лијешћанска, босанско-бродска и дервентска). Писмо завршава констатацијом да „Опоменути су сви који нису послали и чим стигну извештаји одмах ће бити достављени Светом Архијерејском Синоду”.⁶³² У другом писму приложени су извештаји за четири архијерејска намесништва (зворничко, бијељинско, тузланско и дервентско) и четрнаест парохија (папраћска при манастиру Папраћи, тавнанска при манастиру Тавни, зворничка, дрињачка, козлучка, витиничка, дубничка, драгаљевачка, црњеловска, забрђска, тутњевачка, пиперачка, пурачићка и доњодубичка).⁶³³ У истом писму је написао „заостале извештаје смо ургирали и доставиће се чим стигну”.⁶³⁴ Треће писмо Светом Архијерејском Синоду за Епископа зворничко-тузланског написао је архијерејски намесник свештеник Јован Пајкановић. У том писму приложени су извештаји за два архијерејска намесништва

⁶³¹ Епископ зворничко-тузлански Нектарије. Православни Епископ Епархије зворничко-тузланске. Бр. 397 од 30. октобра 1947. године у Тузли. Архив Светог Архијерејског Синода. Синбр. 3403 из 1947. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-4.

⁶³² Исто.

⁶³³ Епископ зворничко-тузлански Нектарије. Православни Епископ Епархије зворничко-тузланске. Бр. 545 од 8. децембра 1947. године у Тузли. Архив Светог Архијерејског Синода. Бр. 3841 из 1947. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-1.

⁶³⁴ Исто.

(грачаничко и брчанско) и дванаест парохија (Српска Грапска, Милошевац, Кожухе, Копривна, Манастир Озрен, Шпионица, Скутрић, Градачац, Толиса, Врањак, Модрича и Горња Слатина).⁶³⁵

Парохија кладарска

Свештеник Богдан Ст. Поповић је написао да су православни хришћани у овој парохији поднели велика страдања под усташком окупацијом и то највише 1941. и 1942. године. Црква је опљачкана и запаљена. Гробље уништено. „Непосредно се граничимо са Хрватима и муслиманима и из горе изложеног се види њихово држање 1941/42. године. Интелигенција је била духовни вођ и хушкач, као на пример Камбер, жупник добојски.”⁶³⁶

Парохија мајевачка

Свештеник Богдан Ст. Поповић је у извештају за парохију мајевачку написао да је током 1941. и 1942. године убијено 195 православних Срба, док је њих 1.010 заробљено и одведено по логорима. Остатак православних хришћана је протеран из својих домова, који су опљачкани. Црква је опљачкана и запаљена. Муслимани су били на страни усташа.⁶³⁷

⁶³⁵ Архијерејски заменик протојереј Јован Пајкановић. Православни Епископ Епархије зворничко-тузланске. Бр. 25 од 2. фебруара 1948. године. Архив Светог Архијерејског Синода. Синбр. 628 из 1948. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-5.

⁶³⁶ Свештеник Богдан Ст. Поповић, парох кладарски. Српска православна парохија кладарска. Бр. 68 од 30. јула 1947. године у Кладарима. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-29.

⁶³⁷ Свештеник Богдан Ст. Поповић, парох мајевачки. Српска православна парохија мајевачка. Бр. 68 од 30. јула 1947. године у Мајевцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-37.

Парохија пиперачка

Свештеник Бранко Поповић је написао детаљан списак убијених православних Срба у парохији пиперачкој. Приметан је велики број убијених Срба по окончању рата у годинама од 1945. до 1947. године од стране „непознатих убица”.⁶³⁸ Свештеник Бранко није оставио писменог трага о међуверским односима.

Парохија забрђска

Свештеник Виктор Василије Стрилчек је написао у свом извештају да је сав православни српски народ у Забрђу покатоличен, осим оних који су протерани, убијени и по логорима затворени. Главни подстрекач усташког злочина међу муслиманима је био Ђуро Бегић из Кораја. Црква у Горњем Забрђу је оштећења, а у Доњем Забрђу је оскрнављена. „У овој парохији живи само српски живаљ, који је био изложен шиканирањима, гоњењу и убијању од усташа, СС трупа, Шиптара и од муслимана, становника из села Кораја, које лежи између тутњевачке парохије и Лопара”.⁶³⁹

Парохија тутњевачка

Свештеник Виктор Василије Стрилчек је написао у свом другом извештају да су православни хришћани у селима тутњевачке парохије доживели сличну страшну судбину као и они из села парохије забрђске; масовна убијања, протеривања, одвођења у логоре и покатоличавање. За подстрекача је означен исти човек, муслиман, Ђуро Бегић. Црква је тешко оштећена и оскрнављена. „У овдашњој парохији постоји само српски елемент али су се муслимани душмански односили према свим Србима, становници

⁶³⁸ Свештеник Бранко Поповић, парох пиперачки. Српска православна парохија пиперачка. Бр. 54 од 18. маја 1947. године у Пиперци. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–38.

⁶³⁹ Свештеник Виктор Василије Стрилчек, парох тутњевачко-забрђски. Управа српске православне парохије тутњевачке. Бр. 21 од 10. августа 1947. године у Забрђу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–13.

овдашњег села Кораја, које се налази између Пушковца и Лопара”.⁶⁴⁰

Манастир Свете Тројице Тавна

Архимандрит Гаврило Вукојев је написао да у манастирским парохијама, тавњанској и локањској, усташе су убиле преко хиљаду православних Срба. Конаци манастира Тавне су порушени. За време Независне Државе Хрватске у овој општини Тавна био је начелник Асан бег Хаџић, муслиман из Турске Трнавe, са којим се народ ни мало не хвали, а баш напротив, исти је наредио да се са манастирске капије скине крст, јер каже: „Нећу да пролазим испод крста”.⁶⁴¹

Парохија пурачићка

Свештеник Драгољуб С. Бањац је имао у својој парохији два наест села која су била подељена реком Спречом. Једна страна је пострадала од усташа много више од друге стране која је била изолованија. „За таборника поставља се Хабибија Дедић, син Рашида из Пуричића. [...] У усташку организацију улазе млађи домаћи људи муслимани...⁶⁴² Црква је оштећена. „Сва та злочинства су починили Францетићева црна легија, хаџи Ефендића легија из Тузле, домаће усташе и одреди СС трупа и Вражје дивизије. [...] У парохији су српска села измјешана са муслиманским. На зборовима одржаним у Пурачићу говорили су Рагиб Чапљић, тадашњи жупан, Адем Меша из Тешња, хаџи Ефендић из Тузле и харангирани су муслиманске масе против Срба, а то је радио и тадашњи режим”.⁶⁴³

⁶⁴⁰ Свештеник Виктор Василије Стрилчек, парох тутњевачко-забрђски. Управа српске православне парохије тутњевачке. Бр. 17 од 5. августа 1947. године у Тутњевцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–14.

⁶⁴¹ Архимандрит Гаврило Вукојев, настојатељ манастира Тавна. Српски православни манастир Свете Тројице. Бр. 31 од 7. јуна 1947. године у Тавни. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–9.

⁶⁴² Свештеник Драгољуб С. Бањац, парох пурачићки. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–3.

⁶⁴³ Исто.

Парохија српскограпска

Свештеник Душан Антић је описао страдања православног српског становништва током рата у селима Грапска, Српска Грапска, Осјечани, Бушлетић, Костајница и Станић Ријека. Највећим злочинцима је именовано неколико усташа католика којима су у злочинима помагали и неки муслимани међу којима је посебно истакнут „Муфтић, адвокат, сада у заточењу у Зеници”.⁶⁴⁴ О односу муслимана према православним хришћанима остало је записано следеће: „У околним селима било је и муслимана који су се у самом почетку 1941. године према Србима односили као непријатељи јер их је већина ступила у усташке редове и ставила слово „У” на руку ради освете и пљачке и њиховим тужбама нестала лица отерана су да за свагда страдају. Њихова интелигенција је привидно била по страни дајући обратне директиве”.⁶⁴⁵

Парохија зворничка

Свештеник Душан П. Митровић је написао извештај о ратним страдањима православних Срба у парохијама зворничкој и дрињачкој са припадајућим селима.⁶⁴⁶ „Масе муслиманске нахушкане од усташа рушиле су све добровољачке куће и ограде у читавом срезу на добивеном аграрном земљишту и све фирме трговачке написане ћирилицом. По окупацији муслимани наклоњени усташама су са неколико Хрвата, који су ријетки у нашим крајевима, зграбили власт искључиво у своје руке, поставили председнике општина и друге државне функционере из своје средине, а за полицијску службу употребљавали су своје људе већином пуне

⁶⁴⁴ Свештеник Душан Антић, парох српскограпски. Српска православна парохија српскограпска. Бр. 248 од 22. августа 1947. године у Српској Грапској. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–24.

⁶⁴⁵ Исто.

⁶⁴⁶ Свештеник Душан П. Митровић, парох зворнички. Српска православна парохија зворничка. Бр. 144 од 10. августа 1947. године у Зворнику. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–6.

мржње по своме осјећању према Србима”.⁶⁴⁷ Цркве у обе парохије су оскрнављене и оштећене. „У Зворнику је већина муслимана, мањина су Срби, а Хрвата свега неколико породица. Свакако било је међу неправославнима и таквих који нису одобравали рад усташких власти, но мислим, да нису били у могућности да дигну глас против тога”.⁶⁴⁸

Парохија милошевачка

Свештеник Душан Поповић је описујући патњу православних Срба у селу Милошевцу и Крушкову Пољу истакао однос муслимана из суседног села. „Муслимани Оџака су се том приликом лепо понели и изишли у сусрет овим породицама. Доносили су им храну и цигарете и разговарали их. Након три дана враћене су те породице кући с мотивацијом да се та наредба, за дизање и протеривање народа, не односи на срез Градачац него Грачац”.⁶⁴⁹ Нажалост, солидарност суседних муслимана није могла да спречи страховит усташки покољ невиних и незаштићених старих и жена са децом у ова два села која су остала празна током рата.⁶⁵⁰

Парохија слатинска

Исти свештеник Душан Поповић је написао извештај о страдању православних Срба у парохији слатинској, али није дао спомена о међуверским односима.⁶⁵¹

⁶⁴⁷ Исто.

⁶⁴⁸ Исто.

⁶⁴⁹ Свештеник Душан Поповић, парох милошевачки. 9. децембра 1947. године у Милошевцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–23.

⁶⁵⁰ Исто.

⁶⁵¹ Свештеник Душан Поповић, парох слатински. 9. децембар 1947. године у Милошевцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133.

Парохије прибојска и расточничка

Свештеник Ђорђе Јовановић потврдио је сведочења многих свештеника да је велика патња православних Срба настала са успостављањем усташких управа у градовима и селима. „Прогони и страдања овога краја настали су када је окупатор предао власт у руке сателитске државе Н. Д. Х. Усташе, домобрани, са заведеним дјелом муслиманског живља, нападали су мајевичка села, људе клали и убијали и села палили”.⁶⁵² У ове две парохије побијена је већина православних хришћана. „Српски народ у овом крају живи у заједници са муслиманима који су дјелом заведени од усташа, који су се врло рђаво показали, палили су и убијали, док им је српски народ преко четника почео враћати и тако је настао истребљивачки и братоубилачки рат”.⁶⁵³

Парохија црњеловска

Свештеник Жарко Томић је детаљно описао ток рата и окупације у парохији црњеловској али нема података о међуверским односима.⁶⁵⁴

Парохија босанско-бродска

Свештеник Илија С. Берић је у свом кратком извештају посветио пажњу међуверским односима. „Парохија босанско-бродска, православни Срби су у мањини, већину сачињавају Хрвати па муслимани. Хрвати су као и муслимани у већини се лијепо односили према Србима осим једног дијела усташа и њихових симпатизера, који су починили сва зла. Био је тада у Броду и приличан број

⁶⁵² Свештеник Ђорђе Јовановић, парох прибојски и расточнички. Православно архијерејско намесништво тузланско. Бр. 20 из 1947. године у Тузли. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–26.

⁶⁵³ Исто.

⁶⁵⁴ Свештеник Жарко Томић, парох црњеловски. Српска православна парохија црњеловска. Бр. 164 од 18. августа 1947. године у Црњелову. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–12.

Шваба [Немаца – аутор] осталих још од Аустрије, који су такође у већини са усташама сарађивали”.⁶⁵⁵

Парохија лијешћанска

Свештеник Илија С. Берић је у овој парохији, која је пред рат била насељена само православним српским становништвом, затекао цео народ насилно покатоличен. Они који су одбили да приме католичку веру побијени су у логорима. О муслиманима нема речи. Пише само да „Усташе који су мучили и пљачкали народ били су већином из Брода и околних села”.⁶⁵⁶

Парохија тузланска

Свештеник Јован Пајкановић је посведочио да су хрватске и муслиманске усташе у Тузли организовале масовна поробљавања православних Срба који су транспортовани у логоре смрти. Појединци су преживели и испричали шта су све преживели за разлику од већине својих сународника. „У Тузли и тузланском срезу Срби су били у мањини. Највише је било муслимана, па онда Хрвата. Хрвати у граду скоро су сви били за усташки режим и одобравали прогон Срба, док сељаци Хрвати нису били такви. Међу муслиманима у граду могла се наћи неколицина који нису одобравали насиље над Србима, а муслимани по селима чинили су највећа зла по српским селима”.⁶⁵⁷

⁶⁵⁵ Свештеник Илија С. Берић, парох босанско-бродска. Српска православна парохија босанско-бродска. Бр. 22 од 10. августа 1947. године у Босанском Броду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–35.

⁶⁵⁶ Свештеник Илија С. Берић, парох лијешћански. Српска православна парохија лијешћанска. Бр. 22 од 10. августа 1947. године у Лијешћу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–36.

⁶⁵⁷ Свештеник Јован Пајкановић, парох тузлански. Српска православна парохија тузланска. Бр. 85 од 10. августа 1947. године у Тузли. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–41.

Парохија шпионичка

Свештеник Јован Корњилов је написао да су у селима ове парохије забележена страдања православних Срба којима је и црква порушена. О међуверским односима нема помена.⁶⁵⁸

Манастир Папраћа

Свештеник Јован М. Веселиновић је имао задатак да прикупи податке о страдању православних Срба у селима у околини манастира Папраћа, који је био на мети немачке и усташке војске. Он је написао детаљан извештај наводећи податке о убијенима по тим селима.⁶⁵⁹

Парохија добојска

Свештеник Љубомир Дучић је захваљујући угледу и ауторитету, које је уживао како међу православнима тако и међу католицима и муслиманима, успео да јемчи међуверски мир све до његовог прогонства у логор у Цапраг, 10. јула 1941. године. Ситуација се променила под утицајем усташког режима који је наметао геноцидну методу „решавања” српског питања у Независној Држави Хрватској. „После њега [доглавника др Виктора Гутића – аутор] говорио је овдашњи адвокат Омер Муфтић, десна рука Адемаге Мешиха и Хакије Хацића, вођа усташких оријентисаних муслимана. Он је говорио о притиску великосрпских властодржаца за вријеме Краљевине Југославије. Муфтић је био једини муслиман у усташком одбору, премда су муслимани у већини у Добоју, као и у готово свим варошима Босне и Херцеговине”.⁶⁶⁰ Прогони,

⁶⁵⁸ Свештеник Јован Корњилов, парох шпионички. 8. августа 1947. године у Српској Шпионици. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–20.

⁶⁵⁹ Јеромонах Јован М. Веселиновић, настојатељ манастира Папраћа. Манастир Папраћа. Бр. Службено од 24. августа 1947. године у Зворнику. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–10.

⁶⁶⁰ Свештеник Љубомир Дучић, парох добојски. Српска православна парохија добојска. Бр. 18 од 11. августа 1947. године у Добоју. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–39.

убијања и заробљавања православних хришћана су с временом постала свакодневница. „У свим овим злочинима свакако су били подказивачи домаћи људи али су им имена сакривена, а судије и извршиоци странци непознати Србима. Као познати непријатељи Срба у Добоју суђени су и осуђени: Латиф Хацимујагић (стрељан у Тузли), председник градске општине Иван Главанић, берберин и тумач код немачке команде места (обешен у Добоју), Стипе Јукић, убијен у Дервенти, Стјепан Берланда (умро у затвору), Емил Петаковић, потпредседник општине и председник одбора за „понову НДХ”, умро у затвору, Омер Муфтић, адвокат, Иван Бабић, кројач, Фрањо Удиљак, берберин, Даница Шарац, бабица. Прва четворица била су осуђена на смрт, па помиловани на више година лишења слободе, а Фрањо Удиљак већ је пуштен”.⁶⁶¹

Када је реч о међуверским односима свештеник Љубомир Дучић је оставио врло вредно сведочење. „У Добоју је било пре рата преко 3.000 муслимана, око 1.500 римокатолика и око 800 православних Срба и 10-15 јеврејских породица. Отворени противник прогањања Срба био је угледни муслиман и бивши председник градске општине Хусо Авдић, коме је због тога постављен у радњи усташки комесар као и у српске радње. Авдић је родом из оближњег села Станић-Ријеке и радећи са својом браћом у Добоју стекао је леп иметак, а као председник извукао је и Добојску општину из тешке финансијске кризе. Међу сиромашним слојевима био је популаран због своје дарежљивости, стога је и после рата биран за председника градског одбора. Са Србима је увек био у најбољим односима. Исто тако је много добра Србима учинио и угледни пољопривредник Нурија Смаилбеговић из М. Буковице. Бранио је Србе у општинском већу, обавештавао их потајно о намерама противсрпским акцијама, па и материјално помагао оскудне и упропашћене. Ово су ми једнодушно причали становници села Буковичке парохије”.⁶⁶²

⁶⁶¹ Исто.

⁶⁶² Исто.

Парохија градачка

Свештеник Марко Поповић у својој парохији имао је ситуацију да су припадници усташког режима били само католици, тако да је сва одговорност за страдање православних Срба приписана њима. Што се тиче муслимана, ситуација је била потпуно другачија. „Осим католика у мјесту Градачцу и градачкој парохији (околини) било је још муслимана и то у претежној већини, али они нијесу прогнали Србе, него су их чак бранили и заштитивали од усташа. Вође тих муслимана и бранитеља Срба били су: Др Хамдија Браво, љекар у Градачцу, Касим еф. Ибрахимовић, имам у Градачцу, Омербег Х. Ибрахимбеговић, посједник у Градачцу, Хајрибег Градашчевић, трговац у Градачцу, Мухарембег Љубовић, посједник у Градачцу, Хусејин Конџић, посједник у Градачцу, Мустајбег Ганибеговић, посједник из Гор. Мионице. Горњи су између себе саставили били одбор за браћење [заштиту „ аутор] Срба и успјели да – маневришући – из своје средине протуре за усташког логорника у Градачцу Хусејина Конџића, бившег предсједника градске општине, како би, са тога мјеста, могао лакше и непримјетно бранити Србе. – Они су успјели да из Градачца премјесте среског начелника, злогласног српског крвопију [починио страшне злочине над Србима – аутор] Већеслава Мансанија и да ублаже прогоне Срба. У срезу градачком бранили су још Србе од усташа: Адем Караћевић, трговац из Тур. Шпионице, Хакибег Ибрахимбеговић, посједник из Кат. Шпионице, Хакибег Џинић, посједник из Бијеле, Мехмед Барјактаревевић, посједник из Тур. Шпионице, Мехмед Котић, посједник из [нечитко – аутор], Осман Курбашић, посједник из Вучковаца, Салкан Лалић-Бецо, посједник из Вучковаца, Дедо Кукурузовић, посједник из Лукавца, [...]”⁶⁶³

⁶⁶³ Свештеник Марко Ј. Поповић, парох градачки. Српска православна парохија градачка. Бр. 14 од 12. августа 1947. године у Градачцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–47.

Парохија скугрићка

Свештеник Марко Ј. Поповић описао је страдања православних Срба, проузрокована усташким терором који су спроводили само католици из околних села. Нема речи о муслиманима.⁶⁶⁴

Парохија толишка

Исти свештеник, Марко Ј. Поповић, у опису страдања православних Срба у овој парохији са три села написао је да су се муслимани нашли у усташким редовима као и католици. „Вође и команданти усташа били су Ахмо Смајић и Хамид Беговић из Горњег Зелиња, среза градачког, Емербег Беговић, усташки официр из Дервенте, Јазо Валић, усташки капетан из Горњег Скугрића, среза модричког, Мехо Пјанић, тежак из Соколца, среза грачаничког, Анто Мркоњић, усташки логорник из Хрватске Леденице, среза градачког, Џеват Муратбеговић, усташки официр из Градачца, и Омер Хасанбашић, тежак из Лукавца, срез градачки”. Усташком покрету су се придружили муслимани и католици из околних села тако да је 1942. године вођен рат не само на националној него и на верској основи. Усташе су силом приморавале муслимане и католике да учествују у тајно испланираним нападом на српска православна села са циљем етничког чишћења свих православних хришћана. Тај план је поремећен у последњем тренутку. „Имам и матичар из Горње Зелиње Хусејин ефендија Мујић, родом из Ораховице, среза грачаничког и са њиме Хасан Шалдић, тежак из Горње Зелиње, дошли су потајно предвече у Српску Зелињу (око три километра од Горње Зелиње) и саопштили прво Ђорђу Радићу да се на Српску Зелињу сутра т.ј. на 26. марта 1942. године спрема напад од стране усташа. Ђорђе Радић их је одвео до школе и тамо се искупило више Срба домаћина из пола села, а били су ту и неки четнички команданти. Та двојица муслимана испричала су и ту као и Ђорђу Радићу да се сутра спрема напад на Српску

⁶⁶⁴ Свештеник Марко Ј. Поповић, парох скугрићки. Српска православна парохија скугрићка. Бр. 11 од 12. августа 1947. године у Доњем Скугрићу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–19.

Зелињу и још нека српска села и да у Горњој Зелињи има до сада сакупљено око 1.500 људи, а да ће их још много доћи ноћас и сутра рано из околних села. Командант четничког штаба поп [свештеник – аутор] Димитрије Стефановић упитао је тада имама Мујића: А колико ће отприлике бити свега тих нападача од ваше стране? Имам одговори: „Биће их најмање 5.000”.⁶⁶⁵ Иако са свега неколико десетина наоружаних људи, православни Срби су успели да се одбране од усташког напада, док су пострадали незаштићени Срби у првим селима која су била на усташком путу.⁶⁶⁶

„Значајно је да се истакне држање имама Хусејина ефендије Мујића из Горње Зелиње, када је група усташа муслимана на 26. марта 1942. године полазила из Горње Зелиње за напад на српска села, он је са другог спрата школе почео говорити нападачима овако: „Браћо муслимани, ви полазите да палите српска села и убијате српски сибијан (чељад). Смислите се на своје куће и свој еврад (дјецу), па како би вама било да вас и ваша села неко нападне, пали и убија...” Одмах је скочио усташки официр Емербег Беговић, прекинуо имама у говору и потегао револвер да га убије, али га је народ одбранио и уклонио из школе. Сјутра дан је протеран у своје село Ораховицу, гдје и данас живи”.⁶⁶⁷

Још један пример међуверске солидарности пронађен је у овом извештају. „Тадашњи парох ове парохије протојереј Саво Божић, за сво вријеме окупације остао је код куће, као и сви остали свештеници среза градачког. Они нијесу дигнути [одведени – аутор] у логоре и пребачени у Србију, као сви остали свештеници у НДХ, само зато што је из Градачца отишла једна депутација [делегација – аутор] муслимана у Загреб и код хрватске владе испословала да се православни свештеници среза градачког не пребацују у Србију. На челу те депутације био је Мустајбег Ганибеговић, посједник из Горње Мионице, који је у ту сврху искористио своје

⁶⁶⁵ Свештеник Марко Ј. Поповић, парох толишки. Српска православна парохија толишка. Бр. 13 од 7. септембра 1947. године у Горњој Толиси. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–18.

⁶⁶⁶ Исто.

⁶⁶⁷ Исто.

родбинске везе са министром Куленовићем, у намјери да се спасу српски свештеници овога среза градачког. Они су само на краће вријеме затварани у срезу са народом и узимани као таоци”.⁶⁶⁸

Парохија брчанско-сеоска

Свештеник Милан Ј. Дојчиновић је посведочио да су католици и муслимани из редова усташа нанели много зла православним Србима у Брчком.⁶⁶⁹ Он је написао статистички преглед убијених и логор одведених Срба за две парохије; брчанско-сеоску и брезовопољску. „Међу српским селима парохије брчанско сеоске налази се католичко село Гредица (око 40 кућа). Сељани овог села добро су се држали [према православним Србима – аутор]. Из Брезовог Поља, настањеног великим делом муслиманима, био је приличан број усташа који су пљачкали и палили села.

Парохија доњодубичка

У извештају свештеника Михаила Ристића нема ни речи о међуверским односима и муслиманима. Он је навео податке на основу којих је могуће закључити да су усташе убиле трећину православних хришћана у његовој парохији.⁶⁷⁰

Парохија осатска

Свештеник Никанор Егић није описао међуверске односе али је посведочио масовна убијања и одвођења у логоре смрти православних Срба од стране усташа.⁶⁷¹

⁶⁶⁸ Исто.

⁶⁶⁹ Свештеник Милан Ј. Дојчиновић, парох брчанско-сеоски. Српска православна парохија брчанско-сеоска. Бр. 92 од 5. августа 1947. године у Брчком. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–32.

⁶⁷⁰ Свештеник Михаило Ристић, парох доњодубички. Управа српске православне парохије у Доњој Дубици. Бр. 98 од 20. новембра 1947. године у Доњој Дубици. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–11.

⁶⁷¹ Свештеник Никанор Егић, парох осатски. Српска православна парохија

Парохија прибојевићска

Свештеник Никанор Егић је на сличан начин описао страдање православних Срба у селима ове парохије у којима су имали три цркве. Усташка зверства су била свирепа и примењена су над женама и малом децом. О односима са муслиманима нема ни речи.⁶⁷²

Парохија драгаљевачка

Свештеник Никола Терзић је написао потресно сведочење о великом броју невино убијених православних Срба, међу којима је било много жена са малом децом. Ни речи о међуверским односима.⁶⁷³

Парохија брчанска

Свештеник Рајко Софреновић је написао опширан извештај о страдању православних Срба у Брчком са околним селима. Он је навео да је дискриминација православних Срба у Срезу брчком почела још у време стварања Бановине Хрватске (1939. године), док је у току Другог светског рата извршен стравичан покољ на Србима. „Тога дана [проглашење Независне Државе Хрватске – аутор] у хрватском дому увече одржана је конференција Хрвата и муслимана са припадницима осталих народности, али без Срба. Онда је говорило пет говорника, а најзапаженији, пун мржње против Срба, био је говор др. Абдулаха Буквице, лекара. У говору харангирана је мржња против Срба [...].⁶⁷⁴ Усташе су највише злочина починили

осатска. Бр. службено од 1. октобра 1947. године у Височнику. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–27.

⁶⁷² Свештеник Никанор Егић, парох прибојевићски. Српска православна парохија прибојевићска. Бр. службено од 1. октобра 1947. године у Височнику. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–27.

⁶⁷³ Свештеник Никола Терзић, парох драгаљевачки. Српска православна парохија драгаљевачка. Бр. 43 од 10. новембра 1947. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–15.

⁶⁷⁴ Свештеник Рајко Софреновић, парох брчански. Српска православна парохија брчанско-варошка. К.Бр. 171 од 12. августа 1947. године у Брчком.

над невиним становништвом, убијајући незаштићене жене са децом. „Овај злочин [покољ једне породице – аутор] је извршио први сусед, муслиман Рашид Ужичанин (младић), жестоки крволок. Рашид се био толико осилио да је и пропуснице које су издавале немачке власти цепао и на пријаву непознатог лица Немци су га стрељали”.⁶⁷⁵ Када је реч о међуверским односима свештеник Рајко је велику пажњу посветио опису насилног покатоличења православних хришћана. У опису многих појединачних случајева страдања православних Срба издваја се један у коме се спомињу и муслимани као жртве усташа. „У логору Јасеновац биле смо два дана и ту смо све оболеле од тифуса. Температура се дигла на 40. На интервенцију брчанских грађана муслимана, јер је са нама било затворено доста муслиманки, издвојене смо изван логора у неку просторију са патосом од бетона и где нам је с времена на време долазио логораш лекар, затворени Јеврејин (коме име не знам) и давао нам аспирина против тифуса”.⁶⁷⁶ Међу усташама у Брчком било је доста муслимана, а као „идејни творци” именовани су следећи: др Џафер Куленовић, бивши југословенски министар, др Абдулах Буквица, дугогодишњи народни посланик, лекар по професији, Ибрахим Шабић, „овај је сачувао и 1941. године окитио прса ордењем бивше Аустрије, а био је одликован орденом Светог Саве”,⁶⁷⁷ Беговић, судија, Ибрахим и Мехмед Алија Етхемовић, трговци, Екрем Џиндић, трговац, Шефко Кучукалић, трговац, Мујо Плечић, лимар, Фехим Кучукалић, пропали трговац, Ариф Шехић, механичар, Рагиб Зелковић, трговац, Хафиз Мустафа Мехмедагић, трговац, Мумин Голић, трговац, Хаџи Хафиз Новалија, Рефик Азапагић, трговац, Салко Ибрахимовић, трговац, Селим Кантарџић, трговац, Ферид Етхемовић, трговац, Фадил Мујановић, трговац, син Ибрахима Мукића, трговац, Федид Кучукалић, Хоџа Глатко, Ибрахим Музилџић, Ариф Дервишевић и Махмут Љатић.⁶⁷⁸

Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–33.

⁶⁷⁵ Исто.

⁶⁷⁶ Исто.

⁶⁷⁷ Исто.

⁶⁷⁸ Исто.

Парохија кнежина

Свештеник Ратко В. Госпић је написао извештај за ову парохију, која је бројала 20 села, на основу исказа преживелих православних Срба. Усташе су чиниле углавном муслимани. „У парохији кнежинској побијено 300 лица. То је извршено по наређењу окупатора и усташких власти. Физички извршиоци тога биле су усташе и то: Мујо Џиндо, таборник у Кнежини. Садија Хаџић-Врабац, Бејто Хасановић, жандармеријски наредник, Иван Цигаје, Енвер Мешковић из Кладња, Ајдар Саралић, Мујо Мујезин, Мујо Куртагић и други”. По питању међуверских односа ситуација је била следећа: „У нашој парохији Кнежини сем Срба било је и муслимана. Њихово држање било је непријатељско према нашем народу. Њихови водећи људи Мујо Џиндо, Садија Хоџић-Врабац, Осман Бећар-Хоџа, Едем Крајшић, Мујо Мујезин, Мехо Кућанин, Иван Циго је логорник у Кнежини, били су потстрекачи и физички извршиоци недела над нашим народом и над нашом црквом.”⁶⁷⁹

Парохија оловска

Свештеник Ратко В. Госпић је именовao злочинце који су починили покоље над православним Србима у овој парохији, а међу тим усташама били су и неки муслимани. Реч је о муслиманима, усташким командирима, Авдану Асићу, Енверу Мешковићу и Исмету Машићу, док су „познати” извршиоци злочина били Мехмед Камкчија, Ибро Ђого, Бего Ђого, Шабан Имшир, Рамиз Авдагић, Мујо Бушевац, Исмет Мердан, Феим Сирће, Наил Аџиавдић, Осам Јамаковић, Сулејман Нирија, Мехмед Канић, Идриз Асић, Асим Зукић, Исмет Куло, Мехо Зукић-Дурмишевић и други.”⁶⁸⁰ Међуверски односи су били потпуно поремећени.

⁶⁷⁹ Свештеник Ратко В. Госпић, парох кнежински. Српска православна парохија оловска. Бр. 36 од 28. јула 1947. године у Олову. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–40.

⁶⁸⁰ Свештеник Ратко В. Госпић, парох оловски. Српска православна парохија оловска. Бр. 36 од 28. јула 1947. године у Олову. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–25.

„У нашем срезу односно парохији оловској било је сем Срба још и муслимана, Хрвата и Јевреја. Њихова држања према нашој Светој Цркви као и према нашем народу било је зверско, јер сва напред наведена недела и злочинства они су извршили, сем Јевреја који су одмах били прогнани и поубијани.”⁶⁸¹

Парохија кладањска

Исти свештеник, Ратко В. Госпић, као парох кладањски, коме су припадала 14 села, описао је усташке злочине и патње православних хришћана Срба, док је у вези са међуверским односима оставио следећи опис: „У парохији кладањској сем Срба живе и муслимани. Њихово држање према Србима било је непријатељско и они су сва недела вршили над нашим народом и нашом Светом Црквом. Став наших водећих људи био је исти јер су Авдан Асић и Енвер Мешковић били главни наредбодавци за извршење свих недела.”⁶⁸²

Парохија обудовачка

Свештеник Ристо Ђ. Јовановић у својој парохији није имао становнике других вероисповести до православних хришћана. Међуверски односи су били под притиском усташа. О улози муслимана нема ни речи у његовом извештају.⁶⁸³

Парохија буковичка

Свештеник Ристо Кривокапић је написао у свом извештају да су православни Срби жестоко пострадали у његовој парохији која је чинила неколико села. Посебно је потресно сведочење о

⁶⁸¹ Исто.

⁶⁸² Свештеник Ратко В. Госпић, парох кладањски. Српска православна парохија оловска. Бр. 36 од 28. јула 1947. године у Олову.

⁶⁸³ Свештеник Ристо Ђ. Јовановић, парох обудовачки. Српска православна парохија обудовачка. Бр. 138 од 25. августа 1947. године у Обудовцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–2.

масовном убијању мале деце. Улога муслимана је била двојака. „На територији буковачке парохије има два засеока муслимана и нешто католика. Муслимани засеока у Малој Буковици сви су се односили пријатељски према Србима овога краја, благодарећи њиховом прваку Нурији Смаилбеговићу и његовој браћи. Овај је као свјестан човјек спрјечавао све насртаје појединаца па је ради тога пао у немилост код окупатора и усташа. Други муслимански засеок Чивчије није се ни близу држао тако пријатељски према Србима као муслимани Мале Буковице. Из тог краја познат је као шпијун – пљачкаш Мурат Беговић”⁶⁸⁴

Парохија дубничка

У парохији свештеника Саве Ковачевића православни хришћани су поднели велику жртву у људству упркос солидним међуверским односима. „На подручју ове парохије поред православних Срба живе и муслимани. Осим малог броја заведених муслимана и двојице тројице који су свесно зло чинили, а које су народне власти примерно казнили, остали муслимански свет живео је са Србима у добрим односима”⁶⁸⁵

Парохија пожарничка

Исти свештеник, Саво Ковачевић, описао је страдање православних Срба у селима ове друге парохије и навео, као и остали свештеници, статистику невино пострадалих, а када је реч о међуверским односима истакао је да су муслимани живели у тој парохији и да су са православним хришћанима били у добрим односима са изузетком неколицине људи.⁶⁸⁶

⁶⁸⁴ Свештеник Ристо Кривокапић, парох буковички. Српска православна парохија буковичка. Бр. 16 од 15. августа 1947. године у Великој Буковици. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–42.

⁶⁸⁵ Свештеник Саво Ковачевић, привремени парох дубнички. Српска православна парохија дубничка. Бр. 51 од 6. новембра 1947. године у Дубници. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–43.

⁶⁸⁶ Свештеник Саво Ковачевић, привремени парох пожарнички. Српска

Парохија босанско-шамачка

Свештеник Светозар Лазаревић је писање свог извештаја започео констатацијом да је окупација у његовој парохији са неколико околних села почела доласком немачке војске која је управу предала усташком режиму који је спроводио терор над православних хришћанима Србима. „У сврху те контроле над Србима усташе су формирале један одред муслимана у Босанском Шамцу под командом наредника Алије Трапезније, који се даноноћно кретао кроз српске улице застрашујући и терорисујући људе”⁶⁸⁷ Усташе су у својим злочинима ангажовали све више људи. „Током 1943. године формирана је у овом крају легија за народну заштиту под командом Шукрије Изетбеговића, која је извршила пљачку у више српских кућа и дућана, на пример, опљачкала је дућан Тоше Ставрића, ракијски магацин Милоша Петровића и кућне ствари неких Срба у Босанском Шамцу”⁶⁸⁸ Страшну судбину многих православних Срба поделили су и Јевреји са неким муслиманима из тог места. „Од суграђана муслимана од усташа су убијени Мујо Бегић, убијен од усташе Иве Врлића [хрватски католик – аутор], Хасан Задкић, убијен од усташе Иве Цвиткушића [хрватски католик – аутор]”⁶⁸⁹ Неколико јеврејских породица је спроведено у логор смрти Јасеновац. „Њихови спроводници у логор су били Илија Манџука, Мухарем Војиновић и Мехмед Кујунџић”⁶⁹⁰ Као подстрекачи злочина именовани су од муслимана следећи: Мухарембег Махмутовић, Хоџа Јелић, Ризак Салиховић, Адим Карабеговић и Аго Авдић.

православна парохија пожарничка. Бр. 35 од 23. септембра 1947. године у Тузли. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–44.

⁶⁸⁷ Свештеник Светозар Лазаревић, администратор парохије босанскошамачке. 18. август 1947. године у Босанском Шамцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–31.

⁶⁸⁸ Исто.

⁶⁸⁹ Исто.

⁶⁹⁰ Исто.

Парохија црквинска

Свештеник Светозар Лазаревић је био детаљан у опису усташких злочина у селима ове парохије над православним хришћанима. Изнео је пуно података о негативној улози католичких свештеника које су усташе подстицале на убијање Срба али нема ни речи о муслиманима. „Од других народности у овој парохији није нико страдао нити погинуо. Утицајни људи других народности као и интелигенција живели су повучено и били неутрални”.⁶⁹¹

Манастир Озрен

Јеромонах Серафим Љубојевић је преживео немачку и усташку окупацију, одвођење у логор у Цапраг и протеривање у окупирану Србију одакле се вратио у свој манастир где је затекао тужну слику страдања како самог манастира тако и православних Срба у околним селима. „Парохија озренска граничи се са селима Ораховица и Деветак у којима живе муслимани. Са Србима су живели у добрим односима. Један незнатан број заведених муслимана ставио се у службу окупатора. Починили су извјесна зла дела, али су такве већ народне власти праведно казнили”.⁶⁹²

Парохија бријесничка

Јеромонах Серафим Љубојевић је написао извештај о страдању православних Срба у подручју ове парохије која се „граничи са муслиманским селом Туријом. Муслимани овога села живели су у добрим односима са Србима. Један незнатан број заведених муслимана ставио се у службу окупатора и починио извјесна злодјела али су такве већ казнили народне власти”.⁶⁹³

⁶⁹¹ Свештеник Светозар Лазаревић, привремени парох црквински. 12. август 1947. године у Црквини. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–30.

⁶⁹² Јеромонах Серафим Љубојевић, парох озренски. Српска православна парохија озренска. Бр. 57 од 23. августа 1947. године у Манастиру Озрену. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–45.

⁶⁹³ Јеромонах Серафим Љубојевић, в.д. пароха бријесничког. Српска православна

Парохија дервентска

Свештеник Симо Петровић је посведочио како је на самом почетку окупације „окупатор од стране хрватског народа и у огромној већини од муслиманског народа дочекан са радошћу и одушевљењем и најсвечаније на челу са градским одбором у коме није било ниједног Србина”.⁶⁹⁴ Потом су уследили усташки прогони и зверска убијања православних хришћана. Свештеник Симо Петровић је један од ретких свештеника који је у свом извештају описао патњу своју и свога народа, не само у парохији него и у окупираној Србији, тачније у граду Шапцу у коме су немачка војска и усташе извршиле масовна убијања невиних православних Срба. По повратку у своју парохију затекао је ужасну ситуацију. Посебан бол је претрпео сазнавши да су усташке убице преко ноћи промениле страну и постале државни функционери у „ослобођеној” држави. „Најжалосније је то да је један од усташких комесара, како сам извјештен, а свакако повјерљива усташка личност Фериз Алијагић, данас претсједник Градског народног одбора у Дервенти”.⁶⁹⁵ По питању међуверских односа ситуација је такође била лоша. „У Дервенти граду у већини су муслимани, затим католици, а најмањи је број Срба православних. Сви они од муслимана и католика који нијесу пришли усташама, или су се барем тако причињавали, а таквих је врло мали број, држали су се резервисано и пасивно, и нитко ни од њихове интелигенције нити од водећих личности није се заузимао да макар ублажи страдања српског народа. Можда је појединцима нетко и помагао да спасу главу али у цјелини за заштиту српског народа нитко није ни прстом макнуо нити свој глас подигао. Према свима муслиманима усташке власти показивале су велику пажњу и они да су само хтјели могли су помоћи. То се јасно видјело када су

парохија бријесничка. Бр. 35 од 4. септембра 1947. године у Тумарама. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–46.

⁶⁹⁴ Свештеник Симо Петровић, парох дервентски. Српска православна парохија дервентска варошка. Бр. 16 од 30 августа 1947. године у Дервенти. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133–34.

⁶⁹⁵ Исто.

Нијемци хтјели да поубијају дервентске Цигане муслимане, сви су се они листом подигли и код Нијемаца преко усташа успјели да ниједан није био убијен”.⁶⁹⁶

Парохија врањак

Свештеник Стеван Ђ. Поповић је у овој парохији са неколико села затекао тешку ситуацију са много пострадалих православних Срба који су се 1941. године организовали да бране своја села јер су усташе претходно у тајности организовали масовна убијања која су двојица Срба чудом преживела и осталима о томе испричали. О међуверским односима нема података.⁶⁹⁷

Парохија модричка

Свештеник Стеван Ђ. Поповић је претрпео велика страдања заједно са својом породицом и својим парохијанима. Оставио је врло потресан опис мучки побијених православних Срба. Тешко му је пало то што су усташки злочинци уживали симпатију његових суграђана католика и муслимана.⁶⁹⁸

Парохија теслићка

Свештеник Стојан Станковић је написао врло потресан извештај о зверски убијеним православним Србима у Теслићу и околним селима. Само у засеоку Долићи, село Влајићи, усташе су у јануару 1943. године у једном дану убиле три труднице, пет жена са једнаесторо мале деце и 25 мушкараца. „У нашем срезу и месту поред Срба има и приличан број муслимана и католика који су се

⁶⁹⁶ Исто.

⁶⁹⁷ Свештеник Стеван Ђ. Поповић, парох у Врањаку. Српска православна парохија у Врањаку. Кбр. 73 од 12. новембра 1947. године у Врањаку. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-17.

⁶⁹⁸ Свештеник Стеван Ђ. Поповић, парох модрички. Српска православна парохија модричка. Кбр. 16 од 15. новембра 1947. године у Модричи. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-16.

дрско према Србима понашали (изузев мањег броја појединаца). Нарочито се њихова интелигенција рђаво понашала”.⁶⁹⁹

Парохија кожушка

Свештеник Т. Трипуновић поделио је судбину свога много-страдалног народа који је упркос великој жртви у људству успео да опстане у овој парохији захваљујући врло жилавој самоодбрани. О односима са муслимана нема података јер их није било у том месту нити у околним селима али доста је написано о насилном покушају покатоличења.⁷⁰⁰

Парохија копривљанска

Свештеник Т. Трипуновић је описао стање у овој парохији врло слично као у суседној јер су православни Срби били у истом положају током рата. Муслимани се не спомињу јер их није било у овој и суседним парохијама.⁷⁰¹

Парохија витиничка и козлукка

Свештеник Цвијо Ј. Стевић је на основу прикупљених података „од веродостојних људи”⁷⁰² написао подробен извештај на основу кога су описана страдања православних Срба у ове две парохије у којима је убијен велики број Срба. На почетку окупације „мусли-

⁶⁹⁹ Свештеник Стојан Станковић, парох теслићки. Српска православна црквена општина. Бр. 36 од 12. августа 1947. године у Теслићу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-28.

⁷⁰⁰ Свештеник Т. Трипуновић, парох кожушки. Српска православна парохија кожушка. Бр. 73 од 23. јула 1947. године у Кожухама. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-22.

⁷⁰¹ Т. Трипуновић, парох копривљански. Српска православна парохија копривљанска. Бр. 107 од 8. августа 1947. године у Копривни. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-21.

⁷⁰² Цвијо Ј. Стевић, парох витинички. Српска православна парохија витиничка. Бр. 262 од 11. августа 1947. године у Козлуку. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-7.

мани су почели рушити ограде око српских њива или воћка и упропаштавати шуме. [...] Тада су се муслимани у 90% подигли да се ослободе „тешког јарма” кога су 20 година носили, мислећи да је дошао час беговату и пашалуку”.⁷⁰³ Парохијског свештеника са породицом су малтретирали неко време док их нису заробили и интернирали у логор у Цапраг. „То је трајало све до 11. јула када су из Зворника дошли шеријатски судија Шехић и грунтовничар Рустанбеговић и свештеника Стевића везали додавши му само један пар најстаријег веша и истерали у жандармеријску станицу”.⁷⁰⁴ На путу за логор „пратили су нас стражари, све сами муслимани, њих 40 на броју, који су успут били коректни према нама”.⁷⁰⁵ У делу извештаја о броју убијених Срба налазе се подаци о улози муслимана. „У обадве овдашње парохије за време окупације, што поубијано и покрано код својих кућа, без обзира на старост и пол, било је 511 душа. У кућама живих спаљено 31 душа, а 114 отерано у камионима незнано куда и никад се ниједан није повратио. Ко је био подстрекач не зна се, а дела су извршавале усташе муслимани. Изгледа да је то све наређивао злогласни српски крвник, ондашњи срески начелник у Зворнику, Смаиловић са својим помоћницима муслиманима”.⁷⁰⁶

⁷⁰³ Исто.

⁷⁰⁴ Исто.

⁷⁰⁵ Исто.

⁷⁰⁶ Исто.

ЕПАРХИЈА ЗАХУМСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКА

Епархија захумско-херцеговачка је потпуно опустела услед трагичних догађаја током Другог светског рата. Усташе су убиле и протерале велики број православних Срба, а трагичну судбину су поделили и српски православни свештеници којих је пре рата у овој Епархији било 67, док је током рата убијен 31 свештеник.⁷⁰⁷ Синодска Комисија за прикупљање података о страдању Срба прикупила је укупно 87 извештаја, написаних у периоду од 1941. до 1944. године.⁷⁰⁸ У коначном извештају на тему стања у Епархији пише следеће:

У овој епархији свештенство је сасвим проређено. Од 67 свештеника оба реда, колико је епархија некада имала, налазило их се у месецу јуну 1945. на лицу места свега 9, од којих су тројица толико остарили и онемоћали да им је потребан помоћник, а један је постао министар у влади за Босну и Херцеговину. Манастири су потпуно упропашћени или попаљени, намештај разграбљен.⁷⁰⁹

Нажалост, за овај истраживачки рад нису пронађени извештаји свештеника из 1947. године, нити је било могућности да се установи постојање истих на основу пронађених архивских докумената.

⁷⁰⁷ Приредио Епископ Атанасије Јевтић. *Српска Црква у Другом светском рату*. Из Архива Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве. (1941-1946) Србија и коментари 1990/1991. Књига II Издање задужбине Милоша Црњанског. Београд, 1991. Стр. 104.

⁷⁰⁸ Исто, стр. 101.

⁷⁰⁹ Исто, стр. 122.

Сведочења из 1941–1944. године

У архивској грађи на тему страдања Српске Православне Цркве, њеног клира и верног народа у Епархији захумско-херцеговачкој, могу се пронаћи сведочења о стању у међуверским односима.⁷¹⁰ С обзиром да су усташе на почетку окупације на зверски начин убиле 26 српских православних свештеника у Епархији захумско-херцеговачкој,⁷¹¹ прикупљена су сведочења преживелих верника⁷¹²

⁷¹⁰ Библиотека Патријаршије српске. Епархија захумско-херцеговачка. Досије 49.

⁷¹¹ Православни свештеници убијени у Независној Држави Хрватској. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/1–1.; Протојереј Константин Зимоњић. 1. април 1944. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–10.

⁷¹² Избеглице: Православни свештеници убијени у Независној Држави Хрватској. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/1–1.; Насиља усташа у Срезу билећком. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/2–1.; Драгутин Божић. 31. децембар 1941. године у Новом Кориту. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3–1.; Светозар Душанић. 18. март 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3–2.; Зверства усташа у Гацку. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3–3.; Ужасни покољ Срба у Гагачком пољу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3–4.; Витомир Станисављевић. 26. јун 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3–5.; Даринка Лукић. 18. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3–6.; Сведочанства преживелих покоље. 7. јул 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3–7.; Раде Тепавчевић. Март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3–8.; Алекса Бјелица. 9. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3–9.; Божидар Пиндовић. 23. март 1944. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/4–1.; Мило Пешко. 15. јануар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/6–1.; Саво Делић. 22. мај 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/6–3.; Илија С. Пупић. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/6–5.; Стеван Круљ и Данило Перишић. 11. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/6–5.; Данило Ђ. Пудар. 15. јануар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–1.; Избеглице из Мостара. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–2.; Никола Милић и Радослав Перотић. 4. мај 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–3.; Савета Пејановић, Аника Бејат, Босиљка Велимир и Савета Чупковић. 13. мај 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–4.; Нови Лист, Сарајево. 22. јул 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–7.; Љубомир Дурковић. 29. новембар 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–9.; Избеглице из Мостара и околине. 18. мај 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–11.; Хрватски лист. Библиотека

и 9 свештеника.⁷¹³ Захваљујући Петру Павићу, који је преживео масовну егзекуцију православних Срба од стране усташа и описао читав случај, могуће је сазнати како су усташе подметале злочине Србима како би имали повод да их што више и на лицу места побију. „Овај непознати човек даде ми капу и мало пара те продужих према станици Лашви. На том путу нашао сам на оном истом жељезничком мосту неку комисију од 3 њемачка официра и неколико цивила и гледају са онога моста и онога места у воду. То је било 18. јуна [1941. године – аутор]. Помислих да се вратим [назад – аутор] али не хтедох јер би им тек онда био сумњив већ продужих до њих и ту застадох. Чујем како говоре они цивили међусобно о томе злочину и да су то учинили четници [Срби – аутор] од неких муслимана и католика, а ја само слушам и у

Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–12.; Бранислав Г. Милићевић. 6. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–13.; Борислав Л. Радојичић. 31. децембар 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/8–1.; Јован Брагић. 23. март 1944. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/8–3.; Младен Голијанин и Лука стајић. 18. мај 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/8–4.; Списак убијених Срба у Берковићима. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/9–1.; Списак убијених Срба у Стоцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/9–2.; Сташа Михаић. 18. мај 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/9–3.; Петар Павић. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/11–1.

⁷¹³ Свештеници: Протојереј Јован Сломовић. 9. септембар 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/5–1.; Протојереј Јован Сломовић. 15. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/5–2.; Јереј Недељко Н. Мијановић. 19. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/6–2.; Јереј Недељко Н. Мијановић. 15. август 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/6–4.; Свештеник Жарко С. Поповић. 24. март 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–6.; Архијерејски намесник мостарски свештеник Душан Катић. 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–8.; Протојереј Константин Зимоњић. 1. април 1944. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–10.; Архијерејски намесник мостарски свештеник Душан Катић. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/8–2.; Архимандрит Николај. 23. октобар 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/10–1.; Јеромонах Јов Гашпар. 25. август 1941. године. Бр. 2. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/10–2.; Јеромонах Јов Гашпар. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/10–3.; Протојереј Владимир Поповић. 12. мај 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/10–4.; Јереј Ђорђе Грујица. 15. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/10–5.

себи помислих, ја знам ко је то урадио [хрватске и муслиманске усташе – аутор]⁷¹⁴

Срез билећи

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 21.273 становника, а од тога је било 17.090 православних Срба, 3.702 муслимана, 436 римокатолика и остали.⁷¹⁵ Према попису из 1948. године укупно је било 13.531 становника, а од тога је било 11.672 православних Срба, 1.785 по националности неопредељених муслимана, 49 Хрвата и остали.⁷¹⁶

Представници православних Срба су покушали да сачувају добре међуверске односе у Срезу билећком упркос последицама почетка Другог светског рата. „Претседник општине билећке, Сава Димић, сазива састанке православних и муслимана у општини ради договора о чувању слоге и мира. Православци и муслимани живели су дотле у потпуној слози. Католика је било сасвим мало. Први расцеп између православних и муслимана избија на питању државне границе: Срби моле Италијане да Билећу припоје Црној Гори, а муслимани су листом за Независну Државу Хрватску. Средином маја [1941. године – аутор] долази у Билећу један хрватски жандармеријски пуковник у цивилу тражећи да му капетан Ивановић, командант жандармерије, родом Црногорац, преда чету. Овај одбија, очекујући припајање Црној Гори. Одбија га и италијански војни командант и протера га. Али муслимани дижу главе и у потаји спремају акцију против Срба, знајући да је Билећа додељена Хрватској, а не Црној Гори. Крајем маја долази камионима хрватска жандармерија у фесовима, с хрватским тробојкама, под

⁷¹⁴ Петар Павић. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/11-1.

⁷¹⁵ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁷¹⁶ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

командом једног муслимана, бившег југословенског жандармеријског мајора⁷¹⁷ Под притиском италијанских окупатора тада је био расформиран југословенски жандармеријски одред, командант је ухапшен од стране усташа и спроведен у логор, а остали жандарми су се разбежали са надом да се спасу од сигурне смрти. „У исто време смењен је срески начелник, Миливоје Јојић, [православни Србин – аутор], и постављен на његово место домаћи муслиман Салко Дрљевић, бивши учитељ. Жандармерију и полицију саставе усташе од муслимана. У све канцеларије одређују се муслимански комесари⁷¹⁸ Италијанска војна окупаторска управа је власт предала усташама. „У исто време оснива се у Билећи „Усташки логор” и већи број муслимана се упише у усташе. За логорника одређен је Зајим Муштовић, пропали трговац из Билеће, коме дају и претседништво општине; за стожерника се поставља Мехмед Зупчевић, терзија, такође домаћи муслиман⁷¹⁹.”

Потпуна трагедија у односима између православних хришћана и муслимана настала је оног тренутка када су се неки муслимани у Срезу билећком приклонили усташама који су имали за циљ спровођење етничког чишћења над православним Србима. „Првих дана месеца јуна почели су систематски покољи Срба у суседним срезевима. Билећки Срби дознали су (од сина трговца Селмановића) већ у мају да су домаћи муслимани спремали листу од 32 билећка Србина које треба смакнути. Чувши затим о покољу Срба у Требињу и Гацку, многи се Срби из вароши Билеће и из села око цесте разбегну. У покољу Срба у гатачком селу Коритима, 5. јуна, суделовали су и неки билећки муслимани (Авдићи са Плане, Селмановићи и Овчине са Заушја, а водио их је споменути Мехо Зупчевић, родом Требињац који је живео у Билећи⁷²⁰ Иако су у околним билећким селима на зверски начин убијене читаве српске православне породице „због велике већине

⁷¹⁷ Насиља усташа у Срезу билећком. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/2-1.

⁷¹⁸ Исто.

⁷¹⁹ Исто.

⁷²⁰ Исто.

православних у срезу – по попису од 1931. године било је у срезу православних 17.090 према [наспрам – аутор] 3.702 муслимана и свега 436 католика – муслимани оклевају са акцијом у Билећи, а нарочито се плаше од брзог организовања отпора које врше Срби, уплашени покољима у суседству”.⁷²¹

У селима у којима су усташе на најстрашнији могући начин убиле многе српске православне сељаке и чланове њихових породица, преживели су се организовали у мале групе отпора, које су се враћале да бране своја огњишта у њиховим окупираним селима у којима су католици и муслимани често заузимали њихове поседе. „Када су неки муслимани бежали кроз Билећу, Душан Стијачић, општински трошаронац, изађе из куће да позове једну муслиманску фамилију код себе, да је спаси али у томе моменту опали неки од оних муслимана из Ватнице, Перван, и уби га на месту, а затим и Душанова сина, Перу, који истрча да заклони оца”.⁷²²

Још један доказ да муслиманима, који су били припадници хрватског усташког режима, није одговарао мир између православних и муслимана, налази се у опису следећег догађаја: „Средином јуна, муслимани у Билећи позову Србе на договор у општину. Одазва се 7-8 људи али их испред општине дочека плотун [паљба – аутор]. Ту се рани Петар Јокановић, претседник, а остали се разбеже”.⁷²³ Ситуација у том срезу се одвијала у знаку ратних сукоба у којима су православни Срби успели да одбране околна села од хрватских и муслиманских усташа, док је варош Билећа прешла у руке ита-лијанског окупатора који није спроводио мере репресије ни над једним народом. „У насиљима против Срба истакли су се ови муслимани: Мехмед Зупчевић, Зајим Муштовић, Фехим Бабовић, син трговца, три брата Сарића, радници, Рудо Капичић, трговачки помоћник, више Овчина, неки Јагаљац и неки Селимовић”.⁷²⁴

⁷²¹ Исто.

⁷²² Исто.

⁷²³ Исто.

⁷²⁴ Исто.

У периоду од октобра 1941. године до маја 1942. године у Срезу билећком су вођени сукоби између четника и партизана. У том сукобу погинуло је око 120 Срба. „Четници нису вршили освете, осим на 2 до 3 Србина, који су признали да су убијали Србе. Од оних муслимана, који су били остали, погинуо је много доцније [касније – аутор] само један у самој вароши, неки Зулица Овчина, услед чега су муслимани сасвим напустили Билећу, негде у фебруару или марту 1943. године. Затим је дошла до Босне велика казнена експедиција немачка. Пред њом се примакоше партизани до Плана. Ту су разбијени, па је дошло ново успостављање хрватске власти, овај пут са немачком помоћи. О тим новијим догађајима још недостају подаци”,⁷²⁵ наводи се у извештају Светом Архијерејском Синоду.

Срез гатачки

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 15.235 становника, а од тога је било 9.426 православних Срба, 5.724 муслимана, 83 римокатолика и остали.⁷²⁶ Према попису из 1948. године укупно је било 14.424 становника, а од тога је било 11.350 православних Срба, 2.980 по националности неодређених муслимана, 52 Хрвата и остали.⁷²⁷

Улога муслимана према православним Србима у срезу гатачком на почетку рата поклапала се са усташким геноцидним подухватима. У извештају који се односи на ту ситуацију по доброту се истиче имам у Автовцима који се јавно успротивио злочину над православнима. „Покољ који је усташка власт извршила над

⁷²⁵ Исто.

⁷²⁶ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁷²⁷ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

Србима у срезу Гацку у Херцеговини нарочито је важан не само по својој свирепости него по томе што је био ваљда први у Босни и Херцеговини после покоља у Требињу, ранијега за три четири дана и много мањег. Овде се најбоље види како је усташка власт, под један, приступила уништавању Срба без икаква повода с њихове стране, из чиста мира, плански, и под два, употребила као средство Муслимане, које ће тако крваво завадити са Србима”.⁷²⁸

На почетку рата, после капитулације Краљевине Југославије, овај срез је потпао под италијанску окупаторску власт. „Глас о насиљима односно убиствима од стране усташа у Мостару и Требињу допре, међутим, у Гацко, те је православни свет страховао, а муслимански олош [муслимани који су чинили критични слој друштва – аутор] дигао главу. Католика у гатачком срезу уопште нема осим случајних чиновника. По последњој званичној статистици 1931. године у срезу је било 9.426 српско-православних и 5.724 муслиманских становника. Између Муслимана и Православних владали су дотле доста добри односи. Срез је дао и неколико истакнутих Срба Муслимана”.⁷²⁹

Италијанска војска је крајем маја 1941. године власт предала хрватским усташама. „У петак, 30. маја 1941. године, дођоше у Гацко у ауту 4 хрватске усташе, у пратњи неких муслимана, који су [претходно – аутор] отишли по њих. Био је пазарни дан. По савету неких пријатеља Муслимана, Срби се брзо разиђоше с пазара у своја села. Усташе одрже свечани састанак с Муслиманима, који су били толико одушевљени да су истакли Хрватску заставу; један је хрватску заставу замотао око главе као шал. Усташе предложе да се гатачки Срби одмах побију, а њихова имања поделе Муслиманима тога среза. Ови то у својој лакомислености приме. Уз то, Муслимани потпишу сада први пут да су Хрвати. Исто поподне продуже усташки делегати у варошицу Автовац, те и тамо одржаше истоветан састанак са истом одлуком. Противио се само автовачки хоџа. Претседник састанка био је Џемо Ибановић, трговац, који је већ замењивао смењеног претседника автовачке

⁷²⁸ Зверства усташа у Гацку. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3–3.

⁷²⁹ Исто.

општине. Образовани су одбори из обе општине да изврше покољ. У гатачком су били између осталих: управник поште Хасан Чустовић, који је ишао као изасланик да доведе усташе и био од највећег утицаја; затим браћа Хамид и Смајо Дилић из Грачанице, па Омер Чампара; с њима је био Хрват католик Ром, заменик среског поглавара, велики зликовац, који је после побегао. У автовачком одбору били су између осталих: Мумо Хасанбеговић, Џемо Ибановић, Вехбија Пашић и син му Фехим, и неки Ђатовић, родом из Ластве, бивши југословенски жандармеријски наредник у Гацку. Ова двојица последња, Фехим Пашић и наредник Ђатовић, били су најкрвавији извршиоци одборских одлука. Ђатовић је својим рукама побио највише људи”.⁷³⁰

Усташки муслимани су се користили лукавствима и преварама како би окупили што више Срба које су убијали ножевима и маљевима током касних вечерњих сати у местима где није било сведока, а тела су им бацали и затрпавали у дубоке јаме. Преживелима су говорили да су њихови сродници одведени у логоре. „Не нађе се пријатеља Муслимана да икога обавесте шта се спрема”.⁷³¹ Један од разлога зашто Срби нису организовали отпор том страшном и масовном покољу јесте њихово уверење да су са муслиманима у добрим односима. „Само неколико дана затим, ваљда у четвртак 5. јуна [1941. године – аутор], видео се доста велики број домаћих Муслимана у фијакерима и аутима како шенлучећи из пушака и певајући иде цестом [путем – аутор] која води из Автовца према Билећи. Како дотле није било у срезу никаквих сукоба, свет [Срби – аутор] је мислио да то иду на некакав свечани излет”.⁷³² Други опис који иде у прилог горенаведеној констатацији је следећи: „Мало даље с тога ниског планинског венца лежи село Корита, на некадашњој Херцеговачкој-Црногорској граници. Кад стигоше тамо, Муслимани се разиђоше по кућама да зову на збор све мушкарце изнад 14 година. Правили су се добро расположени и дозивали људе онако као старе познанике и комшије, тобоже

⁷³⁰ Исто.

⁷³¹ Исто.

⁷³² Исто.

ради неког саопштења, тако да нико није слутио шта се крије иза тих доброћудних речи”.⁷³³

У истом извештају написан је један од ретких описа којим се откривају размишљања затвореника који су на превару ухваћени са циљем да се побију. „Претресосе их све [православне Србе који су се одазвали позиву усташа на општи састанак – аутор] и одузеше им ножеве и затворише у велику дворану. Други муслимани цео дан су обилазили по околним насељима, пленили стоку и гонили оне људе који се нису одмах драговољно јавили. На врата дворане стављен је као стражар неки Вукотић, Муслиман из Кључа. Када паде вече, он несрећним људима даде овакав знак: „Људи, ја имам мало посла. Ево овде поред врата остављам пушку. А ви, ако је који жедан можете да изађете напоље да се напијете воде. Имате времена један сат!” Наравно да је притворенима већ било јасно да нису сазвани ради саопштења, него ради нечег тежег. Млађи стога предлагаху да се покуша бекство. Старији људи бојажу се да би се тек тим бекством изазвало зло по њих и њихове куће, па баш из те бригае за фамилију саветоваху да се остане. Рачунали су да ће их усташе у најгорем случају одвести у логоре. „Па нека, и прошлог су рата људи одвођени у интернацију, па их се највише живо вратило, и куће су им се сачувале”. Док су они тако оклевали, врати се стражар. Погледа у већ полумрачну велику собу, зачуди се када виде да су сви још ту и рече: „Шта, зар нико није излазио? Е сада више не можете и да хоћете!” У то се већ враћаху они из околине, из пљачке. Затим су из дворишта десет по десет изводили у другу собу и тамо им везивали руке жицом. Несрећници још мисле да ће да их воде у Автовац. Онда их потрпаше у велике камионе и неколико пута их одвезосе одатле”.⁷³⁴ Судбина тих људи је била изузетно тужна јер су сви побијени маљевима и ножевима у великим мукама. Тела су има бачена у дубоке јаме.

Многи православни Срби су били убеђени у пријатељски однос муслимана према њима. О томе сведочи једна сцена. „Познати трговац Голуб Бјелица пита једног свога познаника муслимана:

⁷³³ Исто.

⁷³⁴ Исто.

„Болан (тај и тај), куд ћете нас ово? Да нећете у Голубњачу?” – „Е мој Голубе, хоћемо баш у Голубњачу!” То је била једна дубока јама близу жандарске касарне на Кобиљој глави, свега десетак метара далеко од цесте, а под једном одсеченом високом стеном. Тамо су одвезли све, побили их више јаме хладним оруђем, и побацали у провалију”.⁷³⁵ Међутим, неколицина жртава је преживела и испричала својим преживелим сродницима и суседима о тој трагедији.⁷³⁶

Нажалост, усташки муслимани су злоупотребом међуверског поверења нарушили међуверски мир који је плаћен крвљу у масовним гробницама убијених невиних православних Срба. „Сутрадан, Муслимани наставише пљачку у околини. Неки од њих дођоше над јаму (по старом обичају зликоваца да се врате на место злочина али ови дођоше и из страха, да се осигурају). Дозиваху пријатељским гласом неке људе по имену, да чују има ли доле још ко жив, да се они тобоже спасу. Неки се несрећници наивно одазваше. На то Муслимани побацаше доле неколико бомби, па затим тешке кладе дрва и одозго са стене скотрљаше у јаму и тешко камење да угуше гласове својих жртава. Тиме су их измрцварили до краја. Ипак су у јами остала жива још 4 човека, пошто су се били прибили негде у побочне рупе. Њих су после спасили српски побуњеници, те су они пренесени у болницу и излечени, и причали су како је било. Један од њих био је Милија Бјелица, Михајлов син”.⁷³⁷

Преостали Срби у срезу гатачком су се организовали за самоодбрану од хрватских и муслиманских усташа. Пошто су Срби још увек чинили велику већину становника упркос масовним убијањима од стране усташа, усташки командант из Билећа „поручује Србима преко неких Срба пуштених из затвора да власт осуђује и жали поступак тобоже неодговорних Муслимана, те да ће се даље чувати ред и мир, а ако се устанак смири да ће се сви

⁷³⁵ Исто.

⁷³⁶ Исто.

⁷³⁷ Исто.

затворени Срби пустити”⁷³⁸ Нажалост, српски православни сељаци су опет поверовали у лажну поруку усташа. „Несретни свет ту је био поново жртва своје типично сељачке мирољубивости”⁷³⁹

У том злочиначком подухвату неизбежна је била велика жртва православних Срба јер су се муслиманске усташе послужиле свим могућим лажима и преварама. Приликом једног масовног убијања невиних Срба „убице су се веома журиле јер се у близини беху чуле пушке од некакве борбе. Чуло се и за италијанске војнике да долазе цестом. Управо су муслимани стали пљачкати своје поубијане жртве и скидати им жицу с рука (да се не би видело на који су начин побијени) када се зачу хука италијанских аутомобила, те се они разбежаше. Онда и поп Новак побеже, још везан, у оближњу раж [жбун – аутор]. Било је поподне. Муслимани рекоше Италијанима да су тобоже покварени мостови на цести, те се ови врате не видевши покоља. Следеће ноћи он је побегао, а Муслимани пребацише убијене у Голубњачу”⁷⁴⁰ На основу овог исказа могуће је закључити да окупатори нису били упознати са свирепим злочинима хрватских и муслиманских усташа, који су изазвали побуњеничку реакцију преосталих Срба.

Још један од записаних злочина муслиманских усташа, који су на превару ухватили неколико српских породица, мушкарце, жене, децу и старце, и запалили их у њиховим кућама. „Исти дан у једној кући код врела Врбице, крај цесте између Автовца и Гацка, Муслимани су спалили живе у једној кући три фамилије; Вула Бјелогрлића, Митра Говедарице и још једнога у свему 19 чланова. Двадесети члан, неки синчић Митров, сакри се у висок крumpир и тако се спасе и побеже. Тога дана били су код Вула на ручку Вехбија Пашић, Џемо Ибановић и други, частили се обилато и дали су веру да њих и њихове фамилије неће нико дирати, па нека никуда не беже. (Био се на име српски свет у том крају јако уплашио и почео бежати од кућа). Услед онаких обећања Вуле је вратио своју фамилију оштрим речима кући па и друге је наговарао.

⁷³⁸ Исто.

⁷³⁹ Исто.

⁷⁴⁰ Исто.

Сви су га уважавали као искусна и бистра домаћина, те га неки послушаше. Истог дана увече дошли су они зликовци, те све три оне фамилије, па и самог Вула, побацали живе у ватру у запаљену кућу. Ето примера каквим су се вероломством опет послужили гатачки муслимани. Касније се чуло, по исказу једног заробљеног Муслимана (Сарића са Зборне гомиле) да су Муслимани одвели 18 српских девојака и једну жену и да су међу њима биле и 4 девојке из оних фамилија спаљених код Врбице. Зна се да је Фехим Пашић одвео једну девојку из Корита”⁷⁴¹

Злочини муслиманских усташа су испровоцирали устанак преосталих Срба али не и њихову освету. „Та насиља и даље трају. Да би им се учинио крај Срби прибегну последњем очајничком средству. Договоре се са Пивљанима и Црквичанима да на Видовдан ударе и очисте цео срез од усташких зликоваца. У најближим муслиманским селима Муљима и Церници не затекну никога, па запале куће. У Автовцу борбом отерају усташе. У једној кући нађу 20 муслиманских девојака и пусте их да иду. Организација устанка није била никаква, без дисциплине. Пре него су стигли да освоје и Гацко већ је дошла јача италијанска војска из Билећа и спречила то. Дошло је затим и много хрватске војске и устаници су морали да се опет повуку. У то време изгорела су српска села Срђевићи, где заклаше 20 Ковачевића, па села Надинићи, Мала Грачаница, Краварево, Вимљево, Рудо поље, где побише све живо што су стигли. У две среске варошице уопште је нестало српских радња”⁷⁴²

У другом извештају су записани подаци који потврђују горе-наведена сведочења на тему односа муслимана према православнима у срезу гатачком. „Првих дана хрватске окупације почео је терор да врши муслимански олош. Суседни сељаци почели су да наваљују на поједина села ради пљачке и тражили су појединце да их убију. [...] Сва три села [Корита, Степана и Заградаца – аутор] која се налазе у близини муслиманских насеља: Кључа, Пернице и Куле Фазлагића, данас су потпуно пуста. У њима нема ни једне

⁷⁴¹ Исто.

⁷⁴² Исто.

живе душе јер су сви људи, жене и деца, побијени и бачени у једну пећину код села Кобиље-Главе. Све што је било стоке и хране опљачкали су усташе и оближњи муслимани, а куће су попаљене. [...]”⁷⁴³

Посебну тежину има сведочење избеглице Даринке Лукић, која се по упокојењу свога првога супруга, са којим је имала децу, „преудала за Рашида Усића из Кључа срез Гацко, у Херцеговини, који је радио код нас у селу. Када сам се удала за Рашида ја сам с њим отишла у његово место где сам живела са њим. И Рашид је умро пред Благовести 1941. године. Са њим нисам имала деце, а била сам венчана код шеријатског суда. Када су у Гатачку околину дошли Италијани и Хрвати, они су наредили да се удалим и да бежим у Србију јер сам Српкиња и не могу тамо остати. Том приликом тукли су ме и злостављали, а најгоре је са мношћу поступао Рашидов брат Салко Усић, из Кључа, који ми је наредио да одмах бежим јер ће ме убити. Ја сам зато побегла у кућу Србина Миле Шаровића, из Кључа, чију су кућу због тога Муслимани запалили, а ја сам зато преко Мостара и Сарајева побегла у Србију. Имаће мога мужа, који се касније покрстио и добио име Марко, отео је његов брат и мајка који су га због тога мрзели. Све куће у нашем селу које су биле српске, муслимани су спалили и Србе махом побили [...]. Ова убиства и паљевине вршили су махом: Салко Усић, неки Амо и Уснија и други чија имена не знам. Сви Срби су убијени без икаквог суђења од стране муслимана и када су дошли Хрвати они су убиства и злочине настављали”⁷⁴⁴

То су били само неки од догађаја који су сачувани записани, а који су обележили међуверске односе у срезу гатачком на почетку окупације током Другог светског рата.

⁷⁴³ Ужасни покољ Срба у Гатачком пољу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3-4

⁷⁴⁴ Исказ Даринке Лукић. 18. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3-6.

Срез коњички

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 32.189 становника, а од тога је било 4.739 православних Срба, 16.693 муслимана, 10.735 римокатолика и остали.⁷⁴⁵ Према попису из 1948. године укупно је било 38.392 становника, а од тога је било 5.704 православних Срба, 20.124 по националности неопредељених муслимана, 12.406 Хрвата и остали.⁷⁴⁶

Према сведочењу свештеника Јована Сломовића из Коњица, који је у свом извештају описао прогон православних Срба у том крају на почетку Другог светског рата, „Једини који се залагао за Србе био је инжињер Балић, муслиман, пољ. чиновник у Коњицу. Чинио је то заиста из човечанских и племенитих побуда и успевао је у овом заузимању”⁷⁴⁷ Исти свештеник, који је био приморан на пут у усташки логор, описао је у свом другом извештају како су се муслимани односили према њему лично.

„Симптоматично је да су стражу чували муслимани. Сви су ми познати, јер су из околине брадинске. Са свима сам увек био у добрим односима и они су требали ово уморство [убиство – аутор] над нама да изврше. Али, на велико чудо, они нису имали срца да то учине. На путу, у разговору о томе са једним од пратиоца наших, жандармеријским наредником, исти ми је признао да се о томе нешто радило. 'Ми смо муслимани мерхаметли људи, ми добро знамо колико сте ви [Срби – аутор] нама ваљали 1918. године.' Ето, тако, сâм

⁷⁴⁵ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁷⁴⁶ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁷⁴⁷ Протојереј Јован Сломовић. 15. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/5-2.

ме је Бог спасао од очигледне смрти. Недавно сам чуо да су неки угледни коњички муслимани, поводом мога прогона у Цапраг, тражили од усташа да ме врате кући. Разуме се да то није ништа помогло. Ја сам морао ићи у логор јер је то било 'више наређење'. Ову, пак, ретку пажњу коњичких муслимана ја сам морао овде истаћи јер држим да ничије добро не треба сакрити и заборавити. По речима Христа Спаситеља: 'Треба нам испунити сваку правду' (Мт. 3, 16)".⁷⁴⁸

Срез љубињски

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 14.980 становника, а од тога је било 8.689 православних Срба, 2.015 муслимана, 4.268 римокатолика и остали.⁷⁴⁹ У попису из 1948. године није на списку овај Срез.⁷⁵⁰

У срезу љубињском „по оснивању Независне Државе Хрватске, Хрвати и муслимани су одмах променили однос према Србима”.⁷⁵¹ Нажалост, списак муслиманских усташа, према сведочењу једног преживелог сведока, садржи многа имена и презимена. „Интелектуални и физички извршиоци су следећи: Танчица Сулејман, Мехо Козлић, Рафа Солдин, Бећир Сарајлић, Невдо Хацић, Авдо, Хасан, Дерво, Бећир, Хама, Шерфо, Омер и Салман Тртак, Зекић Махмуд, Аге Софтић, Хамдија Сердаревић, Омер Диздаревић, Омер Хајдаревић – крволок, Наско Кунтић, Атив Кунтић, Адем Берберовић, Зулфе Берберовић, Хасан Хајдаровић – крволок,

⁷⁴⁸ Протојереј Јован Сломовић. 9. септембар 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/5-1.

⁷⁴⁹ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁷⁵⁰ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁷⁵¹ Мило Пешко. 15. јануар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/6-1.

Сафет Шарић, Шериф Шарић, Авдо Шарић, Солдин Наил, Солдин Назиф, Виде Прце, Перо Прце, Чивгин Хајро, Ђонлагић Салих, Сафет Капићић, Михо Комен, Тамил, Ахмет, Осман, Хаце, Смајо Губелићи, Тамил Роба Ловић, Виде Жутац, Перо „Гага”, Јевак Виде, Давид Буквић, Никица Вукасовић, Виде и Јура Бурић, Виде и Јозо Влахинећ, Видац Влахинећ – крволок, Никола Вукић, новинар крволок, Сулејман М. Башић, Шаћир Бакшић, Антон и Карло Хајнош, Мишкулин – целат, Самил Башић, Омер Диздарић, Меша Губелић, Столе Матић, Перо Михаиловић, Мујка Саџак, сви Куралићи из Крушевице, Мустафа Салман – целат, хоџа Махмут Џаферовић, Есад Шарић – крволок. Ово су углавном злочинци за Љубиње и срез љубински. Напомињем да се нико од Хрвата и муслимана није активно заузимао за Србе. Сви су мање више криви. Напомињем, нажалост, да је било и Срба у њиховој служби”.⁷⁵²

Према сведочењу свештеника Недељка Мијановића, у том срезу, на почетку Другог светског рата, живело је 11.000 православних Срба. Само у првих неколико дана по доласку усташа на власт већ је убијено десет одсто Срба, невиних људи. „Утакмица се водила ко ће више Срба поубијати. Напомиње се да су усташке редове највећим делом сачињавали муслимани. Срби у селима Кипавици, Ранковцима, Витоњи, Ђуковцима, Поцрњу и Убеску скоро су сви поубијани”.⁷⁵³ Свештеник Недељко Мијановић је такође навео имена злочинаца, међу којима су били и муслимани. „У прогањању и убијању Срба среза љубињског највише су се истакли ови: Јуре Бороје, усташки потерник, Лео Тогонаси, изасланик из Загреба, Сулејман Танчица, Мехо Козлић, Махмут Зекић, учитељ, резервни официр и први српски добровољац овога рата, Антун Асиновић, Мехо Хацић, Авдо Трта и браћа му усташки прваци, Виде Жутац, бивши лугар, који је у своје време прешао и на Православље, Видак Буквић, Осман Губелић (Циганин), Омер Хајдаровић, Ибро Тепарић, Атиф Хунтић, Рифет Сердаревић, Тамил Топаловић, лугар, Бећир Сарајлић, грунтољивач, Назифа Солдин, чиновник среског суда, Алија Шарић, телефониста, Алија Ђатић, чиновник

⁷⁵² Исто.

⁷⁵³ Јереј Недељко Н. Мијановић. 19. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/6-2.

пољске закладе, Мухарем Ђатовић, шеф дуванске станице, Омер Диздарић, познат као велики злочинац из прошлог светског рата [српска војска је по завршетку Првог светског рата амнестирала многе злочинце Хрвате и муслимане – аутор], Зулфо и Сдем Берберовић, Зубовић, шуцкор, Шаћир Љута, кључар апсане [затвора – аутор], Дерве Трпак, морнарички наредник, Мујо Сердаревић, студент, Екрем Дурановић, Вуде Љевак, управник поште, Вид Ђајић, учитељ, резервни официр и сатник хрватски, и Вид Прце”.⁷⁵⁴

Постоји сачуван извештај, од 1. маја 1944. године, написан руком Илије Пупића из Љубиња, у коме пише да је однос муслимана према православнима био исти као и римокатолика који су чинили усташки злочиначки покрет у Срезу љубињском. „Држање Муслимана било је исто као и римокатолика, јер нису у крвожедности нимало за њима заостали и ако нису имали вођство у својим рукама, него су више били оруђе у католичким рукама”.⁷⁵⁵

Срез мостарски

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 83.190 становника, а од тога је било 12.730 православних Срба, 17.400 муслимана, 52.869 римокатолика и остали.⁷⁵⁶ Према попису из 1948. године укупно је било 45.419 становника, а од тога је било 6.710 православних Срба, 8.932 по националности неопредељених муслимана, 29.734 Хрвата и остали.⁷⁵⁷

⁷⁵⁴ Исто.

⁷⁵⁵ Илија С. Пупић. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/6–5.

⁷⁵⁶ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁷⁵⁷ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

Према сведочењу неколико православних Срба, који су некако успели да се спасу тако што су побегли из Мостара у окупирану Србију, „У Мостару као и у околини није било ни једног муслимана, католика или ког другог који би се заузимао да на ма који начин Србе спасава”.⁷⁵⁸ Међу муслиманским злочинцима записана су следећа имена: Адем Дрљевић,⁷⁵⁹ Ахмо Хаџић, Салчин Мујо, Мујага Трбоња, Ново Осман.⁷⁶⁰

На мети усташа су били и муслимани који су се изјашњавали као Срби. „После неколико дана иза овога одвођења, усташе су на сред улице убиле једног муслимана Србина (Џепо), који се од прије истицао као велики Србин ради чега је још за време оснивања бановине Хрватске [1939. године – аутор] био отпуштен из полицијске службе”.⁷⁶¹ Записан је још један случај. „Међу ухапшенима [православним Србима – аутор] био је и претседник среског суда Мујо Пашић, истакнути Србин муслиман. Истог су пустили по притиску свих муслимана из Мостара, који су за њега интервенисали, дочим за Србе није нико ни покушао да интервенише”.⁷⁶²

Један од разлога за учешће муслимана у хрватским усташким злочинима над невиним православним Србима може се пронаћи у чињеници да су многе муслиманске усташе пре рата били људи критичног социјалног статуса и непримереног друштвеног понашања и због тога се налазили на маргини друштва. Командант усташа у Мостару је био неки муслиман Херенчић који је самоиницијативно покренуо и организовао масовно убијање Срба. Бранислав Милићевић, избеглица из Мостара, један од ретких

⁷⁵⁸ Избеглице из Мостара. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7-2. ; Наведено потврђује и следећи извор: Никола Милић и Радослав Перотић. 4. мај 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–3.

⁷⁵⁹ Савета Пејановић, Аника Бејат, Босиљка Велимир и Савета Чупковић. 13. мај 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–4.

⁷⁶⁰ Избеглице из Мостара и околине. 18. мај 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–11.

⁷⁶¹ Архијерејски намесник мостарски свештеник Душан Катић. 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–8.

⁷⁶² Исто.

који је захваљујући везама са Хрватима изашао из логора и спасио се смрти, описао је цео процес заробљавања и иживљавања над Србима. Он је, поред осталог, написао како се муслиман, командант усташа, изругивао над српским православним свештеником Душаном Катићем. Том приликом, тај муслиман се обратио српским заробљеницима следећим речима: „Срби мостарски назвали су ме „балијом” (погрдан назив за муслимана); Ево тога балије. Зато сам наредио да се сви мостарски Срби похапсе”.⁷⁶³ Милићевић је успевши да изађе из усташког логора био враћен у Мостар где је опет доживео непријатну ситуацију. „Заменик бојника [команданта усташа – аутор] саопштава ми да сам добио „исељеничку” пропусницу за Србију и да морам напустити Мостар за 48 сати. Примам на знање. Један муслиман, студент права, Мостарац, раније велики југословенски националиста, сада усташки подофицир или официр (ко га зна), меша се и каже да треба чекати транспорт. Настаје објашњавање и коначно заменик бојника (раније југословенски капетан) остаје при свом да идем са породицом путничким возом, а да не чекам транспорт. (Са транспортом је опасно ићи. Човек свугде стигне само не тамо куд је пошао). Поново се меша онај муслиман и вели ми: „Пазите! Од ствари можете понети само 50 килограма по особи и по 500 динара у папирним новчаницама. Ништа више. Злато, сребро и тако даље ако понесете бићете стрељани”. На крају додаје: „Путуј у Мајку Србију”.⁷⁶⁴

Срез невесињски

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 25.285 становника, а од тога је било 18.018 православних Срба, 5.917 муслимана, 1.348 римокатолика и остали.⁷⁶⁵ Према попису из 1948. године укупно је било 23.820

⁷⁶³ Бранислав Г. Милићевић. 6. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7–13.

⁷⁶⁴ Исто.

⁷⁶⁵ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945.

становника, а од тога је било 18.013 православних Срба, 4.953 по националности неопређених муслимана, 807 Хрвата и остали.⁷⁶⁶

И у овом срезу није било оних који би смели или хтели да се заузму за невине православне Србе који су били жртве зверских усташких злочина. „Није [их – аутор] било, а у колико би појединци и помогли, тј. узети у заштиту нису смели јер би главу изгубили...”.⁷⁶⁷ Неколико избеглица из тог среза је посведочило имена усташких злочинаца међу којима су се нашли и муслимани; Суље и Ибрахим Зубчевић, Хасан Буковац⁷⁶⁸ и Ахмед Хаџић.⁷⁶⁹

Избеглица Јован Братић из Фојнице је 23. марта 1944. године описао трагедију православних Срба у Срезу невесињском, у којој су удела имали и неки муслимани. „После слома Југославије у наш срез успоставиле су усташке власти управу. Одмах су приступиле прогону Срба и свега онога што је било православно. Одмах су организовали Хрвати усташки стожер у који су приступали и месни муслимани. У усташки стожер ушли су: Ђорђе Прека, католик, Суљо Башагић и Шућурија Пекушић, оба трговци из Невесиња. Они су одмах наоружали муслимански елемент, пошто тамо није било врло мало католика – Хрвата. Муслимани су радо ступали у организацију и извршавали су наредбе Усташког стожера. Повод да муслимани ступе у организацију је тај што су Хрвати њима били обећали да им врате беглуке [објашњење – аутор] и да ће све Србе иселити. Они су били, такође, убеђени да ће у тим крајевима остати вечито хрватска власт, пошто су веровали да ће Немачка у овом рату да победи. Наш крај доживео је исти случај као и

године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁷⁶⁶ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁷⁶⁷ Борислав Л. Радојичић. 31. децембар 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/8–1.

⁷⁶⁸ Исто.

⁷⁶⁹ Младен Голијанин и Лука Стајић. 18. мај 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/8–4.

1914. године [почетак Првог светског рата – аутор]. Муслимани су према Србима поступали као и прошлог рата. Првих дана они су ухапсили виђеније наше људе, а осталима су саопштили да никуд не иду и да им се ништа неће десити. Да би заварали српско становништво они су ускоро пустили таоце, тако да их ускоро опет ухапсе као и друге Србе и да их на крају побију. [...] У целој овој акцији убијања и прогона [Срба – аутор], муслимани су играли главну улогу, док су Хрвати католици управљали том акцијом потајно”.⁷⁷⁰

Срез столачки

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 41.156 становника, а од тога је било 10.310 православних Срба, 10.632 муслимана, 20.207 римокатолика и остали.⁷⁷¹ Према попису из 1948. године укупно је било 25.934 становника, а од тога је било 11.624 православних Срба, 6.857 по националности неодређених муслимана, 7.432 Хрвата и остали.⁷⁷²

У архивској грађи за овај срез сачувана су три документа од којих су два спискови убијених православних Срба.⁷⁷³ У трећем документу је сведочење избеглице Сташе Михаић која је посведочила да она заједно са њеним сином Василијем [старости од 12 година – аутор] и још једним Србином, који се сакрио у шуми, чине троје Срба који су једини преживели покољ у том месту.

⁷⁷⁰ Јован Братић. 23. март 1944. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/8–3.

⁷⁷¹ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁷⁷² Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁷⁷³ Списак убијених Срба у Берковићима. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/9–1. ; Списак убијених Срба у Стоцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/9–2.

Међу злочинце је убројала и неколико муслимана који су били извршиоци по наређењу хрватских усташа; Мехмед Н., Жуна, Суљо Кадић, Раша Кадић, Бргуљо Мујо, Авро Кујунџић, Шамика Цигоје, Мујо Тузла, Мујо Бећеровић, Ибрахим Питић, Исмет Бегтишевић и Есет Бекташевић.⁷⁷⁴ „Међу њима се нарочито одликује Мујо Тузла, који је мучио свештенике”.⁷⁷⁵

Срез требињски

У овом срезу укупан број становника према попису из 1931. године износио је 23.567 становника, а од тога је било 17.011 православних Срба, 5.539 муслимана, 996 римокатолика и остали.⁷⁷⁶ Према попису из 1948. године укупно је било 27.401 становника, а од тога је било 20.536 православних Срба, 2.805 по националности неодређених муслимана, 3.867 Хрвата и остали.⁷⁷⁷

Ситуација у Срезу требињском на почетку Другог светског рата позната нам је на основу пет сачуваних сведочења српских православних свештеника, који су, поред осталог, написали и неколико података на основу који се могу стећи основна сазнања о међуверским односима. Према сведочењу јеромонаха Јова Гашпара, који је био монах у манастиру Дужи код Требиња, православних Срба у том срезу било је преко 15.000. „Сви Срби у овом срезу страдали су највише, па чак у најзабаченијим херцеговачким селима, без разлике на старост и пол. Муслиманске хорде сваке ноћи и сваког дана нападале су на незаштитена српска села, отимали су стоку, новац и све што је било у кућама. Земља која је

⁷⁷⁴ Сташа Михаић. 18. мај 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/9–3.

⁷⁷⁵ Исто.

⁷⁷⁶ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁷⁷⁷ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

била аграрном реформом додељена сиромашним херцеговачким Србима, а која се раније налазила у рукама муслиманских спахија, била је отета. Шуме, које су припадале српским сељацима, биле су силом уништене од стране муслимана. Овако је трајало од дана капитулације југословенске војске, све до уласка хрватских усташа.⁷⁷⁸ По доласку хрватских усташа почела су масовна убијања Срба.⁷⁷⁹ „Све је то било учињено по наредби усташког логорника у Требињу, Шарића (муслиман), зубног лекара, а извршиоци су били хрватске усташе, студенти из Загреба”.⁷⁸⁰ Осим њега, још један муслиман је био истакнути злочинац у том крају, Мехо Бусулађић.⁷⁸¹

Према сведочењу свештеника Ђорђа Грујице, који је био парох у општинама захумској и брдској, у којима је живело 2.100 православних Срба, муслимански сељаци из тог краја су учествовали у усташким злочинима. Осим тога, „У мојој парохији, поред Срба, било је нешто мало и муслимана, појединачно се није ниједан истакао у гоњењу Срба, него су сви подмукло радили против нас. У мојој парохији нико се није заузимао да спасе Србе и да их заштити, ма у ком погледу”.⁷⁸²

⁷⁷⁸ Јеромонах Јов Гашпар. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/10–3.

⁷⁷⁹ Исто.

⁷⁸⁰ Исто.

⁷⁸¹ Исто.

⁷⁸² Јереј Ђорђе Грујица. 15. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/10–5.

ЕПАРХИЈА БИХАЋКО-ПЕТРОВАЧКА

Епархија бихаћко-петровачка под овим називом није постојала на почетку Другог светског рата у Краљевини Југославији. Епархија бихаћка је основана 1924. године али је укинута 1931. године када су њене парохије подељене између Епархије горњокарловачке (срезови Бихаћ, Цазина, Босанска Крупа), Епархије далматинске (срезови Босански Петровац и Гламоч) и Епархије бањалучке (срезови Кључ и Сански Мост). Епархија бихаћко-петровачка је обновљена 1990. године.⁷⁸³

Односи између православних хришћана и муслимана на територији Епархије бихаћко-петровачке морају се истраживати у извештајима Синодске комисије за прикупљање података о страдању Срба у Епархији горњокарловачкој, за коју је било прикупљено 640 извештаја,⁷⁸⁴ Епархији далматинској, за коју је било прикупљено 55 извештаја,⁷⁸⁵ и Епархији бањалучкој, чији су извештаји проучени и резултати представљени у старим епархијским границама.

Трагедија православних Срба у односима са муслиманима огледа се и кроз статистику броја становника у четири среза (Бихаћ, Цазина, Босанска Крупа и Босански Петровац) у Епархији бихаћко-петровачкој. У тим срезovima број православних Срба

⁷⁸³ Горан Латинић. *Територијална организација Српске Православне Цркве у Босанској Крајини (1900-2010)*. / Зборник за историју Босне и Херцеговине. 7. Српска академија наука и уметности. Одбор за историју Босне и Херцеговине. Београд, 2012. године. Стр. 321–333.

⁷⁸⁴ Приредио Епископ Атанасије Јевтић. *Српска Црква у Другом светском рату*. Из Архива Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве. (1941–1946) Србија и коментари 1990/1991. Књига II Издање задужбине Милоша Црњанског. Београд, 1991. Стр. 101.

⁷⁸⁵ Исто.

1948. године у односу на 1931. годину је мањи за 44.108 људи,⁷⁸⁶ не рачунајући минус у односу на десетогодишњи природни прираштај (1931–1941) који је у том периоду био изразито висок јер тиме би коначна цифра била још већа.

Сведочења из 1942. године

У извештајима српских православних свештеника о страдању Српске Православне Цркве са њеним свештеним клиром и верним народом у неколико срезова и парохија епархија горњокарловачке, далматинске и бањалучке, које су сада на територији Епархије бихаћко-петровачке, сачувани су подаци на основу којих је могуће упознати се са односима између православних хришћана и муслимана у градовима, варошима и селима током постојања усташке нацистичке творевине „Независна Држава Хрватска” на територији Босне и Херцеговине. Реч је о две врсте извештаја; први су написани од стране протераних свештеника и други, који су написани од стране свештеника у окупираној Србији али на основу сведочења преживелих избеглица из тих крајева.

Срезиви босанскокрупски и цазински

У Срезу босанскокрупском је према попису становника 1931. године живело 46.946 становника, док је православних Срба било 31.502, муслимана 15.087, римокатолика 347 и остали.⁷⁸⁷ У после-

⁷⁸⁶ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>; Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁷⁸⁷ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

ратном попису 1948. године укупан број становника је био 36.267, а од тога су православни Срби чинили 17.718, по националности неопредељени муслимани 18.158, Хрвати 358 и остали.⁷⁸⁸

У Срезу цазинском је према попису становника 1931. године живело 47.283 становника, док је православних Срба било 11.072, муслимана 35.313, римокатолика 895 и остали.⁷⁸⁹ У послератном попису 1948. године укупан број становника је био 33.241, а од тога су православни Срби чинили 2.363, по националности неопредељени муслимани 30.537, Хрвати 327 и остали.⁷⁹⁰

Извештај свештеника Милоша Добрића, пароха шарбановачког, потпуно је усредсређен на међуверске односе између православних хришћана и муслимана у срезу Босанска Крупа и срезу Цазин по проглашењу Независне Државе Хрватске 1941. године.⁷⁹¹ Он се у свом извештају позабавио узроком муслиманских злочина над православним Србима са којима су живели у миру и поштовању пре почетка рата и окупације.

„Овамошње избеглице дошле су из Босанске Крајине, среза Босанске Крупе и Цазина. По њихову исказу не могу се приказати јединична страдања, јер су страдања била у масама. Избеглице при бежању наилазиле су на читаве гомиле мртвих лешева тако да се у истим гомилама налазило преко 100 људских живота. Рачуна се да је животом страдало 80% [православних Срба – аутор]. Убиства су се вршила хладним и ватреним оружјем, бацањем људи у велике јаме и поноре, те затварањем маса у

⁷⁸⁸ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁷⁸⁹ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁷⁹⁰ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁷⁹¹ Свештеник Милош Добрић, парох шарбановачки. 22. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–25.

поједине куће и цркве и ту запаљене. Тако овдашње избеглице из села Зборишта, среза Босанске Крупе, тврде да је њихова црква запаљена, те у бежању још у даљини чули су се јаук и запомагање, па су закључили да је ту у цркви био запаљен [одређен број људи – аутор]. Сваки при бежању гледао је своје властите куће у пламену. Као карактеристична појединост ових догађаја био је случај са селом Чаглицом. Према исказу избеглица из овога села, које се састоји од 35 домова, спасила су се шесторица мушкараца. У ова два среза било је 70% муслимана, а 30% Срба, дочим није било Хрвата.⁷⁹² Извршиоци злочина били су муслимани у масама. Пре преврата односи између муслимана и Срба били су коректни. После преврата, стицајем нових политичких прилика, односи су се променили. Највероватније је да су масе муслиманске у овим моментима биле распаљене, што ове избеглице не могу објаснити на који су начин распаљене, којим средствима, од кога и преко кога. Ја који пишем ове податке као бољи познавалац и избеглица сматрам да су муслиманске масе биле распаљене ласкавим паролама у прогласима издатим од стране политичког вођства новостворене Независне Државе Хрватске, тј. муслиманима је дата у новој држави пуна политичка и верска равноправност, и шта више, муслиман Осман Куленовић био је постављен за потпредседника хрватске владе. Вероватно да су некадашње аге и бегови, којима је југословенска аграрна реформа ограничила велепоседе, били они фактори, преко којих су Хрвати усташе успели да распале остале муслиманске масе против Срба. Врло је вероватно, такође, да је било обећано осталим муслиманима да ће наследити имања настрадалих и прогнаних Срба.⁷⁹³

⁷⁹² Према статистичким подацима из 1931. године у срезу Босанска Крупа живело је 31.502 православних хришћана и 15.087 муслимана. У срезу Цазина живело је 11.072 православних хришћана и 35.313 муслимана. Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁷⁹³ Исто.

Срез босанскокрупски

Према црквеној евиденцији, на почетку 1941. године, у овом Срезу православни Срби су чинили 67% становника, а остатак муслимани, и у неком малом проценту римокатолици и остали.⁷⁹⁴ „По одласку немачке војске дошли су Талијани који су остали око три месеца. За прва два месеца није се ништа дешавало. Трећег месеца почело је кретање међу Муслиманима и Хрватима који су из Хрватске Костајнице долазиле на договор код Муслимана. Они су као усташке старешине организирали муслимане и у заједници прво само претили Србима, а после су почела и масовна убиства”.⁷⁹⁵ Масовна убијања невиних и незаштићених православних Срба су вршили муслимани, а „од домаћих су најгори били Мухамед Бешировић, кафеџија из Босанске Крупе, Аган Терзић, месар, Але Кочић, кафеџија, син Омера Махића”.⁷⁹⁶ Српска православна црква у Босанској Крупи је порушена до темеља. „Прогон и покољ Срба вршила је усташка такозвана летећа колона, формирана из католика и муслимана, којима су се придружили и мештани већином муслимани”.⁷⁹⁷ Међуверски односи су били потпуно поремећени у овој вароши. „Нико се у месту није заузимао за Србе ни појединачно ни колективно”.⁷⁹⁸

Вести о страдању православних Срба у срезу Босанска Крупа шириле су се у окупираној Србији устима избеглица из тога среза. Свештеник Андреја Ђорђевић, парох сокобањски, имао је у својој парохији у Сокобањи 192 избеглице, углавном из среза Босанска Крупа, на основу чијих сведочења је написао извештај Светом Архијерејском Синоду.⁷⁹⁹

⁷⁹⁴ Општи извештај. Срез босанскокрупски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–1.

⁷⁹⁵ Исто.

⁷⁹⁶ Исто.

⁷⁹⁷ Свештеник Марко Гаковић, парох босанско-крупски. 16. мај 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–13.

⁷⁹⁸ Исто.

⁷⁹⁹ Свештеник Андреја Ђорђевић, парох сокобањски. 27. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–17.

Немачка и италијанска окупациона војска није затекла оружану одбрану Срба у том срезу те је стога ситуација била мирна и подношљива све док нису отишли одатле у августу 1941. године. Усташе су по преузимању војне и цивилне власти у Срезу започеле са систематским прогоном и убијањем православних Срба. Кључну улогу у подстицају и извршењу злочина имали су следећи муслимани: Ибро Алић из Црваревца, Мехмед Велаџић, Хусо Машић, Шериф Суљић, Сулејман Велаџић, Хусејин Крупић и Ахмет Шахиновић.⁸⁰⁰

„У срезу Босанска Крупа спаљене су од муслимана и разрушене ове православне цркве: У селу Зборишту храм Св. Пророка Илије, у Добром Селу храм Рождества Св. Богородице, у селу Бањани храм Св. Преподобне Параскеве, у селу Ивањска храм Успенија Св. Богородице, у селу Пишталне храм Св. Огњене Марије, у селу Великом Бушевићу храм Св. Вазнесења, у селу Врањској храм Св. Пророка Илије, у селу Аову, срез Цазин, храм Св. Преображења и у граду Босанска Крупа храм Рождества Св. Богородице. [...] Сва означена места имала су око 2.200 српских православних домова”⁸⁰¹

Село Црваревац

Свештеник Никола Петронко, из парохије трновске, прикупио је и записао сведочења тројице православних Срба из среза Босанска Крупа; Михајла Зеца из села Збориште, Лазара Тадића из села Баштре и Стојана Татића из истог села Баштре.⁸⁰²

Михајло Зец је посведочио како је једна група муслимана усташа спалила око 300 православних Срба у једној великој кући у селу Црваревац, 22. августа 1941. године.⁸⁰³

⁸⁰⁰ Исто.

⁸⁰¹ Исто.

⁸⁰² Свештеник Никола Петронко, парох трновски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–6.

⁸⁰³ Исто.

Село Варошане

Муслимани који су запалили православне Србе у Црваревцу исто вече су у селу Варошане заробили око 300 жена са децом, па их свезали у групе од по 7 особа и онда их тако везане бацили у реку Глиницу у којој су се подавили.⁸⁰⁴

Село Ровска

Муслимани који су зверски побили православне Србе у претходна два села упали су и у село Ровска у коме је већина православних Срба избегла масовни покољ јер су већ били чули за страдања својих сународника у суседна два села. Нажалост, 20 Срба тог села није успело да избегне „усташки нож”⁸⁰⁵

Село Баштра

Лазар Тадић, избеглица из села Баштре, такође је својим очима видео како су муслимани на свиреп начин побили православне Србе у његовом селу у коме је током масакра успео заједно са породицом да се сакрије и тако преживи. Међу муслиманима злочинцима препознао је следећа лица: „Ибрахим Ташић, из села Отоке среза Босанско-крупског, Алија Омерчајић, из села Отока, Асан Бранић, Мухарем Гегић, Ариф Мустеданагић, Станко Тајић (Хрват), Омер Ковачевић из Бужима, среза Босанско-крупског”⁸⁰⁶

Стојан Татић је још један од неколико преживелих православних Срба из Баштре који је успео да се сакрије али је својим очима морао да гледа како су муслимани секирама и вилама убили преко 100 православних Срба у његовом селу, 22. августа 1941. године. Покољ је предводио „неки наредник жандармеријски по имену Салко по народности Муслиман [...]”⁸⁰⁷

⁸⁰⁴ Свештеник Никола Петронко, парох трновски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–6.

⁸⁰⁵ Свештеник Никола Петронко, парох трновски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–6.

⁸⁰⁶ Исто.

⁸⁰⁷ Исто.

Село Велики Радић

Свештеник Миле Малешевић, парох у селу Велики Радић, написао је у свом извештају утисак да су ствараоци Независне Државе Хрватске „одувијек били крвни и заклето непријатељи Отаџбине, Краља, Православља и целог нашег народа [православних Срба – аутор]”.⁸⁰⁸ Исту је ситуацију имао у својој парохији. „Већ првих дана пак овог догађаја успостављене су усташке организације, које су сачињавали муслимани јер римокатолика није било у околини моје парохије”.⁸⁰⁹ Извештај свештеника Малешевића је један од многих сведочења о усташком систематском приступу рушења мостова у међуверским односима између православних хришћана, римокатолика и муслимана у окупираној Краљевини Југославији. „Преко штампе и усмено распиривана је мржња код Хрвата и Муслимана против Срба, Православне Цркве, српског патријарха, Епископа Николаја, свештенства и свега што је за наш народ било најсветије и највредније. Народ је био врло изненађен са непријатељским држањем муслиманске браће јер је наш народ одувек са љубављу и поверењем сарађивао са браћом друге вероисповести”.⁸¹⁰

Село Велика Рујишка

У парохији Велика Рујишка, која обухвата три села, по оснивању Независне Државе Хрватске 1941. године, живели су само православни Срби, којих је према црквеној евиденцији било око 4.000 душа. Усташе су свештеника Богдана Пузића заједно са својом породицом одвеле у логор Цапраг 10. јула 1941. године, а одатле су интернирани у окупирану Србију. Он, стога, пише у свом извештају да је податке о стању у његовој парохији прикупио од једне Српкиње која је чудом преживела два усташка масовна покоља православних Срба учињена у августу и септембру 1941. године

⁸⁰⁸ Свештеник Миле Малешевић, парох великорудићки. 30. август 1941. године у Крагујевцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-2.

⁸⁰⁹ Исто.

⁸¹⁰ Исто.

у селима среза Босанска Крупа. „У срезу Босанска Крупа једина два човека муслимана, да су смели, заузели би се за појединце, а то је учитељ Осман Топић и земљоделац Суљан Суљић [...]. Исти учитељ, Осман Топић, и сам је пребегао у Србију, те мислим да би било умесно предложити да се истом ода признање”.⁸¹¹

Село Бушевић

У овом селу није било становника других вероисповести осим православних Срба који су чинили 370 домова са око 3.450 људи. Свештеник Славко Гаковић је заробљен 10. јула 1941. године и одведен у логор у Цапраг. Он је посведочио да су усташе злостављале Србе, а и сам је био заробљен, и да у том периоду није било муслимана који би хтели да се заузму или заштите православне Србе од усташког насиља.⁸¹²

Село Збориште⁸¹³

Муслимани предвођени усташом Мартином Пилингером побегли су скоро све мушкарце овог села почетком августа 1941. године, док се велики број жена са децом спасао бекством у село Жировоц у суседном Срезу дворском. Међутим, усташа Пилингер у пратњи муслимана Маше Дураковића, Хасана Љубијанкића и Хусе Бегића отишао је у то село и позвао српске избеглице да се врате уз гаранцију да ће бити заштићени што се нажалост показало

⁸¹¹ Свештеник Богдан Пузић, парох великорудићки. У Крагујевцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-3.

⁸¹² Свештеник Славко Гаковић, парох бушевићки. 14. јануар 1942. године у Риђакама. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-4.

⁸¹³ Извештај на основу кога се сазнаје да је у Зборишту живело 3.700 православних Срба од којих су муслимани усташе убиле 2.550 људи док се 1.150 спасило бекством. Злочинци су били Хусо Бегић, усташки таборник у Бужиму, Асан Љубијанкић, председник општинске управе, [нечитко име] Шаиновић, помоћник председника општинске управе, и Алага Исаковић. Свештеник Милутин [нечитко презиме – аутор], парох сокобањски. 6. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-27.

као замка јер су сви који су се вратили, а то су углавном биле жене са децом, зверски поклани.⁸¹⁴

Свештеник Вукашин Вукашиновић је био парох у Зборишту у коме је живело 3.700 православних Срба, од којих је преживело свега 700 људи спасивши се бекством, и вршио је дужност администратора у Глиници у којој је живело око 6.000 православних Срба. По успостављању усташке власти био је изложен физичкој тортури док га усташе нису извеле на стрељање са кога је спасен захваљујући двојици муслимана; Хасана Љубијанкића, председника општине, и Рагиба Черића, жандармеријског наредника. Из заробљеништва је ослобођен на интервенцију италијанске окупационе војске, 20. маја 1941. године, али је по повратку у своју парохију опет физички злостављан док га нису спасили неки муслимани и једна учитељица, Анка Ковачевић, која га је убедила да бежи у Србију, што је и учинио 7. јула 1941. године, оставивши своју породицу која је одведена у логор у Цапраг 9. јула 1941. године. „По мом одласку парохијани су били мирни све до Св. Илије – храмовне славе, када су отпочела страшна прогањања и убијања. На дан Св. Илије су сва околна муслиманска села предвођена са неколико усташа, наоружани са ватреним оружјем, те појединим сеоским алаткама за рад, напали на парохију и почели палити. За три дана парохија је била сва спаљена тако да није остала ни једна кућа, а парохијани су поубијани. По причању парохијана, који су избјегли, страдање је текло овако: Основат је велики Суд од обичних мујезина и они су сазивали људе те им доносили пресуду. Те су пресуде биле само смртоносне за парохијане који су нестали само за три дана. [...] Црква је опљачкана, звоно однесено, а одежде су облачили муслимани те носили по муслиманским селима, а црква је спаљена. [...] Било је појединих муслимана који су се заузимали [за православне Србе – аутор], али само у прво време док их није обузела општа мисао о уништењу Срба тога краја. У почетку су се истицали као добри: Хасан и Хусејин Љубијанкић,

⁸¹⁴ Општи извештај. Срез босанскокрупски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–1.

Ибрахим Фахић, Алага Исаковић, Хусебеговић сви муслимани, и Анкица Ковачевић, римокатоличка учитељица”.⁸¹⁵

Избеглице из села Збориште, Стева и раде Давидовић и Јанко Мудрић, изјавили су свештенику Богоју Рашковићу, пароху јошаничком, како је у њиховом селу живело око 500 православних Срба од којих су по имену и презимену наведене 341 жртва усташког муслиманског покоља. Остали сељаци су успели да избегну покољ и пребегну у Србију. „Цркве у Зборишту и Равницама су спаљене”.⁸¹⁶ Међу усташким предводницима тог злочина остали су поименице упамћени Асан Љубијанкић, председник општине бужимске, Шара Бегановић, Хусо Машановић, Мехмед Веларџић, Мехо Шаиновић и Брануш Машановић. У свему томе „Нико се није заузимао за Србе”.⁸¹⁷

Свештеник Живојин Спасић, парох у Врлици, записао је врло детаљан исказ избеглице из Зборишта, Петра Остојића, који је преживео злостављање од стране својих суседа муслимана.⁸¹⁸ Његов исказ сведочи како није било границе суровости код неких муслимана у њиховим односима према својим суседима православним хришћанима који им нису дали никакав повод да буду убијени на зверски начин.

„2. августа 1941. године на превару ме ухватише Турци босански [муслимани – аутор] и приведу ме њиховом суду од 12 старца (бегова). Пре него што су ме спровели суду довели су ме до ћуприје и морао сам да идем од даске до даске и на свакој дасци да вичем „Живео Анте Павелић”. Мост се зове „Банчев мост”, а река Глиница. А када сам прешао преко моста био сам принуђен да псујем Краља Петра II, и то све док ми се није грло осушило. Када сам престао да псујем краља онда су ме терали да устајем и

⁸¹⁵ Свештеник Вукашин Вукашиновић, парох зборишки. 18. мај 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–7.

⁸¹⁶ Свештеник Богоје Рашковић, парох јошанички. 14. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–19.

⁸¹⁷ Исто.

⁸¹⁸ Свештеник Живојин Спасић, парох у Врлици. 1. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–23.

легнем до изнемоглости. После су ме питали шта сам и када сам ја њима казао да сам Србин и да се зовем Петар онда су ми псовали мајку српску и називали ме „Војводом” да би са мном збијали шале. Како ја хоћу да заменим курвинског сина краља Петра и да ја имам чете које су спремне да кољу Турке. После тога терали ме да се крстим, а по крштењу да седнем „ала турка”. Мучили ме што не умем да седнем правилно и псовали ме да знам да се крстим а не умем сести „ала турка”. За све ово време 12 старца (судија) посматрало је мирно и пушило. Од ових 12 старца познајем, и то: Исо Машиновић из Чоглаја, Босанска Крупа, Исо Шаиновић из Буишна, Босанска Крупа. Овај суд казао је целатима: „Еј Бела Хои, тај није за ову кланицу, већ за даљу кланицу. Ту је пала пресуда ко ће ми шта одсећи. Овде сам видео свакојако оружје за мучење. Старинско копље за вађење очију, клешта за чупање зуба, сабље старе за мрцварење итд. Команда је пала да ме спроведу код кланице доње и ја сам пошао. Ту код доње кланице је и река 3-4 метара и село Машиновић, близу оцине куће [хоцине или имамове куће – аутор]. Ту сам својим очима видео 6 људи просто унакажених, који цвиле од бола и гласови њихови просто као животињски. Познао сам Мијатовића Тому, Мијатовића Раду и Милу Цигановића. Сви су били искасапљени, руке и ноге полумљене, очи повађене, зуби почупани; по ливади види се само крв и безброј мува.

Чим смо дошли опколили ме. У лице су ми ставили копље, са обе стране по један Турчин са сабљом, а позади леђа пушка. Заповедили ми да се скидам све до мајке рођене. Ја сам био присебан и мислио сам да је лепше погинути него се одзволити мрцварењу. Правио сам се као да се тресем, и у таквом стању онај који је држао копље почео је да се смеје, а копље дигао више моје главе. А ја уједанпут главом на њега у стомак и од обале па у реку. Вода је била дубока 3-4 метра и мислио сам да се утопим, али сретно сам избегао на други крај реке. Иако су пуцали читаве плотуне опет сам успео да умакнем. Била је читава хајка за мном. Пушке су праштале али ме Св. Илија и Бог чували. Тако бежећи од потере стигао сам у село Церваревац, село је било опљачкано од муслимана, а народ сав поклан. Ту сам видео страشان приказ. Куће нису биле још спаљене, али пустош се видела на све стране.

Бегајући даље у једној шумици наилазим на једног Турчина, који ми командује стој, али се ја на њега бацам као дивља звер и Турчин побеже, а ја бежећи долазим до куће своје сестре. Сестру нађем у селу Шпиц Комет Војтезовац. Село је делимично опљачкано и поубијано. Продужим даље до села Стабанце. У том селу нађем 300-400 људи који су избегли покољ и који се спремали да носе кауцију жандармеријском нареднику Мартину Пилингеру, по 500 динара, да их штити од Турака. Ја сам неке одвратио да не иду јер ће их Турци побити. И они који су дали кауцију за заштиту све их је Мартин предао Турцима, који су их побили. Оно ресто што је пошло са мном стигли смо читави у дворском срезу. После 12 дана Пилингер је дошао у дворски срез да води пропаганду да се вратимо, и они који су се вратили сви су предати суду и осуђени на смрт. Много Срба затворено је по црквама. Тако на пример у Зборишту 1.000 Срба и црква је запаљена са свима људима у њој. У цркви у Добром Селу затворили су све Србе, жене и децу, па су бацили неколико бомби, а после је запалили, те је иста изгорела и порушена до темеља”⁸¹⁹

Свештеник Р. Ђорђевић, парох реснички, записао је саслушање Триве Зеца из Зборишта.⁸²⁰ „У месецу мају када су усташе узеле власт у своје руке, Хрват Мартин Пилингер, жандармеријски наредник југословенске полиције, први је устао противу српства и православне вере. Као мештанин он је познавао могућности народа и систематски је вршио уцене појединаца па их доцније са својим присталицама муслиманима поубијао. На дан Св. Илије 1941. године наредио је муслиманском народу да са пушкама, секирама и гвозденим вилама нападну православну Цркву и православни народ. Цркву су спалили и неколико стотина људи, који нису могли побећи, поубијали су”⁸²¹

Свештеник Никола Петронко је записао исказ избеглице који је посведочио како су муслимани у злочиначком походу на српска

⁸¹⁹ Исто.

⁸²⁰ Свештеник Р. Ђорђевић, парох реснички. 2. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-24.

⁸²¹ Исто.

села упали у село Збориште у коме су измасакрирали преко 150 људи и у селу Врнограчу у коме се не зна тачан број убијених али записано је да су побијени бачени у рупу дубоку четири и широку седам метара. Имена неких предводника тих масовних злочина над недужним цивилним становништвом су записана. „Лично знам да су напред означене злочине и недела вршили и то: 1. Мехмед Велаџић из села Машиновића, срез Босанско-крупски, 2. Мехо Шајновић, 3. Уса Пањевић, 4. Машо Машиновић, 5. Мехмед Машиновић, сви из села Машиновића среза Босанско-крупског, 6. Сулејман Машиновић, 7. Јусуп Машиновић, 8. Асан Велаџић, 9. Јусуф Машиновић, 10. Мехо Машиновић, 11. Мехмед Механовић, 12. Сулејман Механовић, 13. Окан Ђарагић, 14. Аџан Ђарагић, 15. Сулејман Ђарагић, 16. Ибрајим Смајиловић, 17. Ашин Смајиловић, сви су из села Чеплице среза Босанско-крупског, 18. Аџић Алаћ, 19. Хаџија Оџић, 20. Ашин Жилкић, 21. Реџо Скендер, 22. Асе Скендер, 23. Сулејман Крупић, 24. Мухамед Крупић, 25. Усо Ђордић, 26. Медо Ђордић, 27. Асан Беговић, 28. Асан Крупић, 29. Хусејин Крупић, 30. Имзо Крупић, 31. Асан Скендеровић, 32. Мујо Муратовић, 33. Аган Муратовић, 34. Аган Мамутов, 35. Мехо Муратовић, 36. Мурат Муратовић, 37. Мујо Прљуга био је целат, 38. Мујо Муратовић, 39. Сулејман Барјактаревић, 40. Сулејман Крупић, био је целат највећи, 41. Асан Кауковић, 42. Мехмед Барјактаревић, 43. Ибрајим Шајиновић, вођа и целат, 44. Усе Бегић, 45. Ахмед Шајиновић, сви из села Бужима среза Босанско-крупског. Поред њих видео сам још али их нисам препознао.”⁸²²

Село Купињак

Свештеник Стојан Стевановић, парох михајловачки, записао је изјаву избеглице Мила Драгишића из Купињака – Језерце, срез Босанска Крупа. „Село Купињак имало је око 300 српских кућа. Крајем месеца јула 1941. године наишла је једна група муслимана и покупила мушкарце које су нашли у селу и отерала их у Госпић и тамо побила и ми смо онда побегли. Када су се по други пут

⁸²² Свештеник Никола Петронко, парох трновски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–6.

вратили побили су све што су у селу нашли и нису штедели ни малу децу. Вође ове руље били су браћа Селимовићи из Језерског Града, а нарочито се у злочинима истакао Махмуд, хрватски усташа, и трговци Ајдовићи из Језерског Града, јер су они први убили два Србина и онда је почела хајка на Србе. После шта је било није ми познато.”⁸²³

Село Стабанца

Први злочин у овом селу починиле су хрватске усташе на превару одводећи 50 највиђенијих Срба које су побили у Госпићу. „28. јула на Огњену Марију дошли су опет у село усташе са још 10 муслимана у цивили и позвали људе да дођу у Врнограч на заклетву. Када су тамо стигли опколили су их 300 муслимана и одвели одмах из Врнограча на место звано „Пољице” где су биле ископане јаме и ту је побијено опет 150 људи.”⁸²⁴ Они који су се спасили бекством вратили су се на усташки позив у своје село али „22. априла дошао је Пилингер са муслиманима, међу њима је било и деце од 12 година, и кога су нашли у селу убили су.”⁸²⁵

Свештеник Живан Јовановић, парох дугопољски, написао је извештај о страдању православних Срба у селу Стабанца одакле се спасило неколико људи који су му препричали шта су све преживели. Тачан број убијених Срба није познат очевицима усташког злочина. „Црква је из овог места спаљена. У тој цркви било је много народа; старих, жена, деце и сви су у цркви изгорели.”⁸²⁶ Усташе су побиле православне Србе из овог села на најсвирепији могући начин. Међу усташким убицама „истакли” су се следећи муслимани: Ахмет Шахиновић, Асан Љубијанић (председник општине), Усо Белагић, Омер Меркић, Суљо Исаковић, Ибрајим

⁸²³ Свештеник Стојан Стевановић, парох михајловачки. 17. март 1942. године у М. Каменици. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–9.

⁸²⁴ Општи извештај. Срез босанскокрупски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–1.

⁸²⁵ Исто.

⁸²⁶ Свештеник Живан Јовановић, парох дугопољски. 28. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–10.

Шахиновић, Маше Дураковић, Ибрага Исаковић и други чија имена нису записана. У току покоља „муслимани су говорили да Срби неће више постојати и да су муслимани намерни да униште Србе”.⁸²⁷

Свештеник Јешко Тасић, парох рујиштански, записао је сведочења избеглица из истог села, Стабанца, у коме су живели само православни Срби до почетка Другог светског рата, када су нападнути од стране муслимана из оближњих села. Већина становника се спасила бекством док су остали пострадали у изненадном нападу у раним јутарњим сатима.⁸²⁸

Свештеник Богоје Ратковић, парох јошанички, записао је сведочења Мирка и Стојана Дејановића, избеглица из Стабанце, у којој је према њиховом исказу живело 2.720 православних Срба, док је у првим данима по проглашењу Независне Државе Хрватске убијено њих око 300. „Сви ови Срби погинули су у Стабанци по наређењу усташа муслимана. [...] Куће су попаљене, а сву осталу имовину запленили су муслимани. Спаљене су цркве у Зборишту и Равницама. [...] У гоњењу Срба нарочито су се истакла ова лица: жандармеријски наредник Мартин Пилингер, командир станице у Равницама, Асан Љубијанкић, председник општине бужимске, Алага Исаковић, Машеља Дурановић, Бојро Барјактаровић, Заим Чаушевић, Сулејман Крупић, Асан Мелкић, Усо Бегич, Шаре Бегановић и други, сви из општине бужимске. Нико се за Србе није заузимао”.⁸²⁹

Село Варошка Ријека

Пар дана уочи православног хришћанског празника Светог великомученика Георгија „почели су муслимани отимати стоку и одело од Срба, али нису их убијали. 1. августа почело је и у овом

⁸²⁷ Исто.

⁸²⁸ Свештеник Јешко Тасић, парох рујиштански. 12. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–11.

⁸²⁹ Свештеник Богоје Ратковић, парох јошанички. 14. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–15.

селу са убијањем као и у околним местима”.⁸³⁰ Хрвати и муслимани су у том првом нападу побили мушкарце, сутрадан, 2. августа су опљачкали српску имовину, а 22. августа 1941. године су заклали 70 жена са децом. „Овај покољ и пљачку су усташе извршиле предвођени од Љубијанкића Хасана, начелника у Бужиму, Крупић Сулејмана, трговца из Варошке Ријеке.

Свештеник Богоје Ратковић, парох јошанички, записао је саслушање избеглица Мила, Перу и Пантелију Мајкића из Варошке Ријеке, чији су становници, православни Срби, доживели сличну судбину као и њихови сународници у околним селима. Злочине су починили муслимани који су од 430 Срба на зверски начин убили 177 по проглашењу Независне Државе Хрватске. У том месту „нико се није заузимао за Србе”.⁸³¹

Општина Бунси

Свештеник Николај Даниљенко, парох у селима Врбовцу и Трубаревцу, прикупио је податке о страдању православних Срба од 45 избеглица из општине Бунси, срез Босанска Крупа, у коме је до почетка проглашења Независне Државе Хрватске живело „преко 300 домова са око 3.000 душа Срба. Јула месеца 1941. године без икаквих узрока муслимани (Турци) који живе у суседству општине Бунси напали су на мирно насеље и почели да разним оружјем (секирама, срповима, косама и пушкама) убијају српско насеље, не штедећи ни децу у колевкама. Стоку запленили, а куће упалили [запалили – аутор]. Црква у селу Зборишту, храм Св. Илије, напуњена је била људима и женама, око 800 душа, и тамо упаљена. [...] У селу Жировици насилно су преведени у католицизам и ислам сви мештани који су остали у животу”.⁸³²

⁸³⁰ Општи извештај. Срез босанскокрупски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–1.

⁸³¹ Свештеник Богоје Ратковић, парох јошанички. 14. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–16.

⁸³² Свештеник Николај Даниљенко, парох у селима Врбовцу и Трубаревцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–20.

Међу усташким злочинцима посебно место су заузели муслимани Арса Љубијанкић, Усо Бегић, Арса Исаковић, Суља Љубијанкић, Ахмет Шалин, Машеља Дурановић, Бајло Машић, Аши Исаковић, Сулица Исаковић, Мејо Љубијанкић, Усенија Љубијанкић, Зајим Чаушевић и Беган Дурановић.⁸³³

Село Добро Село

Ситуација у међуверским односима у селу Добро Село позната је на основу исказа избеглице Милице Јерковић, који је записао свештеник Стојан Стевановић, парох михајловачки. „Крајем јула месеца наишли су наоружани Муслимани и покупили мушкарце и отерали једну групу, а после, кад су се повратили [муслимани – аутор], почели су да убијају, и онда смо ми побегли, а оно што се затекло у селу било је побијено. Као највећи злочинац истакао се командир жандармеријске станице Пилингер, а уколико је могао, штитио је народ [српски – аутор] наредник муслиман Ракип, и говорио је: Браћо, ови ће сад побити вас, па после и нас”.⁸³⁴ Неки од православних Срба из овог села спасили су се бекством.⁸³⁵

Село Босанска Отока

Исти свештеник, Стојан Стевановић, записао је и кратак исказ избеглице Мирка Татића из села Босанска Отока у коме „Крајем јула месеца 1941. године наишли су муслимани и Хрвати и почели да убијају људе – Србе, где на кога наиђу и да пале домове. [...] Мога ујака са двадесет и три чланова живе су спалили у кући”.⁸³⁶

⁸³³ Исто.

⁸³⁴ Свештеник Стојан Стевановић, парох михајловачки. 17. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–21.

⁸³⁵ Исто.

⁸³⁶ Свештеник Стојан Стевановић, парох михајловачки. 17. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–22.

Село Језерско

Ни у овом селу православни Срби нису наишли на милост својих суседа муслимана. „На дан 1. августа [1941. године – аутор] почиње у овом селу убијање. Дошла је усташка банда од више стотина, по највише муслимана из села Бужима, Кањодера и Малића. Покољ је био страшан. По српским кућама су похватили одрасле Србе и одводили, а жене и децу су убијали одмах у селу. [...] Одрасле су одвели у шуму „Дубраву” и све их побили. Куће су опљачкали и запалили и сву децу коју су затекли бацали су у запаљене куће где су изгорела”.⁸³⁷ Детаљи овог злочина су записани јер су муслимани одвели са собом неколико девојака ради силовања, док је њих неколико успело да се спаси бекством.⁸³⁸

Село Мразовац

Муслимани који су на зверски начин побили православне Србе у селу Језерско исто су то учинили истог дана са православним Србима у суседном селу Мразовац али на превару, говорећи заробљеним мушкарцима да их одводе на присилан рад. У даљини од око 6 км од села сви мушкарци су побијени у шуми „Брдаревац”. Усташе су у броју од око 30 људи опет дошли у ово село 8. августа и тог дана су на зверски начин побили старе, и жене са децом у шуми „Главица”, покрај села, без иједног испаљеног метка.⁸³⁹

Село Бањани

„По одласку талијанске војске усташки логорник за срез Босанска Крупа, Муратбеговић, учитељ из Босанске Крупе, издао је наређење да се сви виђенији Срби ухапсе и побију. [...] Село Бањани као чисто српско место имало је 170 кућа и било је

⁸³⁷ Општи извештај. Срез босанскокрупски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–1.

⁸³⁸ Исто.

⁸³⁹ Општи извештај. Срез босанскокрупски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–1.

нападнуто 2. августа на Св. Илију од стране 500-600 усташа из села Отоке, Бужима и Језерског, скоро сви муслимани. Предводио их је Омерчехајић Хусејин, бријач из Отока. Убијали су од реда, све, мушко и женско и децу. Девојке су силовали па после убијали, многе куће су опустеле јер су чланови убијени. Село је попаљено и опљачкано и не постоји више”⁸⁴⁰

Село Бужим

Православни Срби овог села пострадали су од руку муслимана из околних села, који су на превару одвели све мушкараце, побивши их у Врнограчу, удаљеном 4 км. Неки од тих мушкараца су се спасили бекством. „После овога било је мира у селу све до 1. септембра када су усташе предвођене истим вођама Пилингером и Шахиновићем дошли у село. Мушкараца је било мало па су жену и децу убијали од реда све што им је дошло до руке. Спасло се само што је могло бегати. [...] Поубијане Србе и жене и децу нису сахрањивали већ су их пустили гладним псима да их разносе и једу”⁸⁴¹

Село Дренова Главица

Свештеник Вој. Ивановић, парох ласовски, записао је саслушање Цвете Латинић, избеглице из Дренове Главице. С обзиром да исти пружа опис односа између православних хришћана и муслимана током окупације у том месту, цитира се у целости.⁸⁴²

„Цело моје село било је настањено од 57 искључиво српских породица са око 400 људи. Одмах после нашега слома усташе су покупили све мушкараце из свих кућа и поубијали. На тај начин је убијен и мој муж Никола Латинић. Сву имовину су нам

⁸⁴⁰ Општи извештај. Срез босанскокрупски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-1.

⁸⁴¹ Општи извештај. Срез босанскокрупски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-1.

⁸⁴² Свештеник Вај. Ивановић, парох ласовски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-14.

усташе одузеле и у наше домове настанили своје муслимане. Услед општег клања и убијања и жена и деце, које су усташе убрзо после убијања мушкараца предузели, ми који смо преостали морали смо се разбећи куд је који могао. Вођа муслимана и усташа који је дириговао целим тим покољем био је Механ Шабић, земљорадник из села Шабић, општина Босанска Крупа, бановина Врбаска, док су му у том послу нарочито помагали поред осталих Осман Шабић – Чављач и Асага Мерић, чувар пруге из Дренове Главице, срез Крупски. Парохијска црква нам је била у Босанској Крупци, коју су усташе порушили, а сав намештај из исте пренели у среско начелство у истом месту. [...] Нарочито су крволочни били муслимани, али се њихових вођа поименице не сећам”⁸⁴³

Село Врањска

У овом селу су муслимани усташе поклали све православне Србе и цркву запалили.⁸⁴⁴

Село Равница

У овом селу су муслимани усташе поклали све православне Србе и цркву запалили.⁸⁴⁵

Село Шијевци

У овом селу су муслимани и римокатолици усташе заклали све православне Србе изузев оних који су под претњом смрћу примили ислам и римокатолицизам.⁸⁴⁶

⁸⁴³ Исто.

⁸⁴⁴ Општи извештај. Срез босанскокрупски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-1.

⁸⁴⁵ Општи извештај. Срез босанскокрупски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-1.

⁸⁴⁶ Општи извештај. Срез босанскокрупски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-1.

Село Чаглица

У овом селу су муслимани усташе побиле већину православних Срба тако што су мушкарце заклали, а жене са децом су запалили. Спасили су се бекством 7 мушкараца и једна девојка.⁸⁴⁷

Списак муслимана усташа који су учествовали у прогону и убијању православних Срба у Срезу босанскокрупском

1. Јусуф Савић, месар
2. Мурат Алтић, гостионичар
3. Ибрахим Шарић, зидар
4. Исо Петковић, жељезничар
5. Але Мушкић, Циганин
6. Шагрин Мехмед, беспосличар
7. Башка Ибрахим Јокић, беспосличар
8. Бешић Касим, сељак
9. Јаглић, брат именованог Башка, беспосличар
10. Омерхацић Хуснија, тежак
11. Фетах-бег Кутић, бивши народни посланик
12. Зухрид Ибрахимовић, посластичар
13. Хасан Чаушевић, трговац
14. Хусеин Бег Крупић, поседник
15. Мехмед Авдагић, бивши трговац
16. Назиф Халкић, млинар
17. Браћа Војић, столари
18. Омерица Муртић, земљорадник
19. Хуснија Османовић, кочијаш
20. Капетановић Еснер

21. Соколовић
22. Смаил-ефендија Мукић, хоџа
23. Ређо Османовић, кочијаш
24. Браћа Кадидић, шест на броју (Агица, Мустафа, Омер, Мухамед, Ибро и Фехим)
25. Мусо Махић, шофер
26. Адем Махић, трговац
27. Расим Алагић, судски чиновник
28. Реџо Арнаутовић, судски чиновник
29. Сејфула Арнаутовић, брица
30. Хамдија Азабагић, шеф судија
31. Фехим Татаревић, кафеџија
32. Хасис
33. Асан Алиџановић, кројач
34. Ибрахим Алиџановић, пекар
35. Мехмед Касимић, пекар
36. Ариф Калибрахиновић, гостионичар
37. Папрић Шафик, народни учитељ
38. Алић Ибро из Црваревца лично убијао и предводио убиства.
39. Велацић Мехмед из села Машиновић
40. Машић Хусо
41. Суљић Шериф
42. Велацић Сулејман
43. Крупић Хусејин
44. Шахиновић Ахмет
45. Бабир Рамо, вођа усташке банде из Коњадера
46. Мушић Беган, вођа усташке банде из Магића
47. Дурановић Мапа из Бужима
48. Љубијанкић Хасан, председник општине у Љубињу
49. Бегић Хусо, заменик председника општине у Љубињу

⁸⁴⁷ Општи извештај. Срез босанскокрупски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-1.

50. Рагиб Черић, жандармеријски наредник
51. Бегиновић Шаре, из Љубиња
52. Мешановић Усо, из Љубиња
53. Брануш Мешановић, из Љубиња
54. Исо Шајновић, из Бујишња члан суда за убијање Србе
55. Исо Машиковић из Чогрија
56. Беговић Исо, убијао Србе
57. Меркић Омер, убијао Србе
58. Новковић Суљо из Ибрага
59. Крупић Сулејман из Варошке Ријеке, убица многих Срба
60. Шајин Ахмет, трговац из Бужима, убица многих Срба
61. Прљуга Мујо, сељак из Варошке Ријеке убица многих Срба
62. Шаковић Агага из Бужима, убица многих Срба
63. Барјактаровић Бојра из Бужима, убица многих Срба
64. Чаушевић Хасим из Бужима, убица многих Срба
65. Сулејман Крупић из Бужима, убица многих Срба
66. Асан Меркић из Бужима, убица многих Срба
67. Уса Бегић из Бужима, убица многих Срба
68. Шара Бегеновић из Бужима, убица многих Срба
69. Шахиновић Ибрахим, поштар из Бужима
70. Муратбеговић, учитељ из Бос. Крупе, логорник, дао је први знак за убијање Срба
71. Мехо Шајновић, из села Машиновић
72. Уса Пањевић, из села Машиновић
73. Машо Машиновић, из села Машиновић
74. Мехмед Машиновић, из села Машиновић
75. Сулејман Машиновић, из села Машиновић
76. Јусуф Машиновић, из села Машиновић
77. Асан Велаџић, из села Машиновић
78. Мехо Машиновић, из села Машиновић

79. Мехмед Механовић, из села Машиновић
80. Сулејман Механовић, из села Чеплице
81. Окан Ђарагић, из села Чеплице
82. Аџан Ђарагић, из села Чеплице
83. Сулејман Ђарагић, из села Чеплице
84. Ибрајим Смајиловић, из села Чеплице
85. Ашин Смајиловић, из села Чеплице
86. Аџић Алах, из села Бужима
87. Хација Оџић, из села Бужима
88. Ашин Жилкић, из села Бужима
89. Реџо Скендер, из села Бужима
90. Асе Скендер, из села Бужима
91. Сулејман Крупић, из села Бужима
92. Мухамед Крупић, из села Бужима
93. Усо Ђордић, из села Бужима
94. Медо Ђордић, из села Бужима
95. Асан Беговић, из села Бужима
96. Асан Крупић, из села Бужима
97. Хусеин Крупић, из села Бужима
98. Имзо Крупић, из села Бужима
99. Асан Скендеровић, из села Бужима
100. Мујо Муратовић, из села Бужима
101. Аган Муратовић, из села Бужима
102. Аган Мамутов, из села Бужима
103. Мехо Муратовић, из села Бужима
104. Мурат Муратовић, из села Бужима
105. Мујо Прљуга, био је целат.
106. Мујо Муратовић, из села Бужима
107. Сулејман Барјактаревевић, из села Бужима
108. Сулејман Крупић, био је целат највећи

109. Асан Каоуковић, из села Бужима
110. Мехмед Барјактаревевић, из села Бужима
111. Ибрахим Шајновић, из села Бужима, вођа и целат
112. Усе Безић, из Бужима
113. Ахмед Шајиновић, из села Бужима
114. Омерчехајић Хусејин, брица из Отока, предводио је усташама који су поклали Србе у селу Бањани
115. Бешић Ибрахим, пекар
116. Ремић Ђемо, тежак
117. Братић Мустафа
118. Бежић Касим
119. Мујагић Кушмин
120. Бешић Етхем, тежак
121. Братић Мухамед, столар
122. Сулић Хусеин, ђак грађевинске школе
123. Комић Авдага, месар из Отока
124. Ибрахим Ташић, из Отока
125. Алија Омерчајић
126. Асан Бранић
127. Мухарен Гогић
128. Армер Мустадаганић
129. Омер Ковачевић, главни кривац за клање Срба у Баштре
130. Ајдавићи, трговци из Језерског Града
131. Махмуд, хрватски усташа се особито одликовао у злочинима
132. Шабић Механ из села Шабића, спровео убијања у селу Дренова Главица
133. Шабић Осман и Чавњар
134. Мерић Асага, чувар пруге из Дренове Главице

„Још многи други чија се имена не знају”.⁸⁴⁸

⁸⁴⁸ Општи извештај. Срез босанскокрупски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-1.

Срез бихаћки и цазински

У Срезу бихаћком је према попису становника 1931. године забележено укупно 39.309 становника, од чега је православних Срба било 17.178, муслимана 13.962, римокатолика 7.999 и остали.⁸⁴⁹ Према попису из 1948. године укупан број становника је био 24.275, а од тога православних Срба је било 7.086, по националности неопредељених муслимана 11.198, Хрвата 5.970 и остали.⁸⁵⁰

Свештеник Никола Богуновић, парох приточки и архијерејски намесник бихаћки, посведочио је однос муслимана према православним Србима како у његовој парохији тако и у неким другим селима, као и у самој вароши Бихаћу, у првим месецима током Другог светског рата.

„У моме месту односно парохији Притока, коју су сачињавала села: Притока, Бијело Брдо, Хргар, Лохово, Лоховска Брда, Голубић-Добреница и Рипач било је око 4.500 српских душа”.⁸⁵¹ У овим селима муслимани су почели са убијањем и прогоном православних Срба на празник Илиндан. Они који су преживели бекством или на неки други начин посведочили су о страдањима својих сународника. На почетку рата у селу Притока било је нешто мало више од 100 српских кућа, док су после упада наоружаних муслимана усташа остала у животу само четири православна Србина пошто су остали побијени, а један мали број њих се спасио бекством. Иста је ситуација била и у другим селима ове парохије. Људи махом побијени, преживели су избегли по шумама, док су њихове куће остале пуне, опљачкане и попаљене, једном речју извршен је геноцид над православним Србима.⁸⁵²

⁸⁴⁹ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁸⁵⁰ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁸⁵¹ Свештеник Никола Богуновић, парох приточки. 15. јул 1941. године у Петровцу на Млави. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д18-4.

⁸⁵² Податке је добио од преживелих Срба из Притоке.

У првих неколико дана по проглашењу Независне Државе Хрватске, под чијом окупацијом се нашао и Срез бихаћки, учињено је прво убиство тројице православних Срба „по заповиједи хрватског официра муслимана Химзе Бишћевића бившег поручника југословенске војске”. Уследило је хапшење прве групе српских мушкараца, неколико дана касније и друге групе, сви из вароши Бихаћа, а сви заједно су одвезени подаље из вароши и по сведочењу једног од усташких шофера ови српски заробљеници мучки су убијени у пећини у Рисовцу. После ова три монструозна злочина усташе су 24. јуна 1941. године све преостале православне Србе у Бихаћу избацили из њихових кућа, па их појединачно опљачкали и превезли у Кулен Вакуф, Босански Петровац и друга околна места под претњом да ће бити кажњени смртном казном ако покушају да се врате својим домовима у Бихаћ. „Тако је тога јутра град Бихаћ остао без Срба”. Иста је судбина затекла Србе у свим селима са леве и десне обале реке Уне на путу од Бихаћа до села Острожац и Србљани у Срезу цазинском,⁸⁵³ као и оне из Општине Плитвичка језера.⁸⁵⁴

Свештеник Никола Богуновић је заједно са супругом избегао из села Притока 12. јула 1941. године у окупирану Србију док му је један од петорице синова због инвалидитета избегао у село Врело у општини Острожац. Тамо је био сведок како су усташе и муслимани на Илиндан побиле све Србе мушкарце из тог и околних села. „Једнога дана напала је руља муслимана из околних села предвођена једним или двојицом усташа село Врело. Руља је била наоружана, дијелом пушкама, а дијелом гвозденим вилама, кољем, ножевима итд.”⁸⁵⁵ Муслимани су у пљачкашким походима по српским кућама убијали све православне Србе, без обзира на узраст, које су затекли по кућама које су потом спалили. Побијени и опљачкани су православни Срби у следећим селима са околином:

⁸⁵³ Исто.

⁸⁵⁴ Свештеник Никола Богуновић, парох приточки. 12. август 1941. године у Петровцу на Млави. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д18-1.

⁸⁵⁵ Исто.

Осредак, Градина, Велика Гата, Рујница, Буковица,⁸⁵⁶ Врста,⁸⁵⁷ Врело и Марин Мост.⁸⁵⁸

Свештеник Вукашин Вукашиновић из Стабанце је у свом извештају описао застрашујућа страдања своја и православних Срба у Срезу бихаћком. У усташким злочинима учествовали су и муслимани које је овај свештеник назвао бандитима, лоповима и наоружаним пропалицама. „Наређење је било да се стрељам, али благодарем добрим односима са околним муслиманима остао сам поштеђен, али су настала мучења”⁸⁵⁹

Сведочења из 1947. године

Пронађена су само три извештаја из 1947. године за територију Епархије бихаћко-петровачке на тему страдања православних Срба током Другог светског рата. На основу њих могуће је закључити да су усташе починиле геноцид над православним Србима на почетку окупације 1941. године, када није постојао никакав облик отпора. У усташким злочинима активно су учествовали многи муслимани који су били подстрекачи и извршиоци. Забележени су и појединачни примери солидарности и хуманости.

Парохија Босанска Крупа

Босанска Крупа је окупирана 14. априла 1941. године. „Талас страдања српског народа у овом крају достигао је свој врхунац други дан Илиндана, тј. 3. августа 1941. године, када је на најзверскији и најодвратнији начин извршен масовни покољ над српским народом, мјеста Босанске Крупе и његове ближе и даље околине”⁸⁶⁰

⁸⁵⁶ Исто.

⁸⁵⁷ Избеглице из села Врсте. У овом селу је било око 500 српских кућа које су бројале 3.500 православних Срба. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д18-3.

⁸⁵⁸ Исто.

⁸⁵⁹ Свештеник Вукашин Вукашиновић, 15. јул 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д18-2.

⁸⁶⁰ Свештеник Марко Гаковић, парох босанскокрупски и архијерејски намесник.

У усташким масовним покољима на неколико места чудом су преживела тројица православних Срба, који су посведочили о страдањима својих сународника. „Непосредни подстрекачи који су дали повода за масовно убијање српског народа били су овдашњи исламски матичар Мелкић и бивши народни посланик Феташ Крупић, који су позвали усташе кољаче из Загреба и Хрватске Костајнице да убијају Србе, ко бајаги из разлога да Срби не би побили овдашње муслимане”.⁸⁶¹ Свештеник Марко Гаковић са осталим српским православним свештеницима тог Среза заробљен је 10. јула 1941. године и одведен у логор у Цапраг одакле је депортиран у окупирану Србију. У Босанској Крупи је убијено преко 2.000 православних Срба. Извршиоци су били „домаће муслиманске присташе, жељне пљачке”.⁸⁶² Међуверски односи су били потпуно поремећени. „У месту Босанској Крупи било је, а и сада има, већи број муслимана. Њихов однос према Српској Цркви и српском народу био је у већини непријатељски или хладан и резервисан. Већина њихове интелигенције и водећих људи имало је такође непријатељско држање према Српској Цркви и народу”.⁸⁶³

Парохија Врело и Рујница

Православни Срби у Врелу и околним селима зверски су побијени од стране хрватских и муслиманских усташа на превару. Многи Срби, које усташе нису пронашле по кућама јер су радили у пољима, сами су се пријавили усташама који су их потом утамничили и побили. „Хрватске власти јавно су говориле православнима да Срба и православне вјере више не смије бити, тко хоће од њих да остане жив, мора прећи у католичку вјеру или муслиманску. Добавит је неки римокатолички жупник именом фра Маријан, који

Српска православна парохија босанскокрупска. Бр. 50 од 8. октобра 1947. године у Босанској Крупи. Црквени суд Епархије горњокарловачке. Бр. 731 од 11. октобра 1947. године у Карловцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д250-16.

⁸⁶¹ Исто.

⁸⁶² Исто.

⁸⁶³ Исто.

је преводио у католицизам. На другој страни био је муслимански хоџа који је дописивао у своје тефтере. Ново названи муслиман одмах је морао скидати и бацати шешир или неку другу капу и метати фес, капу као муслиманско обељежје и ићи у џамију. Већина народа силом прилика да би очувала живот примила је римокатолицизам, а мали дио мухамеданство”.⁸⁶⁴

Усташе су у Цазину са околним селима, после покоља виђенијих православних Срба, започеле са покољем свих Срба на Илиндан 1941. године. Предводници и извршиоци тих злочина били су муслимани из тог краја. У неким селима су побили све православне Србе, док су остала у животу само по двојица-тројица мушкараца који су били одведени као ратни заробљеници у Немачку. Етнички су очишћена многа села; Врело, Осредак, Градина, Гата, Ђоралићи и Миострах. „Ови засеоци Селиште и Смрдан били су са свих страна опкољени муслиманским кућама, са другим српским селима нијесу могли имати везе, зато су и уништени. Исто овако, односно још горе, прошло је и село Миострах. Миострах је у већини муслиманско село, само у једном крају било је око 37 кућа српских. Спадало је као и Селиште, Смрдан парохији Врањској. До Врела било је добра 2-3 сата хода. Са свију страна били су опкољени муслиманским кућама. Данас овај засеок не постоји [...] Ово село и народ уништили су неки сусељани муслимани из Миостраха, који су пристали уз усташе. Српске земље ору данас муслимани”.⁸⁶⁵

Иста је била судбина православних Срба у Рујници у којој је српски православни храм спаљен и порушен. „Село Рујница које је и највеће било, највише је и страдало. Мало кућишта има данас гдје се кући”.⁸⁶⁶ Свештеник Илија Илић из овог села је убијен.⁸⁶⁷

⁸⁶⁴ Свештеник Никола Богуновић. 17. јул 1947. године у Сиску. Црквени суд Епархије горњокарловачке. Бр. 933 од 22. децембра 1947. године у Карловцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д250-22.

⁸⁶⁵ Исто.

⁸⁶⁶ Исто.

⁸⁶⁷ Исто.

Парохија Добро Село – Босански Петровац

Према попису из 1931. године укупан број становника Среза Босански Петровац је био 32.557, а од тога су православни Срби чинили 24.647 становника, муслимани 6.298, римокатолици 1.579 и остали.⁸⁶⁸ Према попису из 1948. године укупно је било 22.890 становника, а од тога православних Срба је било 16.941, по националности неопредељених муслимана 5.625, Хрвата 301 и остали.⁸⁶⁹

Парохију доброселску су сачињава три села: Добро Село, Равнице и Језерски. „Једино у Добром Селу живи православни народ, а у остала два села Равницама и Језерском помијешани су и муслимани. Иначе, парохија доброселска опкољена је са свију страна муслиманским селима као што су: Отока, Бужим, Пећинград, Врнограч и другима и градовима претежно муслиманског живља: Цазином, Кладушом, донекле Босанском Крупом и Новим.”⁸⁷⁰

Међуверски односи у овим селима били су у опасности због почетка рата. „Православни живаљ ове парохије у вјерско-националном погледу стајао је на завидној висини, чега ради околни муслимани нерадо су га гледали. И после рата [Првог светског рата – аутор] поправљено материјално стање православног народа овог краја сметало је комшијама муслиманима, и они, изгледа, понеки су сањали о неком по њих, бити имајућем сретном, светом рату. Ето, у таквом душевном расположењу између православних

⁸⁶⁸ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁸⁶⁹ Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

⁸⁷⁰ Свештеник Бранислав Павић, бивши парох доброселски. Управа српске православне парохије рујевачке. Бр. 28/1947 од 26. децембра 1947. године. Црквени суд Православне Епархије горњокарловачке. Бр. 963 од 31. децембра 1947. године у Карловцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д250–25.

и понеких муслимана затекао је рат мене и моје парохијане у парохији доброселској”⁸⁷¹

Свештеник Бранислав Павић је на почетку окупације ноћи проводио у шумским скровиштима заједно са својим парохијанима. Једно вече се вратио својој кући где је примио на вечеру српску избеглицу који је био жандарм и који му је испричао да је основана Независна Држава Хрватска у којој ће се православни Срби наћи на мети истребљења. „Сутрадан дојаше на добром коњу млад муслиман, са фесом на глави, пред мој стан и рече ми да потражим за себе коња и да одмах кренем са њим жандармеријској станици у Равнице, јер да ме тамо хитно чека командир станице, неки Пилингер. [...] Одмах примијетих пред и у дрварници много Срба, а око њих усташе. Ја приступим муслиманима пред станицом и по обичају назовем им Бога али поздрав нико неоприми, него умјесто отпоздрава један млађи муслиман – усташа рече ми: „Нек ти данас помогне твој Бог и краљ Петар!”⁸⁷² Свештеник Павић је пуштен на слободу али под условом да се сваки дан јавља у жандармеријску станицу. Један дан је упућен под наоружаном пратњом двојице усташа муслимана код усташког сатника који је био у Бужиму. „Послије туче [пребијања – аутор], шутећи, стигли смо у једно муслиманско село гдје су усташе с дјевојкама разговарали, а мени наредили да у сунце гледам. На прсима мантија ми је била сва крвава чега ради приђе ми, ваљда из сажаљења, једна муслиманка и понуди ме с водом, што ми је у добро час дошла. Одатле смо стигли до пред Бужим, код једне чесме гдје ме усташе одријеше и нареде ми да се умијем и да мантију од крви сперем. Потом су ме одвели у бужимску жандармеријску станицу и пријавили ме командиру муслиману, који је прије Н.Д.Х. правио се мој велики пријатељ, а овом приликом није ме удостојио ниједног погледа, него је само рекао: „Водите га тамо у собу пријеко”. У тој соби „пријеко” провео сам за празним столом преко два сата, а дотле су долазила муслиманска дечурлија и дјевојке и вријеђали ме најпогрднијим ријечима. Чак су успјели једно дијете са нарамка

⁸⁷¹ Исто.

⁸⁷² Исто.

научити да рече: Ј... поп!"⁸⁷³ Том приликом са свештеником су разговарали двојица усташа од којих је један био Словенац, а други муслиман из Босанског Петровца. Обојица су се односили према свештенику са поштовањем и гарантовали му животну сигурност. У међувремену супруга овог свештеника је успела да се сусретне са овом двојицом усташа и да их замоли да спасу његов живот, као и са усташким сатником кога је такође исто молила. „Жена умјесто да избјегне опасност, изложи се још већој опасности, оде у пошту и замоли поштару муслимана Шаиновића да се заузме за ме, па послѣ њега оде биљежнику па и њега замоли да проговори у моју корист...“⁸⁷⁴ Свештеник Бранислав Павић је имао сусрет са усташким сатником. „Вријеме је пролазило, по прозорским гвозденим шипкама повјешала се дечурлија, жељна да види смрт српског попа. Сусједне кафане биле су препуне муслимана као и сокаци око мјесне општине и поште. Од хришћана био сам ја и још два православца, негдје под кровом исте зграде, покојни Стеван Медић, трговац из Равнице, и покојни Стојисављевић Мишо, из Доброг Села и ова три усташе Хрвата. Остали су били само усташе муслимани. Негдје око пола ноћи, подиже се сатник и запита присутне усташе муслимане шта мисле са мном. Први се подиже један стари хоџа и поче се дрвљем и камењем бацати на Србе, нарочито на српске попове, који су по његовом мишљењу увијек били узрочници немира и рата. Хоџа се дерао као да је неко под њим сламу потпалио. Гробна тишина владала је у цијелој згради. Гдје се ко затекао ту је и остао да би дословно могао чути ријечи силног хоџе. На прозорима мјесто дјечурлије повјешали се старији муслимани да би у исто вријеме могли чути и видјети шта се код сатника у соби догађа. Усред те поноћне тишине зачу се крештав глас млађег човјека: Доље са прозора! Није овдје медвјед него свештено лице! Те изненадне заповједничке ријечи побунише говорљивог хоџу и опет наста тишина, за вријеме које сам успио попити још једну ракију, како би се од страха могао одржати на ногама. Док је хоџа шутио подиже се један дебео и

⁸⁷³ Исто.⁸⁷⁴ Исто.

крупан, средњих година, муслиман и ослови по имену пређашњег говорника хоџу и рече му између осталог, колико се сјећам: Није истина! Срби нијесу толико муслимана побили. Гдје су ти нишани? (надгробни споменици) Срби су убијали само политичке кривце и разбојнике. Ја немам ништа против тог попа. Он је вјероучитељ и ко има шта да рече против њега нека се дигне и каже све што има против њега. Одмах се подигоше поштар Шаиновић и биљежник Дупановић и повикаше: „Браћо, ви нас познате добро, а ми познамо попа. Поп није ништа крив и ми ноћас не дамо попа из нашег села јер он је човјек који се до јучер дружио са нама. Који се слажу с нама нека се дигну. Дигосе се сви.“⁸⁷⁵ Сатник је ослободио свештеника захваљујући интервенцији ове двојице муслимана, а два дана касније избегао је погубљење јер је био на опелу једног свог парохијанина, док је трећи дан је захваљујући пријатељству са муслиманом Дупановићем интерниран у логор у Цапраг без малтретирања.⁸⁷⁶

„Што се тиче моје бивше парохије доброселске у Добром Селу, она је потпуно страдала за вријеме окупације од стране окупатора и домаћих издајица – усташа. Црква је спаљена, само су остале зидине. [...] Укупно преко 80% спаљено је српских кућа у мојој бившој парохији доброселској. Ријетко да је који домаћин пуким случајем остао у животу. Понеки су на најсвирепији начин побијени и заклани, а понеки возом у неповрат отјерани. Чак и дјеца у колијевци клана су и убијана од стране усташа.“⁸⁷⁷

⁸⁷⁵ Исто.⁸⁷⁶ Исто.⁸⁷⁷ Исто.

ПРИЛОЗИ

У прилогу су четири резолуције муслиманских верских службеника и интелектуалаца који су се јавним путем супротставили усташком геноциду над православним Србима у нацистичкој окупационој зони „Независна Држава Хрватска”, као и сведочења Мухамеда Садиковића о усташким подметањима сукоба између православних хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини током Другог светског рата.

Резолуција сарајевских муслимана

Потписани муслимани размотривши тешко стање у коме се данас налазе Хрвати-Муслимани Босне и Херцеговине и уочивши да се то стање из дана у дан погоршава, осјетили су се и као припадници своје узвишене вјере Ислама и као људи дужни да на приједлог Главног одбора Ел-Хидаје, организације Илнине (муслиманског свештенства) констатирају следеће чињенице и да затраже лијека невољама у којима се налазе.

I. Стање муслимана у Босни и Херцеговини је данас врло тешко. Неће бити претјерано ако рекнемо, да у својој повјести муслимани ових крајева нису доживели тежих часова. У акцијама, које подузимају неодговорни елементи и побуњени Срби, страдају у највећој мери само Муслимани. То стога, што се највише измијешани незаштићени муслимани са грчко-источњацима у овим крајевима, па узбуњени Срби непромишљено нападају оног, тко им је најближи. У овим насталим нередима страда мирно грађанство и недужни људи, страда на десетине тисућа голих живота и пропада сав иметак, села се пале, становници присиљени да бјеже и селе, сваким даном се збјегавају у веће градове без игде ишта. На тисуће сирочади осталих без својих родитеља вапе за помоћ и потуцају

се тражећи заштиту. Констатирајући ово истичемо, да ово нијесу жртве, које су родољуби дужни поднијети за своју груду, него је ово опћи неред, који се све више шири и води пропасти Хрвата-Муслимана Босне и Херцеговине. Поред свакодневних вапаја са свих страна да се овоме стане на крај и поред разних утјешљивих изјава одговорних чиновника стање се не поправља него се сваким даном погоршава, и угрожава и оне крајеве, који нијесу до сада директно погођени истакнутим невољама. Што је још најгоре, подузимани су и подузимају се од стране појединих власти такви потези који само више изазивају оштре реакције побуњеника, па је на тај начин биједно и незаштићено становништво још више недужно изложено страдањима. Све ово подрмава свако увјерење и сваку сигурност и даје повода да се на темељу самога тока чињеница, а нешто можда и пропагандом неодговорних елемената ствара у широким неупућеним слојевима увјерење, да је ово систем, који се смишљено проводи.

II. Многи католици, свијесно, за сва недела која су провођена у последње вријеме, бацају одговорност на муслимане и представљају све догађаје међусобним разрачунавањем између муслимана и грчко-источњака. Тако исто мишљење имају и неки грчко-источњаци у погледу одговорности муслимана. Кад се ствари, међутим, правилније и изближе упознају, види се да муслимани нијесу криви и зато они то набацивање најенергичније од себе одбијају. Чињеница, што међу починитељима разних злодела има људи и са муслиманским именима не може кривицу и одговорност бацати на муслимане. Муслимани су се и раније ограђивали од ових злодјела, која су провођена, то је у резолуцији донешеној на главној годишњој скупштини Ел-Хидаје, организације лимиен, одржаној 14. августа о.г. унешена и ова точка:

„4. Са болом у души и дубоком сућути сјећамо се свих муслиманских жртава које недужно падоше у немирима, који се ових дана мјестимично догађају. Осуђујемо све оне поједине муслимане који су на своју руку са своје стране направили какав било испад и учинили какво насиље. Константирамо да су тако нешто могли учинити само неодговорни елементи и неодгојени појединци чију љагу одбијамо од себе и од свих муслимана. Позивамо све муслимане

да се у духу високих упута своје вјере Ислама, и у интересу државе строго клоне свих злодјела. Молимо државне власти да што прије законски заведу сигурност у свим крајевима не дозвољавајући да се што било учини на своју руку, како не би невини људи страдали. И ми сада константирамо да је злодјела могао чинити само олош и криминални типови којих има у свакој заједници. Константирамо и то, да ни они нису то од себе чинили док им није дато оружје, униформа, овлашћење, а често пута и наредба. Стога ни у ком случају за та злодјела не носе одговорност муслимани, нити су им они иницијатори. Константирамо и то, да су у сврху да се одговорност за злодјела обори на муслимане, изабљивани фез и муслиманска имена. Наиме, облачили су фез, који је заведен као униформа све босанске војске, немуслиманима, вршећи разна злодјела којом су се приликом називали муслиманским именима. Муслимани нису ником спремали ни мислили никаква зла, што најбоље потврђује чињеница да су сви муслимани – бивши југословенски војници – одмах након рата предали војно оружје. Муслимани су и у својој прошлости за вријеме Турске, када су били једини господари, толерирали све вјере без разлике и ником нису зулума чинили. Стога се не могу ни данас муслимани представљати иницијаторима злочина и онима, који не трпе грко-источњаке, и изазивају све нередде, као што то неки намјерно чине.”

III. У оваквим тешким приликама појављује се и нетрпељивост према Исламу од неких католика. То се одржава у писању, у приватним и јавним говорима и неједнаком поступку према католичкој и исламској вјери. То се све појављује поред разних изјава са највиших мјеста, у којима се говори о једнакости и равноправности обију вера. Ове наше констатације спремни смо увијек потврдити конкретним примјерима.

Након ових констатација тражимо од свих одговорних чиновника и свих муслиманских вјерских и политичких представника да се заузму на свим надлежним мјестима:

1. да се заведе стварна сигурност живота, части, имовине и вјере за све грађане у држави без ма каквих разлика,
2. да се невини свијет стварно заштити јачом војном одбраном,

3. да се у будуће не дозволи да се подузимају ма какве акције, које ће по својој нарави изазивати побуне и крвопролиће у народу,
4. да се позову на судску одговорност сви стварни кривци, који су починили ма каво насиље или злодјело, без разлике којој вјери припадају, те да се најстрожије казни према закону, као и они, који су оваква злодјела наређивали или за њих дали могућност,
5. да законе примењује само редовна власт и редовна војска,
6. да се ономогући свака вјерска нетрпељивост и да се најоштрије казне они који у овом погледу направе каква било доказана изгреда,
7. да се што прије пружи довољна материјална помоћ онима, који су недужно пострадали у овим нередима.

У Сарајеву, дана 12 листопада 1941. године.

[Потписници:]

Хаџи Мемед Ханџић, председник Ел-Хидаја, Мухамед Пашић, равнатељ шеријатске гимназије, Мустафа Варешановић, џематски имам града Сарајева, Хаџи Хашиб-Фазлић, председник муслиманског удружења, Ахмед Бурек, равнатељ Гази Хусреф бегове медресе, Др. Шаћир Сикирић, ректор више исламске шеријатске теолошке школе, Таиб Сарачевић, равнатељ ниже окружне медресе, Месиховић Шаћир, члан Улема међ у миру, Махмуд Бехтијаревић, члан Улема међлиса и мису, Ибрајим Чадорђић, председник котарског вакуфског меар повјереништва у Сарајеву и председник Удружења шеријатских судаца, Др. Хаџим Муфтић, равнатељ Вакифа, Др. Касим Турковић, члан бив. вакифског меаривског сабора, Ехем Мулабдић, председник Народне узданице, Мелмед али Черимовић, председник Улема меџлиса, Хафис Мухамед Панџа, члан Улема меџлиса, Хаџи Алија Агановић, члан Улема меџлиса, Абдулах Дервишевић, мудерис и председник котарског одбора Ел-Хидајем у Сарајеву, Ешреф Берберонић, председник муслиманског удружења трезвености, Етхем Чејванија, председник удружења „Јуријет”, Салих Џино, члан главног одбора „Мерхамера”, Хаџи Мустафа

Мерхемић, председник удружења бивших земљопоседника, Касим Добраћа, члан главног одбора Ел-Хидаје, Хариз Рамиз Јусуфовић, тајник имамско-муслиманског удружења, Мехмед Мујезиновић, тајник главног одбора Ел-Хидаје, Хаџи Хафиз Ибрахим Роджић, шеријатски судца у миру, Фаик Мусакадић, председник муслиманског друштва „Братство”, Др. Хусеин Машић, судца, Др. Мухамед Куленовић, председник судбеног стола у Сарајеву, Мухамедбег Фидахић, вијећник Врховног суда у Сарајеву, Осман Форта, шеријатски судца, Куленовић Хафиз Сулејман, шер. судца, Омерхођић Осман, шер. судца, Ахмед Селимовић, шер. судца, Мунир Тарабар, вјежбеник шер. суда, Мухамед Хазим Тулић, професор, Ахмед Тузлић, суплент, Салим Ђатић, професор, Капићић Хамдија, професор, Требињац Хафиз Ибрахим, суплент, Мустафа Дрљевић, професор, Ђазим Ножић, професор, Барјактаревеић Махмуд, професор, Недин Филиповић, суплент, Дервиш М. Коркут, кустос Земаљског музеја, Ахмед Кусумовић, професор, Бесим Коркут, професор, Др. Бехаудим Салихагић, судца, Бекир Омерсофтић, замјеник државног тужиоца, Осман Соколовић, тајник трг. обрт. занат. Коморе у миру, Хаџи Јахић Хафиз Џемалудин, имам и хатиб Цареве џамије, Музезиновић Хафиз Мустафа, наставник женске медресе, Абдулах Фочак, управитељ мектеба, Др. Вејсил Бичакчић, главни лијечник ОУЗРП-а и председник друштва Ел-Камер, Др. Осим Мусакадић, лијечник, Фејзулах Хаџибајић, члан главног одбора Ел-Хидаје, Мухамед Фочак, члан одбора Ел-Хидаје, Хаџи Хафиз Акић Ханџић, имам државне болнице, Хафиз Ибрахим Прохић, управитељ мектеба, Мамут Трајлић, студент, Халит Чаушевић, студент, Камал Чахшевић, студент, Хазим Шабановић, публициста, М. Сејид Праше, студент, Хасан Барјактаревеић, студент, Схака Ахмед, вјероучитељ, Буквић Хасим, студент, Асим Хаџишабановић, индустријалац, Мулић Абдула, учитељ, Хусеин Кадих, посједник, Мехмед Шахинагић, посједник, Инж. Асим Шеремет, виши пољопривредни савјетник у миру, Ахмед Мешиновић, трговац, Етхем Фочо, трговац, Асим Арсанагић, трговац, Сулејман Горушановић, трговац, Хаџи Сулејман Мухасинович, трговац, Мехмед Кучукалић, трговац, Узеир Хаџихасановић, трговац, Хамдија Зулфикарпачкић,

трговац, Шериф Вранић, трговац, Дервиш Артић, индустријалац, Мустафа Сортић, Хамдија Мујичић, Хашим Скопљак, Хафиз Омер Мушић, наставник, Салем Мухаремагић, Хаџи Хасан Незирхоџић, трговац, Хамдија Делић, трговац, Мухамед Кемура, трговац, Исмед Њемчевић, трговац, Ахмед Табаковић, трговац, Фејзулах Хаџишабановић, индустријалац, Етхем Бичакчић, бивши равнатељ градске штедионице у Сарајеву, Ханић Мухамед, индустријалац, Етхем Ђулизаревеић, Исмет Сулејмановић, Хамдија Ђулкић, Ахмед Туфе, Скака Абдулах, Хасан Зулфикарпачкић, Хасан О. Ужичанин.⁸⁷⁸

Резолуција мостарских муслимана

Кроз цијелу повјест наше миле домовине Босне и Херцеговине не памте се овако тешки и бурни дани и овако судбоносна времена као ова што сада проживљавамо. Већ мјесецима гледамо и слушамо како горе села и вароши, како гину недужни синови ове земље, како се отима туђе добро. Све нас то натјерује да се дубоко замислимо и забринемо над садашњошћу и будућношћу ових напаћених, а нама тако милих крајева. Ношени дубоком вјером да тумачимо вољу и осјећање најширих муслиманских слојева, широм наше поносне Босне и Херцеговине, сматрамо да констатујемо и изјавимо следеће:

1. Небројени злочини, неправде, безакоње и насилна превјеравања, која су учињена и која се чине према православним Србима и другим суграђанима, страна су потпуно души сваког Муслимана.

Сваки прави муслиман оплемењен узвишеним прописима Ислама, осуђује оваква злодјела, ма са које стране долазила, јер зна да исламска вјера сматра најтежим гријехом убијање и мучење невиних, као и отимање туђег добра, те превјеравање под околностима које искључују слободну вољу. Шака оних назови Муслимана, који су се о то огријешили, самим тим су се огријешили о узвишене прописе Ислама, па ће их неминовно стигнути Божија казна и људска правда.

⁸⁷⁸ Архив Светог Архијерејског Синода. Држање муслимана у Босни и Херцеговини током Другог светског рата. Резолуција сарајевских муслимана. Бр. 1.

Осуђујући све то желимо да се заведе потпуна једнакост и равноправност, ред и законитост за све без обзира на вјерску или народну припадност, да се омогући свима грађанима повратак на њихова огњишта и да им се исправе учињене неправде.

2. Тешка времена која се проживљују, а која нити смо желели прапремали, увукла су у свој вртлог и Муслимане, па је само из нашега града платило својим животима око десет невиних Муслимана, а да њихове убице, премда се за неке зна, нису ни од кога позване на одговорност нити кажњене. То је требало да представља само почетак и продор у наше муслиманске редове са циљем да се ослаби цијела муслиманска заједница. Најенергичније осуђујемо убијства и прогоне Муслимана под изликом српства и комунизма, гајретовштине, соколства, јенесе, јерезаштва, итд.

3. Са највећом резигнацијом одбијамо од части и имена муслиманског све оно што нам се од неких појединаца злонамјерно намеће са намјером да са себе пребаце одговорност на нас и захтјевамо да се приликом вршења разних акција забрани немуслиманима ношење фесова, као симбола исламске припадности, дозивање муслиманским именима и слично, што се опетовано и систематски чини, да би се имао утисак као да то тобож раде Муслимани.

4. Упозорујемо браћу Муслимане да са свом озбиљношћу размисле о правим и интимним жељама и намјерама многих појединаца, који су или интелектуални зачетници или извршиоци разних злодјела над нашим суграђанима, а који не само у својим круговима већ и скоро јавно без устезања то намјењују и немуслиманима.

5. Исто тако најенергичније устајемо против свих оних, који у свом огорчењу или из пљачкашких побуда врше безразложне освете над невиним Муслиманима, њиховом дјецом и женама, њиховим домовима и селима. У колико се то настави ми им поручујемо да ћемо им се најодлучније супротставити.

6. Браћи, свим честитим Муслиманима, поручујемо да живе у слози и љубави са свима својим комшијама и суграђанима, те да су свијесни да нас у овим ванредно тешким временима може спасити само наша потпуна слога и јединство, те чврстина наших редова. Међу честитим Муслиманима морају се заборавити све

раније размирице, па са вјером у свемоћ и праведност Свевишњег Алаха, ведрог чела можемо гледати у нашу и народну будућност.

Уз братски махсус селам,

Хафиз Омер Џабић, херцеговачки муфтија у миру в.р. Ибрахим Рибница, пресједник Вак. меар. повјеренства у Мостару, Хусеин Чишић, Предсједник Вак. меар. сабора, Ибрахим Фејић, предсједник Ел-Хидаје, Хафиз Хусеин Пузић, Смајо Чемаловић, посједник, Мустафа Пашић, Хаџи Ибрахим Слипчевић, Омер Калајдшић, Др. Салих Комадина, Сулејман Крпо, Мехмед Гребо, Мухамед Хадровић, Ахмед Бехлиловић, итд.⁸⁷⁹

Резолуција бањалучких муслимана

Још од почетка успостављања ове наше Независне Државе Хрватске гледамо ми се највећом забринутошћу, како су неке усташе и други одговорни и неодговорни фактори чинили најгрубље грешке и злочине. Најелементарнија права човека гажена су без икаквих скрупула. Сигурност живота и иметка, слобода вјере и савјести престали су да важе за велики дио народа ових крајева.

Убијање свећеника и других првака без суда и пресуде, стрељање и мрцварење у гомилама често невиних људи, посве жена па и дјеце, гоњење у масама од куће и постеље читавих породица са роком од 1–2 сата за спремање, те њихово депортирање у непознате крајеве, присвајање и пљачкање њихове имовине, силење на прелазак у католичку вјеру, рушење богомоља, све су то чињенице, које су запрепастиле сваког истинитог човјека и које су на нас Муслимане ових крајева дјеловале најнеугодније.

Ми нисмо никада ни очекивали, а камоли желели овакве методе рада и управљања у нашим крајевима. У нашој бурној прошлости ми се нисмо ни под најтежим приликама служили оваквим средствима и то не само за то, што нам то брани Ислам, него и за то, што смо вазда вјеровали и што вјерујемо, да овакве методе рада доводе до рушења јавног мира и реда у свакој држави и угрожавају њезин опстанак.

⁸⁷⁹ Архив Светог Архијерејског Синода. Држање муслимана у Босни и Херцеговини током Другог светског рата. Резолуција мостарских муслимана. Бр. 2.

Ми сматрамо да се овака насиља не би смјела вршити ни над најгорим непријатељем. Јер ово што се код нас радило, сумњамо да би му могли наћи примјера у повјести ког било народа.

Резултати овакве политике (ако се овакви поступци могу назвати у опће тим именом) управо су грозни, што је сваки паметан човјек могао и очекивати. Вјерска сношљивост, која је била на висини у Босни и Херцеговини, поред вјерске подвојености, срозала се страховито. Увреде и изазивања једног дијела наших католика узимале су често таког маха и према нама Муслиманима, да нас силе на озбиљно размишљање. Односи између ова два дијела нашег народа, који је био врло добар, на путу је, да се посве поквари. Рад оних хрватских националиста и на једној и на другој страни, који је ишао за тим, да доведе до братства ова два дјела народа и који је био уродио добрим резултатима на путу је да доживи потпуни слом.

Један дио католичког свећенства сматра да је дошао његов час и он га без скрупула искоришћује. Пропаганда за покршћавањем узела је такога маха, да потсјећа на шпанску инквизицију. Под њеним притиском и уз толерирање јавних органа извршена су покатоличавања хришћана у масама. И тако су они, којима се дотле порицала свака грађанска вриједност и свака национална сродност, постали и грађански пуноправни и национални Хрвати само зато, што су формално примили католичку вјеру.

Равноправност Ислама, истицана често писаним словима и многим изјавама с највиших мјеста, доводи се често у питање у животу и у пракси. Прелазак на Ислам који ми нисмо пропагирани, није никада пружао заштиту као прелазак на католичку вјеру. Многи интелектуалци су такав покушај платили и животом, као што је то био случај у Травнику. Чују се често и погрдне пјесме од стране неких католика, које вријеђају вјерске осјећаје муслимана и прориче им се иста судбина, као и хришћанима.

Један дио усташке војнице и то не само „дивљи” него и редовни извршио је тешке испаде и нападаје не само према хришћанима него и према муслиманима, па је изазивао у нашим редовима запрепашћење. Случај с грозним убиством полудјелог сеоског

хоће Едхем еф. Хоџића оvdје у Бања Луци, у сред болничке авлије и у пола дана страхан је примјер разузданости од стране усташе Јосипа Бабића. И што је најжалосније ни данас се незна да ли је злочинац уопће ухапшен, и ако је то тражило све бањалучко, па и остало муслиманско становништво.

Устанак у нашим крајевима, који се све више шири, посљедица је горе наведених поступака и грешака. Овај устанак носи у себи све оне грозоте које носе устанци и грађански ратови. И устаници пале и убијају на звјерски начин људе, жене и дјецу, да би се осветили често и онима, који нису криви за њихове невоље. Устанак је допро и до капија нашега града и његове се посљедице све више осјећају. Већ три дана био је наш град без воде, а оскудица огријева и животних намирница притискује нас све више и више, и ми морамо мислити и на друге још горе посљедице.

Комунисти су искористили незадовољство једног великог дијела народа и ставили се на чело устанка. При прогањању комуниста чине се неправде нама Муслиманима. Нећемо да тврдимо, да и међу Муслиманима у граду нема који комуниста, али се на рачун ових хапсе и прогањају и они Муслимани који нису били никада комунисти, само ако се изразе неповољно против разних неправилности које се дешавају. Напротив, многи католици, који су били познати као комунисти, не само што се прикривају, него се често награђују разним положајима и синекурама.

Нас испуњава нарочито негодовање, што су они елементи који су проузроковали овај устанак, увукли у ову акцију дио муслиманског олоша, што ми жалимо и осуђујемо. Ми знамо доста примјера, гдје су усташе приступиле клању и убијању хришћана под фесовима на глави. То је било у Бос. Новоме, гдје су 4 камиона усташа дошле из Пријека под фесовима на глави, удружили се са муслиманским олошем и извршили клање хришћана у масама. Исто се десило и у Бос. Костајници, када је на исти начин и за један дан поклато око 950 хришћана, што је дало повода за освету четника од 6. рујна, када је Куленвакуф запаљен и ње је платило главом 1365 муслиманских људи, жена и дјеце.

Ми знамо случајеве, гдје су неке усташе католици, ударили на Хришћане повицима: „Удри Мујо, држи Хусо, недај тамо Мехо” и слично. Ми знамо и таквих случајева гдје се шапутало Хришћанима како их убијамо и кољемо ми „Балије”, да их тако истријебимо. Да смо ми хтјели тријебити, убијати и превјеравати Србе и друге, ми смо то могли лакше чинити прије неколико стотина година када смо имали више власти него данас, и када се такав поступак могао лакше правдати него данас.

Изазвавши овако тежак сукоб између нас Муслимана и Хришћана, позвани смо ми као војници да тај устанак угушујемо и да тако убијамо Србе и они нас, па да се тако међусобно сатиремо и истрјебљујемо не знајући ни када ће то престати ни каквим ће последицама уродити. И тако је та борба, коју ми нисмо изазвали, узела толиког маха да су многа наша села попаљена и опљачкана, а њихови становници: људи, жене и дјеца лутају голи и боси, гладни и жедни, тражећи помоћ и заштите од позваних и непозваних, и бјежећи у наше градове, који су их препуни и гдје им се помоћ може тешко указати. Заштита нашег свијета по селима посве недовољна, особито у оним крајевима који се налазе под Талијанском окупацијом. Тамо Талијанска војска често мирно посматра како горе муслиманска села, као што је то било ових дана по селима кључког, петровачког и санског котара гдје им и наша војска не пружа помоћ.

И што је најгоре, виновници ових нереда се повлаче у позадину, парадире у униформама, забављени добрим дијелом около пљачке српске и јеврејске имовине. То најбоље видимо ми овдје у Бања Луци, гдје је са имовином исељених и избјеглих Срба и Жидова направљен извор пљачке и богаћења за појединце, њихове обитељи и пријатеље. При том се није водило рачуна о поштењу и прошлости тих особа, ни о интересима државе. Стручне су радње давале нестручњацима, иметци од огромне вриједности без икакве процјене или уз багателну процјену и без икакве гаранције и то онима, који немају никаквих посебних заслуга за државу Хрватску. То су наређивали они, који нису имали овлашћење за такве одлуке него су узурпирали себи ту власт. А када је у интересу државе, у интересу јавнога морала и поштења била поведена истрага тих

неисправности, пожурео је да је омете и то баш онај, који заузима, најалост, највиши положај у „Понови”, и то баш на интервенцију главних криваца за ове радње. Одбијамо с презиром подметање, да ми желимо дочепати се тих радњи.

Ми се обраћамо на Вас, Господо Министри, као прве савјетнике Поглавникове, с молбом да о овоме свему извјестите Поглавника и да уложите сав свој уплив у ово озбиљно доба које проживљујемо да се овоме страшноме стању учини што прије крај.

Ми се овим прикључујемо свакој акцији нашој, која иде за истим циљевима, а нарочито акцији сарајевских муслимана од 12. листопада, па у ту сврху тражимо и предлажемо с њима заједно:

- 1) да се што прије заведе стварна сигурност живота, иметка и слобода вјере свима становницима ове државе;
- 2) да се невини свијет заштити јачом војном обраном;
- 3) да се у будуће не дозволе никакве акције, које ће изазвати побуне у народу;
- 4) да се позову на судску одговорност сви кривци, који су починили какво било насиље или зло дјело, без разлике на положај и вјеру, као и они, који су таква дјела наређивали или помагали, те казне по закону;
- 5) да законе примјењују само редовна власт и редовна војска;
- 6) да се онемогући свака вјерска нетрпељивост;
- 7) да се што прије пружи довољна материјална помоћ онима, који су невино пострадали у овим нередима.

Баља Лука, 12. студеног 1941. г.

Хакија Бешлагић, градоначелник, Инж. Суљага Салихагић, град. и предсј, удруж. велепосјед., Хусеин Хаџић, прив. чиновник, Хамдија Афган, посједник, Др. Асим Џинић, адвокат, Халидбег Џинић, велепосједник, предсједник Народне Узданице Авдија Хасић, пензионер, Др. Сеид Буљина, прав. реф. Опћине и предсједник Магфирета Ђерим Ђејван, посједник и предсједник Мусл. зан.

удружења, Илијас Омербеговић, геометар и предсједник Бањ. Спорт Клуба, Ибрахим Маглајић, трговац, Мухарем Ибрахимбеговић, трговац, Неџиб Биберих, трговац, Др. Али Кјамил бег Шинић, велепосједник, Хаџи Хафиз Мустафа Нуркић, муфтија у миру, Хафиз Идриз Скопљак, мудерис, Латиф Демировић, трговац, Аго Абазагић, умировљеник, Дервиш Џанић, трговац, Сејдага Ђејван, посједник, Ђерим Муфтић, посједник, Шаћир Дедић, пенз. учитељ, Заим Ибрахимбеговић, трговац, Рамиз бег Беговић, велепосједник, Алибег Градашчевић, велепосједник, Галијашевић Бећир, инспектор рачуноводства, Алија Гермовић, књижар, Др. Асим Куленовић, примаријус Државне болнице, Инж. Ибрахим Суљић, шеф Техн. одјела Хигијенског завода, Наим Ђејван, професор и пресједник Вакуф. меариф. повјер., Др. Ихсан 0. Зукановић, лијечник Држ. болнице, Др. Ибрахимпашић Ибрахим, државни тужилац, Алија Табаковић, чиновник судбеног стола, Кемал Хаџиомерспахић, професор, Дороџић Сафет, учитељ, Сулејман Хаџидедић, чиновник Прве хрв. штедионице, Хафиз Изет Муфтић, главни имам Ферхат Пашине Џамије, Ахмић Осман, шеријатски судија, Капетановић Хусеин, учитељ у пензији, Хамзага Хусеџиновић, индустријалац, Дервиш бег Капетановић, посједник, Хамдија Софтић, џематски имам, Ибрахим Карасалимовић, трговац, Мустафа Зухрић, шеријатски судија, Алија Капиџић, војни имам, Мехмед Ибрахимбеговић, посједник, Инж. Џевад Глухбеговић, чин. Вјер. завода, Џоџић Салих, повјереник Пољопривредне коморе, Шаћир Хафиз Ковачевић, посједник, Инж. Омер Кајтаз, шумарски надсавјетник, Хамид Хафиз Муфтић, имам и вјероучитељ, Инж. Мухарем Натан, шум. чиновник, Осман Куленовић, равнатељ ОУЗОР-а, Асим Крајишник, чиновник ОУЗОР-а, Мехмед Јахић, трговац, Инж. Агр. Ризо Хаџиомерспахић, пољ. чиновник, Халид Буљина, професор, Инж. Бедрудин Гушић, чиновник, Мујо Гунић, обућар, Смајиш Абдулах, чиновник ОУЗОР-а.⁸⁸⁰

⁸⁸⁰ Архив Светог Архијерејског Синода. Држање муслимана у Босни и Херцеговини током Другог светског рата. Резолуција бањалучких муслимана. Бр. 3.

Резолуција приједорских муслимана

Котарско вакуфско меарифско повјеренство у Приједору као вјерско предсједништво свих 24.000 Хрвата Муслимана овога котара, на ширем састанку Муслимана свих слојева, одржаном по изричитом тражењу свих Муслимана дана 23. рујна о. г./ другу ноћ Рамазана / одредило је да Вам се обрати овим путем, те да Вам изложи стање Муслимана овога Котара, које одговара у главном стању цијеле Хрватске босанске Крајине, да Вас замоли да се братски и муслимански заузмете, да се овом стању нађе лијека.

Од оснивања Независне Државе Хрватске скоро свакодневно у јавности и то са највишег мјеста дају се изјаве о нама Муслиманима Хрватима, који се називамо „цвијетом хрватског народа”, „срчком ове државе”, а наша Босна коју ми уносимо у склоп ове Државе, без којег нема живота самој Држави, итд. Исто тако врло често се у јавности запажају чланци о представницима и вођама Хрвата Муслимана који учествују у Влади Независне Државе Хрватске на добробит нас босанско-херцеговачких Хрвата-Муслимана.

Па и поред свих таквих изјава наш хрватски муслимански свијет у Босанској Крајини је запостављен, те се његово стање није до данас стварно побољшало. Узрок томе је рад извјесних власти, које у нашем мјесту, као и у околним мјестима, раде сасвим супротно ономе што говоре и обећају високи државни функционери. Мјесне власти могу да чине тако стога што их нитко не контролише у погледу поступака према нама Муслиманима. Нитко од наших високих ни вјерских а ни политичких преставника не задаје себи труда да нас обиђу, те да се на терену увјери о нашим приликама и потребама. Ако се десило да је нетко од тих функционера неђе и дошао као што је случај са доласком г. Адемаге Мешиха и г. Хакије Хаџића, владиних повјереника у Приједор, нитко од Муслимана о њиховом доласку ништа није знао, јер о томе мјесне власти нису хтјеле да их обавијесте те је и њихов долазак и кратак боравак изгледао сасвим другојачије, него то желе Муслимани. Стога смо препуштени сами себи и приватној иницијативи, те се све наше ствари слабо свршавају преко разних делегација Муслимана, који су припуштени случају, да ли ће бити на надлежном мјесту

примљени и срећи, да ли ће им се њихови захтијеви, који су увијек минимални и оправдани, уважити.

У нашем мјесту постоје слиједеће државне установе:

Усташки логор, Котарско предстојништво, Котарски суд, порески уред, катастарска управа, жељезничка станица, секција за одржавање пруга, грађевинска секција, шумска управа, државна жандармерија, нижа гимназија, пошта итд. И све се те установе налазе у рукама искључиво католика, т.ј. као по неком правилу на сва мјеста за шефове долазе само католици, под изговором, да се не гледа ко је католик, а ко је Муслиман. Сви наши напори, да бар на једно мјесто за шефа доведемо Муслимана остали су без успјеха. А баш због тога што од тих мјесних власти нема ни на једном угледном мјесту нико од Муслимана могу те власти да воде чисто католичку политику за доказ чега нека Вам служе ови примјери.

У усташки логор у Приједору дошли су само искључиво католици, а међу њима неки са врло незгодном прошлошћу, мада у нашем котару има 24.000 Муслимана, а католика око 8.000 – од чега правих старосједиоца и по народности Хрвата има нешто мало више од половине.

По налогу тога логора хапшени су, а и данас се хапсе Муслимански младићи зато што су наводно комунисти, мада за то скоро у свим случајевима се показало, да нема никаквих стварних доказа. По налогу логорника одбија се муслиманским ђацима чак и из нижих разреда гимназије издавање потврда о политичком владању и радној служби, које су им потребене ради уписа у школу. У колико им се овакве потврде најзад издају за то се траже о њима информације од њихових другова католичке вере, који их безразложно врло често денунцирају.

Овај логор задржава по неколико мјесеци давање потврда муслиманима који траже државну службу и њихове ствари не доставља главном усташком стану у Загребу, те тиме омета правремено решавање њихових молби код надлежних власти.

Подршком тога логора на сва мјеста у државној и приватној служби намјештају се само католици, па чак и они који то не

заслужују или им није потребно, док се од оснивања Независне Државе Хрватске није ниједан мјештанин Муслиман запослио у ма каквој служби и ако је после истеривања Срба остало доста мјеста.

Таборник овога логора јавно је изјавио, да се Муслиманима не могу повјеравати одговорне службе, јер не уживају повјерење, мада је свакоме познато да преко 75% свих домобрана и часника хрватске војске у Бос. Крајини дају Муслимани и да они сnose највише терете око очувања ове Државе, као и премда је истоме познато и то да у самоме нашем мјесту има Муслимана који су прије оснивања Независне Државе Хрватске били због хрватства прогнани.

Овај логор у сурадњи са кот. Предстојником у коме се за пет мјесеци промјенило пет котарских предстојника на све је могуће начине изигравао Уредбу о пријелазу на вјеру, док је лица која прелазе на католичанство штитио, дотле је сва лица која су прешла на Ислам пресионирао да поново пређу на католичку веру, па је чак и неким Муслиманима за вријеме мјесне побуне скидао траке за слободно кретање називајући их недостојним тих дозвола. За вријеме побуне у околини нашега котара без питања ма кога од Муслимана наоружао је овај логор између осталих Муслимана и најгори муслимански олош, па чак и Цигане, па је овакове типове уз сарадњу дивљих усташа употребљавао за убијање мирног становништва грчко-источне вере, а то се после радило у циљу, да се прикаже како су само Муслимани зулум чинили, а да је једино католичка Црква једино сигурно мјесто за заштиту од Муслиманског зулума. Приказивање муслимана у ружном свјетлу иде тако далеко, да поједине покретне усташе католичке вјере приводе жене побуњених и покушавају да их наговоре, како њихови мужеве нису побјегли у шуму од коректног понашања усташа већ од зулума Муслимана усташа, који пристају уз усташе и пљачкају и убијају без милости. У оближњој испостави Козарцу дивље усташе, којима се сада не може ухватити трага, са напереним пушкама силе Муслимане мјештане да сјекирема убијају похапшене сељаке грчко-источне вјере, а после се то приказује као ликвидирање

неких старих рачуна између ових сељака и Муслимана. Знањем тога логора и дивље усташе носе фесове те се ствара забуна да све долази од Муслимана. Чак име Томислава Диздара, некаквог усташког заповједника који је први издао наредбу за мјесно убијање, искоришћава се да се прикаже да је тај заповједник Муслиман.

Сиромашни мјештани Муслимани стављају се под пријеки суд, осуђују на смрт и стријељају зато што су наводно из вилица поубијаних људи исчупали неколико златни зуба док се нитко и не осврће на нестанак милионских иметака који су у сред бијелог дана за вријеме побуне разнешени од других о чему је отишла притужба на надлежно мјесто. Скорашњи заједнички покушај Муслимана и Католика, да се овај логор замјени и у њега доведу поштени Муслимани и Католици за сада је остао без успјеха, јер такав захтјев свих овдашњих културних и просвјетних друштава упућен Блажу Лорковићу путем котарског Предстојништва, изгледа да није доспио на надлежно мјесто. У Приједору се укида пуна гимназија која је ту постојала више година и своди се на нижу гиманзију ма да се тиме погађају сиромашни Муслимани мјештани, као и Муслимани из оближњих Котарева босан. Новог, Санског моста, Кључа, који су овде слали своју децу у школу, док се у сусједној Бањој Луци поред пуне државне гимназије оснивају две нове приватне гимназије са правом јавности, али под патронатом часних сестара драгоцјене крви Исусове, док нитко од Муслимана нема, да се нама ова мјесна установа сачува. Дуго би нас одвело набрајање ситних појава. Дуго би нас одвело навођање разних подземних акција управљених на то да нас компромитују и које ако се продуже прије да онемогуће сваку лојалну мјесну сарадњу. Сада је мјесец рамазан када се сви Муслимани посвећују мислима на Бога и добро своје вјерске заједнице, достављамо Вам овим путем ово неколико примјера да о њима у ове дане размислите. Ми као добри Хрвати-Муслимани гледамо са болом на овомјесне негативне појаве те смо дубоко увјерени да се за ове појаве не зна на високим државним мјестима, а специјално да ово није познато нашем Поглавнику. Зато молимо Вас који имате могућности, да лакше на тим мјестима уложите свој труд и углед да се овом стане

на пут са вишег мјеста, а ми Муслимани-Хрвати одужићемо се нашим једнодушним повјерењем.

У то име честитамо Вам свима Рамазани шериф уз братски махсуз селам!

У Приједору, 23. рујна 1941. г.

Слиједе потписи угледних Муслимана приједорског котара. [Имена и презимена нису наведена као што је био случај у претходним резолуцијама]⁸⁸¹

⁸⁸¹ Држање муслимана у Босни и Херцеговини током Другог светског рата. Резолуција приједорских муслимана. Бр. 4. Библиотека Патријаршије српске. ; Претставка котарског в.м. повјеренства у Приједору упућена неким угледнијим муслиманима. Архив Светог Архијерејског Синода. Бр. LXXXIV/15. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14–15.

Реметилачки фактори у односима између православних хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини

У прилогу су сведочења Мухамеда Садиковића, судије, који је описао политичку ситуацију у којој су одређени актери, инспирисани економским и националистичким интересима, плански и систематски стварали сукобе између православних хришћана и муслимана. Вредност његових сведочења није само у описаним догађајима, него и у навођењу многобројних сведока према описаним ситуацијама.⁸⁸²

Почетак рата

Први дан бомбардовања Београда, 6. априла прошле године, побегао сам из Београда, те преко Младеновца, Аранђеловца и Рудника, 9. априла доспео сам у Горњи Милановац, преваливши тако пешке заједно са женом у паничном страху око 160 км. Одатле сам возом отишао у Сарајево где сам стигао 10. априла. Услед бомбардовања нисам се смео задржавати у центру већ сам се повукао на периферију. Тај дан навечер у једној перифериској кафани, сазнао сам преко страног радија за проглашење Хрватске државе. Из Сарајева сам отишао возом у Јајце, а одатле због бомбардовања фабрике карбита, у Мркоњић град. У Јајцу, 11. априла, ноћу видео сам већи број југословенских официра, који су у бежању причали да су у Хрватској имали губитака, јер је хрватско грађанство, а нарочито у Сиску, одазивајући се упутама Павелића из иностранства пуцало на војнике и официре Србе, који нису хтели положити оружје. У Јајцу је био приличан број југословенских авијатичара, који су решавали куда да крену. Нисам могао сазнати где су им авиони.

У Мркоњић Град сам дошао 12. априла. Како се очекивао долазак Немаца од Кључа и Бања Луке, био сам приморан ту остати и

⁸⁸² Мухамед Садиковић. Приједор. Записник. 19. август 1942. године Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду. Бр. 22. Библиотека Патријаршије српске.

сачекати улазак Немаца. У граду није било Југословенске војске. Немци су ушли у град у недељу 20. априла, после једне краће борбе у самом граду са једним одредом југословенских ђака војника, који је случајно у повлачењу тада наишао преко Мркоњић Града.

После два, три дана, отворен је пут за Бања Луку те сам преко Бања Луке 24. априла дошао у Приједор.

На овоме путу, приликом смењивања власти, нисам нигде приметио веће изгреде, нити крвопролиће од стране грађана.

Код грађанства, посматрајући га по верама, приметио сам овако расположење: православни потиштени и забринут али лојални према немачкој сили; муслимани весели, кличу Хитлеру и диве се немачкој војној сили, док се олош назива петом колоном они не показују да су спремни преузети власт у своје руке, те чекају за то иницијативу од Немаца; католици ван себе од одушевљења кличу Хитлеру и Павелићу, те увек као по правилу предвођени са месним жупницима преузимају власт у своје руке.

Ситуација у Приједору првих дана после слома

Када сам дошао у Приједор затекао сам већ Немце у граду. Према причању мештана у град су ушли ноћу између 13. и 14. априла. Како се већ југословенска војска била повукла, то је улазак протекао у потпуном реду.

Првих дана по уласку цивилну управу и даље су вршили функционери југословенских власти и Немци нису од тога правили питање. Они су одмах издали проглас да се преда оружје, а ради бојазни да њихова сила не буде нападнута од стране остатака бивше југословенске војске, узели су неколико таоца између Срба православних из града и околине. Тих дана у име муслимана са немачким војним властима општио је Бурудин Агановић, чиновник филијале Земаљске банке у Приједору, иначе секретар месне Хсс. организације, а у име католика жупник Кауриновић, адвокати Пинтер и његов зет Коловрат, срески лекар Др. Карло Згага и апотекари браћа Иво и Костантин Бабићи. Одмах напомињем да се за време Југославије жупник Кауриновћ није бавио политиком

јавно, а остали горе споменути као чланови странке Хсс били су истакнути англофили.

Тих дана по прилици, 18. априла, прошао је из Загреба за Бања Луку Виктор Гутић да тамо буде као усташки стожерник и ликвидатор Врбаске бановине преузме цивилну власт. На овоме путу он се задржава кратко време у Приједору те у просторијама католичког жупног уреда одржава конференцију са својим пријатељима, искључиво католицима и то са жупником Кауриновићем, Пинтером и Коловратом. Ту је Гутић вероватно овој тројници дао инструкције за рад.

Већ сутрадан Кауриновић, Пинтер и Коловрат позивају мештане Муслимане да са њима сарађују на преузимању цивилне управе у хрватске руке. По овоме питању одржана је конференција у већници градске општине у Приједору. На овој седници био је присутан и дотадашњи председник општине, Србин православни, Симо Гламоча. После краће дискусије жупник Кауриновић изјављује Гламочи да му је жао што мора да му саопшти да не ужива поверење Муслимана, те да ће се због тога морати повући са положаја председника општине. Како Кауриновић није био овлаштен од Муслимана на овакву изјаву и понашање према Гламочи, овај поступак револтира муслиманског свештеника Дервиша Вибића, те Кауриновићу јавно каже да се служи неистином и демонстративно напушта седницу. За примером Вибића поведу се и остали муслимани, те се седница разилази не закључивши ништа. На овој конференцији није могло бити решено ни питање да ли срески начелник – Србин Православац – треба да се повуче са свога положаја, јер је Сулејман-бег Капетановић, управни чиновник у пензији из Приједора, бранио гледиште да у овоме интересу све власти локалне имају да остану на дужности док о том не донесе одлуку централна власт, која ће се тек устројити.

После овога неуспеха Коловрат исти дан путује у Бања Луку те сутрадан се враћа са декретом Гутића, који њега поставља за среског начелника у Приједору. Како је Коловрат странац, родом из Бугојна, а иначе врло млад и католик, грађани Муслимани негодују, јер према бројном стању становника у срезу / 24.000 муслимана и свега 6.000 католика / верују да то место припада њима.

Да би придобили Муслимане, Коловрат и Кауриновић позивају их да означе једну своју личност за председника градске општине, саопштавајући сада отворено да ће Гламоча бити смењен зато што је Србин, јер у усташкој Хрватској Срби неће моћи бити у државној и самоуправној служби.

Док су Муслимани још решавали о личности новог предсеника општине, те једна група чланова многобројне породице Капетановић предлагала за председника свога рођака Миралема Капетановића, нови срески начелник Коловрат и не сачекавши дефинитивну одлуку, доноси од Гутића декрет Миралему Капетановићу, те се овај прима нове дужности. После предњег објашњења Коловрата у погледу разлога за смењивање Гламоче, постављање овог Капетановића на његово место у почетку је добро примљено и од самих Муслимана. Знало се да је Капетановић од 1912. до 1914. године у Београду учио Трговачку академију и за то време био члан Народне одбране, а одмах у почетку прошлог Светског рата да је једини од муслимана са осталим Србима као таоц држан од стране аустријских власти у кућном затвору, те се веровало да ће он, обзиром на овакву прошлост радити да односи између Срба православних и Муслимана остану непомућени. Осим тога, он је био ожењен Немцом, те је говорио перфектно немачки и као председник општине могао је да лако долази у контакт са Немцима. Најзад, сви су католици били задовољни његовим избором, те се веровало да ће он једнако пазити на интересе грађана све три вере. Тада још нико, изузев можда једне тајне усташке клике, која га је и довела на положај, није ни могао мислити колико ће ова личност бити фатална за судбину грађана Приједора и да ће сами Муслимани морати три месеца водити борбу са усташким властима да са тога положаја збаце ову звер од човека.

Одмах после ове промене срески начелник по налогу Гутића у свим надлештвима државним заводима комесеријате. Где год је у надлештву био шеф Србин он мора са тог положаја да се повуче, а за комесаре се постављају обично нижи чиновници и то католици. Поводом постављања комесара у Пореској Управи, Коловрат долази у сукоб са грађанима Муслиманима. Наиме после смењивања Србина Милановића са старешинског места, према старешинству

требао је на том месту поставити муслимана Галијаша, што он није учинио већ је поставио и ту католика Бадрова са нижом групом. Овим поводом Коловрат је отворено изјавио да Муслимана није могао поставити јер му у службеничком листу стоји да је Србин.

Овако радећи Хрвати су место квалификованих људи, које су смењивали, доводили на положаје своје неспособне људе, те је тако у техничку секцију за шефа комесара постављен на место инжињера нижи чиновник са 4 разреда гимназије / Серафим Јурић/.

У рукама Муслимана остаје тако само општина и заповедништво општинске полиције, где је смењен Србин Коста Комленић и на његово место за заповедника постављен надстражар Хакија Јусуфагић. Овај Јусуфагић се после истакао као веран слуга усташких месних власти, па је и саме Муслимане прогонио. Тако је послао пред преки суд Муслимане Мухамеда Суљановића, Садика Бербића и Омера Суљановића од којих су прва двојица била осуђена на смрт, а затим помилована на робију, док је трећи био оптужен да преноси српску имовину у Србију, те је морао напустити Хрватску и настанити се у Панчеву, где сада ради код Приједорчана Вида Четића, фабриканта из Панчева.

За време управе среског начелника Коловрата погинуо је један немачки војник, убијен из заседе на граници среза Приједорског и санског Немачки војни суд у Бања Луци због овог убиства осудио је 27 таоца Срба из Приједора, а међу њима и Младена Стојановића, лекара и проту Боројевића на смрт. Ни Коловрат као срески начелник ни Капетановић као председник општине нису хтели да се за ове таоце заузму. Тада једна група Муслимана са Асимом Згодићем, шериатским судцем, Фаудом Черкинагићем, чиновником секције за грађење пруга, и Мухаремом Софтићем, председником муслиманске општине, доказује Немцима да се овај догађај десио на територији среза санског, те је тако стрељање ових таоца отклоњено. Због ове интервенције председник Капетановић напада све Муслимане, који су интервенисали, те се тако први пут по овом питању испољава као непријатељ Срба, а међу муслиманима се већ тада назире цепање у две групе.

После овога преузимања власти у католичке руке, срески начелник после управљања срезом од 10 до 14 дана даје оставку на свој положај, а на његово место долази Лукатело, адвокат из Бос. Новог, католик родом из Сплита, Коловрат себи задржава место среског начелника у испостави Козарац и усташког повереника у среском начелству у Приједору.

Свим овим догађајима нисам присуствовао, јер су се одиграли прије мога доласка у Приједор, али сам их описао према причању мога рођака споменутог Черкинагића те мојих каснијих сарадника, споменутог Згодића и Софтића.

Данашње вође Муслимана и њихов рад

Хрватску државу прогласио је 10. априла прошле године Славко Кватерник, хрватски министар војске. Павелић са усташама долази из иностранства око 20. априла и одмах образује владу. Преко радио Загреба, Павелић је о томе обавестио јавност. У своме говору он се нарочито обраћа муслиманима из Босне и Херцеговине, које назива ласкајући им, „цветом народа”, а Босну, која „припада њима” срцем Хрватске државе без које нема живота Хрватској. Он извештава Муслимане да је за потпредседника владе поставио Османа Куленовића, адвоката из Бихаћа, за свога заменика – доглавника Адемагу Мешића, председника из Тешња, а да му је уз бок стао као побочник Исмет Муфтић, „загребачки муфтија”.

Оваквим саставом владе изненађени су и Муслимани. О томе зна и Загреб те преко радија жели ову тројицу безначајних људи и направити некаквим величинама.

Осман Куленовић је просечан адвокат, који се за време Југославије није јавно бавио политиком. Радио Загреб је пожуррио да саопшти да је Осман Куленовић заклету усташу још од 1938. године.

Први председник Муслимана у Хрватској влади одмах у почетку преноси свој кабинет из Загреба у Бања Луку. То се правда тиме што ће по једној уредби Бања Лука бити престоница Хрватске, те због тога подпредседништво одмах долази у Бања Луку да је

ближе Муслиманима. Осман Куленовић седи у згради Хипотекарне банке у Бања Луци, чуван од стране до зуба наоружаних усташа. Ни његови ранији познаници Муслимани не могу му доћи док их до коже не претресу ове усташе. И перорез се као опасно оружје морају одложити.

Куленовић не ради ништа. Због иначе отежане везе између Загреба и Бања Луке он и не долази у контакт са владом. Да би се спасио пребацивања Муслимана за овакво његово држање он једног дана у „Хрватској крајини” даје обавештења да се он не бави никаквим интервенцијама и да је у Бања Луци само као репрезентација владе / боље као усташка лутка /, то све појединце упућује да се обраћају на Виктора Гутића. Он по целу ноћ само лумпује у Горњем Шехару, а по дану се трезни да би навечер опет наставио.

Његов шеф кабинета је Мунир Шахиновић, познати франковац. Овај Шахиновић ће после доћи за шефа одсека Хрватског пресбирора у Загребу, у хрватским листовима, а нарочито у недељном листу „Спремност” писати под пуним потписом чланке, којим изазивају све поштене Муслимане.

На себе је нарочито скренуо пажњу једним чланком објављеним у једном броју „Спремности” од марта о.г. у коме напада оне муслимане, који неће да учествују у братоубилачком рату против Срба православних, те им објашњава да морају бити поносни што гину за поглавника. Авионом лети изнад муслиманских села те баца летке у којима прикрива број погинулих Муслимана у овим борбама.

Као карактеристичан пример кукавичлука Османа Куленовића наводим да исти и ако ожењен са српскињом, није био у стању да као потпредседник владе својој најближој тазбини обезбеди слободан боравак у Хрватској, док истовремено хрватски министри, у доба хајке на Жидове, пожењени жидовкама седе у влади, а њихова деца и тазбина се третира као чисти аријевци. Тако нпр. син Славка Кватерника, и ако му је мајка жидовка, као аријевац заузима високо мјесто у Загребачком равнатељству, за јавни ред и сигурност.

Друга личност која преставља Муслимане у Хрватској влади јесте Адемага Мешић. Он је поседник из Тешња, иначе познат као велики франковац. За време прошлог Светског рата, истакао се као организатор познатог шуцкора и сакупљач плаћеника, које је слао на Србију. И ако је међу овим људима било и католика ипак због ове акције Адемаге Мешића, за време Југославије, највише се приговарало муслиманима, те су се често свесни Муслимани морали стидети рада Адемаге Мешића. После ослобођења за овај рад био је изведен пре суд, али је решен сваке одговорности. Ово се свршило тиме, што је изгуран из Управе неких новчаних завода. Прилично осиромашао за последњих 20 година и пао у политички заборав, он се дао лако придобити за сарадњу са усташама, а Муслимани никад од његовог рада и нису имали ништа осим штете.

Чим се докопао власти, он покреће питање „исправке” неправди нанетих аграрном реформом. И сам лично заинтересован у овој ствари као бивши земљопоседник у друштву са Хакијом Хаџићем, повереником владе из Сарајева, по налогу Павелића, како то сам признаје, путује по Босни и Херцеговини, окупља око себе пропале аге и бегове те их припрема за неку конференцију аграраца, којој ће сам председавати. На тим локалним конференцијама само се дискутује о некаквим правима ага и бегова, а муслиманске широке масе се препуштају саме себи и усташкој пропаганди. Он саветује аграрцима да одмах брахијалном силом запоседну своја бивша земљишта и обећава им неке новчане накнаде. Најзад, одржава се и та конференција у Сарајеву. После дугог натезања Поглавник тендециозно на сам Бајрам, у новембру 1941. године, потписује уредбу о признавању права аграрним власницима на уживање ренте по аграрним обвезницама бивше Југославије. Дакле, Хрватска је прво прогласила неважећим аграрне обвезнице бивше Југославије, па је после као неко побољшање положаја бив. аграраца истима поново признала оно право, које су већ у Југославији имали, само сада под много тежим условима обзиром на компликовану процедуру признавања овог права. Ипак, овом прашином бацаном у очима аграрцима постигнуто је двоје: Прво, прије покоља Срба они су привезани обећањима за хрватску власт,

а друго, сав овај посао око исплате ренте иде преко Напреткових задруга, које једине од тога имају користи.

У циљу припремања терена за покољ Срба и уништавања сваког отпора Муслимана, Адемага Мешић, опет по мигу Загреба без икаквих стварних потреба у овом моменту, покреће питање доношења новог устава Муслиманске верске заједнице, а тиме доводи у питање и личност Реис-ул-улеме Фехима Спахе. Иако је Фехим Спахо био наклоњен Хрватима, те у њиховим круговима имао и јаких веза, ипак га је Загреб морао држати у шаху да не би случајно као верски поглавица Муслимана поводом хајке на Србе и православну веру уложио свој протест, што се од њега, у интересу и самих Муслимана, и очекивало.

И сама муслиманска јавност је одмах осетила, чим је почео прогон православне вере, да насилно покатоличавање Срба, може бити само на штету Муслимана, јер се тиме мења бројни однос између Муслимана и католика корист ових последњих. Премда, министар Будак довикује: „Босна је муслиманска”, ипак, католичка црква ради да што више православаца преведе у католичку веру. Хрвати јавно широм Босне певају: „Неста крста од три прста, нестаће и вере што се пере”, алудирајући тиме на муслиманску веру. Из Загреба из околине надбискупа Степинца, тога солунског борца, кога су „Срби насилно довукли на Солун” већ се чују приговори и самом Поглавнику што је тако „попустљив” према Муслиманима. У Загребу јавно католици причају да су после покрштава православних на реду Муслимани. Шири се криталица: један народ хрватски, једна вера католичка. Због овога верског прозелитизма сам Павелић је приморан да секретара надбискупије изведе пред суд и даде осудити на 20 година робије. Најзад, да би умирио Муслимане, Павелић се сам ове године у сабору обара на католичке кругове, који га страшно критикују што у Загребу гради џамију. Павелић опет баца прашину у очи лаковерним Муслиманима, те сам одговара: „А ја свима противницима Ислама велам, Босна је муслиманска, она мора бити достојно репрезентивана у центру Загреба”.

И поред свих ових изјава Муслимани су узнемирени. Из појединих места шаљу се Реис-ул-улеми писмене преставке у којима

га Муслимани позивају да у самом интересу Муслимана тражи да се обустави насилно покатоличавање Срба, те да се призна верска равноправност и за православну веру.

Такву преставку састављену од писца ових редова послала је и Муслиманска општина из Приједора у јуну месецу Реис-ул-улеми у Сарајеву. Како је пошта цензурисала сва писма то је ову преставку у Сарајево однио муслимански свештеник Дервиш Вибих из Приједора као курир, а средства за овај пут дали су му свесни приједорски Муслимани. Међутим, Реис-ул-улема Спахо водећи више рачуна о свом положају него о интересу Муслимана, све ово одбија од себе и упућује Улема Меџлису / Св. Синод /, који је тада био на одмору.

Ипак резултат ових преставки је био тај што је Удружење муслиманских свештеника на својој годишњој скупштини у Сарајеву, у месецу августу, дакле на жалост после главног покоља Срба, донело резолуцију у којој са гледишта прописа верских осуђује насилно превођење кога било у ма коју веру.

Како је врло мали број Срба православних, / махом интелектуалци / прешао у Муслиманску веру и то без икаквог притиска, разумљиво је да је католичка црква одмах осетила на кога се овом резолуцијом циља. Надбискуп Шарић и његов помоћник Брале постарали су се да се ова резолуција путем штампе не пусти у јавност, али је она ипак продрлиа у јавност као летак.

Реис-ул-улема Спахо, да је био на висини свога звања, могао је, премда је слободна реч у Хрватској угушена, ипак путем тајних расписа и курира упутити подложне му органе да муслиманске масе спрече да не учествују у братоубилачком обрачунавању између Срба и Хрвата. Адемага Мешић се побринуо да се тако нешто не догоди.

Трећа личност која је Муслиманима наметнута за вођу од усташа јесте Исмет Муфтић. Да би се ова личност могла протурити, сам поглавник је морао да лансира једну вест о њој, која не постоји. Наиме, Павелић назива Исмета Муфтића загребачким муфтијом / владиком / и ако и сам зна да данас, према постојећем уставу Муслиманске верске заједнице, такво звање у муслиманској

свештеничкој хијерархији и не постоји. Истина је да је некад за вријеме важења ранијег Устава Муслиманске верске заједнице, Исмет Муфтић био једанпут изабран за загребачког муфтију, али је због недостатака квалификација његов избор поништен и он поново враћен на положај обичнога „свештеника” матичара, са кога га Павелић уздиже на један верски непостојећи положај.

Да би се нарочито верски кругови ућуткали, првих седам дана по образовању Хрватске владе, све хрватске новине доносе на првој страни слику са пријема Муфтића код Павелића, као и извод разговора Павелић – Муфтић. Ту се упадљиво подвлачи изјави Поглавника да је он родом из Брадине, мешовитог муслиманског и католичког села, да је као дете прву писменост научио у мектебу / конфесионалној муслиманској школи у којој се добива основно верско образовање прије поласка у основну школу / од муслиманског „свештеника”, затим одлука Павелића да се уметнички павиљон у Загребу претвори у џамију. Тада Павелић вероватно није ни сањао да ће се после годину дана Муслиманима отворити очи и да ће многи од њих на коме се налази ова џамија називати тргом страхаоте заблуда / алузија / на Павелићево истоимено дело.

Док се муслимански представници из раније југословенске ере, оријентисани према Београду, хапсе те тако др Бехмен добива кућни затвор, а сенатор Узеир Хаџихасановић, под оптужбом да је прикривао шефа сарајевске полиције, затвара и покушава одвести у логор, дотле усташки агитатори подилазе муслиманским примитивним масама, служећи се при томе свим могућим средствима.

На хиљаде фотографија Павелића у усташком оделу са фесом на глави растура се по муслиманским селима, у ствари и то је један трик, јер то и није Павелић у фесу већ у фашистичкој капи, која својом кићанком личи на фес. Ова је фотографија рађена у Италији, још прије доласка Павелића у Босну.

Доноси се и Уредба о оснивању бивше Б.Х. регименте, која ће уз хрватску војну униформу носити фес на глави. То се објашњава повраћањем у свему на годину 1914, а у ствари има за циљ подилажење муслиманским масама, и велики део злочинства, која ће

католици у фесу касније извршити, пребацити на леђа Муслимана, те још више их закрвити са православнима и нагнати у борбу са њима.

Сви католици као по команди у војсци облаче фес, а то није било ни тешко учинити, јер је у тој Б.Х. регименти служе Босанци и Херцеговци, а познато је да католици из Херцеговине уз народну ношњу и сада носе фес.

Колика је била потражња за фесом најбоље показује овај пример: месеца маја прошле године путовао сам од Брода према Загребу. У возу сам се упознао са путником фирме фесова Ислам Вранић из Сарајева. Тај заступник ми је причао да иде у Загреб да на позив хрватске војске са истом закључи уговор о испоруци 10.000 фесова уз цену од дин. 100 по комаду. Ова лиферација је и извршена. После тога главни усташки стан се интересовао за фесове за потребе усташа, те је код фирме Вранић, фесове квалитета слабијег 50%, плаћао по 150 дин. по комаду. Рачуни о овоме налазе се и данас код наведене фирме. У Бања Луци Гутић одмах првих дана води акцију да се донесе одредба да сви муслимани у државној служби морају носити фесове. У подилажењу фанатизму оних муслиманских генерација, које изумиру, Гутић на тражење некаквог муслиманског верског удружења доноси одредбу да се муслиманке не смеју појављивати на улици откривене, да не смеју посећивати јавне локале итд., што изазива револт еманципованих муслиманских жена. Због тога је Гутићев брат Блаж Гутић као шеф бањалучке полиције имао посла док ова одредба сама од себе није пала у заборав.

Гутић у Бања Луци и бив. Врбаској бановини у виду контрибуција пљачка Србе, а од тога новца даје у Бања Луци помоћи нижем муслиманском свештенству, који није на државном буџету. Некоме даје 5, а некоме 10.000 динара. Тако жели да поткупи и нижи свештенички муслимански клир.

У Сарајеву франковац, владин повереник Хакија Хаџић, коме суфлира жупник Брале, успева да се донесе уредба о укидању српског муслиманског друштва „Гајрет”, а његова имовина да се прода франковачком друштву Народној узданици. Гајретови радници у унутрашњости, као и чланови сокола, прогоне се и

држе под полицијском присмотром. Због тога Шукрија Куртовић, Ибро Бркић и Хамид Кукић, функционери Главног одбора Гајрета, одбијају понуду окупатора да их као Муслимане Хрвате пусти и драговољно одлазе са Србима православним у ропство.

Док у муслиманским редовима влада потпуно расуло, дотле католичка црква ради служећи се свим средствима. Православно свештенство се затвара, одводи у логоре, а понеки пребацују у Србију, православне цркве се руше. Православни учитељи се затварају. Православци, државни службеници, уколико нису напустили православље, отпуштају се из државне службе.

Ђаковачки бискуп издаје проглас – позив Србима из Срема да прелазе у католичку веру, под насловом „једно стадо, један тор”. Католичка црква сматра овај проглас врло успешним и умесним те га шири и у Босни. На овај позив, једна групица православних Срба из Срема прелази на католичку веру. Одмах, док још хрватски министри Србе називају сметљем Балкана, сам Поглавник прима ове Србе прелазнике, честита им повратак у „стару прадедовску веру”, назива их одмах Хрватима и од одушевљења се љуби са овим прелазницима. Све хрватске новине на првим странама доносе слике овога свечаног пријема.

Чак и ове године, после доношења устава Хрватске православне цркве, женска деца Срба, из Срема преводе се у католичанство, доводе у Загреб и ту уписују у усташке академије из којих излазе као свршене усташке дужноснице. И њих Поглавник прима у ауденцију те их назива „сестрама” и упућује да међу својима шире усташку идеју.

Да се у Босни овим покатоличавањем Срба припрема полако али сигурно обрачун и са Муслиманима најбоље се види из поступака Гутића у Бања Луци. После покоља Срба у Бос. Крајини, Гутић као ликвидатор Врбаске бановине врши прегуписавање сеоских општина у срезу Бањалучком, припојивши неколико католичких општина ствара католичку већину. По том јавно даје изјаву да је Бањалучки срез католички срез. Због ове изјаве долази до сукоба између Гутића и бањалучких муслимана те је, да би се ствар изгладила и реис-ул-улема Спахо морао да долази у Бања

Луку да помири обе стране, јер је подпредседник владе Осман Куленовић, који је још увек био у Бања Луци, немоћан да обузда једног свога вишег управног чиновника.

Одмах по доласку на власт, Гутић у Бања Луци заводи праву страховладу. Његов брат Блаж Гутић постаје шеф бањалучке полиције. Црна кућа у Бања Луци препуна је затворених Срба из свих крајева Врбаске бановине. Премда од стране Срба Хрватској Држави не прети никаква опасност, Гутић у својим јавним говорима стално сумњичи Србе да комплотирају. Прети да ће, како он каже на љуту рану ставити и љуту траву.

Тих првих дана убијен је у Бања Луци, по налогу Гутића, владика Платон. Постоји верзија да је владика одмах по завршетку рата сам желео да напусти Бања Луку, али га је од тога одвратио бискуп Гарић. Он му је јемчио да му се неће ништа зло десити, те га чак и примио на свој двор. Међутим, једне ноћи, усташе су продрле у бискупски двор и одатле одвели владика Платона те га убили. По овој верзији, бискуп Гарић се сутрадан после одслужене мисе правдао да он није крив за смрт владике али га је наводно Гутић због тога био ухапсио.

Гутић је нарочито уживао да са прозора Банске палате гледа рушење српске православне цркве у Бања Луци. Кад је приликом рушења са једне скеле пао неки радник и на месту остао мртав више се није могло наћи радника који би хтели на томе послу да раде. Због тога је бањалучка полиција морала сваке ноћи да приређује рације на све прекршитеље полицијског часа, које је сутра слала на принудан рад на рушење православне цркве.

Када је у јуну почео рат између Немачке и Русије, Хрвати су тај догађај искористили да Србе прикажу као комунисте те баш тада хајка на Србе долази до врхунца. Због започетог рата на истоку, Немци смањују своје посаде у Б. и Х. те и војну власт предају Хрватима. Чим су добили у руке оружје, Хрвати провокацијама припремају терен за покољ Срба, који се изводи под маском угушивања „побуне”. Како ћемо видети у том послу учествовали су званично: хрватска војска, усташке организације и цео државни апарат.

Даљи развој ситуације у Приједору

Чим је нови срески начелник у Приједору Лукетало примио у Приједору дужност, одмах је у Приједор дошла и једна усташка посада од 20 људи са усташким капетаном Дасовићем на челу. Лукетало станује у кући адвоката Пинтера и Коловрата, а Дасовић у приземљу исте куће код Ивана Брстила. У овој кући кују се сви планови о пљачкању Срба и завађању православаца и Муслимана.

Дасовић и све његове усташе носе фесове, које су купили у мануфактурној радњи Рапић у Приједору.

Лукатело одмах по доласку расписује на све богате Србе контрибуције. Колико ће који Србин дати, дају му информације Пинтер и Коловрат. Поред ових контрибуција Лукатело купи и некакве новчане прилоге за хрватску војску, усташе итд. Разумљиво за све се обраћа само на Србе, а по мало и на жидове. Он обично тражи високе суме па се после иза закључаних врата погађа са жртвом, док се не постигне споразум. Од добивеног новцанешто шаље Гутићу у Бања Луку, а већи део трпа себи у џеп. Гутић наљућен долази у Приједор те јавно позива грађане да Србима отимају капитал.

Док овако Лукатело пљачка дотле Дасовић ћириличне натписе српских фирми, упада у радње и односи робу и на сваком кораку јавно вређа све што је српско и православно. Његове усташе у фесовима, од којих је било 16 католика и 4 Муслимана, упадају у православна села те бију, пљачкају и глобе сељаке. Сељацима дах стаје када им се појаве ови разбојници. За најмању ситницу, као на пример, ако сељаку псето није везано, прозор незамрачен или случајно у кући нема слику Павелића, одмах се кажњава на лицу места са најмање 1000 динара. Ове усташе враћају се сваке вечери из села, где су наводно купили оружје, те пуни пара, по сву ноћ лумпују и праве изгреде.

Сељаци Муслимани из породице Перић и села Миљаковца долазе ми и жале се на поступак ових усташа према њиховим православним комшијама. Они ми скрећу пажњу да православци сељаци, због фесова које ове усташе носе, верују да су сви муслимани, услед чега односи у сеоском комшилуку између муслимана и православних постају затегнути.

Једном приликом у месецу мају боравећи у Бања Луци у једном случајном друштву, не знајући да је ту присутан и Стипе Момчиловић, секретар Гутића, критиковао сам овај поступак, али ме је дрско напао наведени Стипо, говорећи да ће и сви католици обући фесове, јер је дошло време феса. И мени је препоручивао да скинем шешир и да обучем фес. Овој изјави Момчиловића био је присутан Др Асим Џинић, адвокат из Бања Луке и Гаврановић, шериатски судија из Приједора.

Срески начелник Лукатело, ваљда нешто начуо о акцији Адемаге Мешића за ревизију аграрне реформе, јавно позива сељаке муслимане да насилно од Срба православних одузимају земљу и обрађују, јер ће и онако то Србима бити одузето. Овакве савете је давао чак и пред шериатским судцем Асимом Згодићем из Приједора, који се због тога са поменутиим Лукателом и свадио. Када се пак нашло неколико лакомислених сељака, који су се упустили у овај од власти им саветован посао, појављује се усташки повереник у среском начелству и сарадник Лукатела, адвокат Коловрат, који овим оштећеним Србима за скупе паре пише тужбе за ометање поседа и себе рекламира као заштитника Срба православних. Међутим, у граду се види ова прозирна игра Лукатела и Коловрата, којој је циљ завадити Муслимане и православне и овим последњим узети што више новца.

Уцењујући и пљачкајући грађане православне Лукатело и Дасовић почели су да пружају своје руке и према Муслиманима. Тако Дасовић и његове усташе упадају у кућу једног Муслимана / Мује Муланина / те под изговором да је склонио жидовску имовину истоме одузимају готов новац и златнину. Овај пљачкашки рад Лукатела и Дасовића мотри Ахмед Крупић, секретар среског начелства, а касније поджупан у Бања Луци, те једном згодом на делу хвата Лукатела и Дасовића. Са прикупљеним подацима он обојицу оптужује преком суду и немачкој команди, услед чега добива налог да их ухапси и пошаље у Бања Луку., што и чини. Католици из Приједора посрамљени оваквим завршетком првих функционера хрватских у Приједору, шире се гласови да је сам поглавник убио Лукатела, а Дасовић да ће бити стрељан. Међутим, убрзо се сазнаје да су обојица на слободи у Загребу. Истрагу

против њих води Коловрат, али свет се устручава да о њима каже праву истину, јер би она морала погодити и Коловрата, који саслушава оштећене. Лукатело данас живи у Сплиту, где троши напљачкани новац приједорских Срба, док се Дасовић после два месеца навраћао по своје ствари у Приједор.

Исти дан када су ухапшени Дасовић и Лукатело, разбегли су се преко ноћи и усташе из Приједора, покравши при бежању неколико радњи и кафана. Средином маја за време управе Лукатела, у Приједору су отпуштени из службе сви Срби родом из Србије. Свима је остављен рок од три дана да се иселе, а у противном им је запређено да ће се по протеклу овог рока сматрати ратним заробљеницима.

Затварање Лукатела довело је у неугодну ситуацију приједорске адвокате Пинтера и Коловрата, те се они због тога повлаче, а новог Марка Јунгића сада надзире католички жупник Кауриновић. Он стално седи у канцеларији Јунгића, у којој се не може ништа свршити без његовог благослова. Јунгић чак и станује у жупском стану код Кауриновића.

Првих дана по доласку Марка Јунгића у Приједор, долази у везу са већ споменутиим Ахметом Крупићем и председником муслиманске верске општине Мухаремом Софтићем, те заједнички дискутујемо о ситуацији. Закључујемо да се католичка црква и сувише уолиће у рад власти и да свим средствима настоји завадити муслимане и православне, што може бити штетно и по једне и по друге. Како у месту нема ни једног Муслимана интелектуалца са универзитетском спремом, то ми ова двојица предлажу да останем у Приједору и да их помогнем у спречавању настојања католика да се унесе завада између муслимана и православних. Они ми обећавају да ће поради да добијем место у среском суду у Приједору.

Како ми се тада ни отац који је био изгубљен у Скопљу није био још повратио кући, то руковођен и овим породичним разлогом одлучујем да останем у моме родном месту поред породице. Одлазим у Београд, где видевши велики број отупштених Срба државних чиновника, који долазе из Хрватске, подносим оставку, те после девет година боравка у Београду, напуштам исти и стално се настањујем у Приједору.

За време моје кратке одсутности, католици, чим су сазнали да ћу се настанити у Приједору, проносе о мени гласове да сам питомац „крвавог краља Александра”, да сам србијански зет, итд., а све у намери да ми одмах унапред онемогуће сваки рад. И ако је одмах иза оснивања Хрватске државе изашао позив свима католицима и муслиманима рођеним у Хрватској, а са службом ван њених граница да се врате на службу у Хрватску, где су заиста одмах преузимани, а многи и на више положаје довођени, Министарство правде у Загребу бацају моју молбу, те је решава тек после 50 дана. Место да будем преузет и да ми се признају године службе проведене у Србији, Министарство правде ме прима у службу као почетника. Том приликом, персонални референт Хасиб Муратбеговић, познати мачековац, у лице ми каже, да због моје прошлости и обавештења које о мени већ има Министарство, нисам много пожељан, а поготову не као службеник у мом родном месту.

У среском суду у Приједору наступио сам у службу 30. јуна прошле године, дакле месец дана прије покоља Срба у Приједору.

Из овог малог детаља види се да су мештани католици у Приједору настојали да и даље сву власт одрже у рукама својих људи и да спрече долазак у службу свих Муслимана оријентираних према Београду. Из даљег излагања ћемо видети да су Муслимани из Приједора неколико пута покушавали да у државну службу доведу још неког свеснијег Муслимана, али сви њихови напори, па и депутације у Загреб по тој ствари, остале су без успеха. Слично стање било је и у осталим околним местима у Бос. Крајини.

У овом међуверремену Ахмед Крупић отишао је из Приједора на положај поджупана у Бања Луку, где се иданас налази. Овај Крупић се и у Приједору и Бања Луци увек истицао као пријатељ и заштитник Срба православних, што је познато и многим избеглицама из бивше Врбаске бановине. У то време у Бања Луку је дошао за жупана Владислав Алеман., који је за Србе ипак бољи био од крволога Гутића, који задржава и даље положај усташког стожерника. Колико су се браћа Гутићи били осилили у Бања Луци најбоље се види по томе што је Блаж Гутић као шеф полиције у Бања Луци, када је са тога положаја смењен, јавно у хотелу Паласу

поцепао Министарски декрет, те је морао силом бити одстрањен са свога ранијег положаја.

Виктор Гутић који ипак примећује да му се тло у Бања Луци измиче, покушава да придобије Муслимане, те за свога другог заменика именује инж. Хилмију Бешлагића, франковца, дотадашњег Министра промета. Гутић покушава да организује поклонствене депутације муслимана из Бос. Крајине Павелићу, које би требало да траже поново његово враћање на положај жупана у Бања Луци. Ово он покушава организовати преко Мухамеда Ђумишлића из Бања Луке, чији је брат Ахмед Ђумишлић као сатник у поверљивој војној служби. Он овоме Ђумишлићу обећава да ће га довести на положај поджупана и сменити двојицу србофила „Крупича”. Ђумишлић покушава да удовољи жељи Гутића али већ у Приједору доживљује неуспех, јер су свеснији Муслимани предузели све да се та ствар смете.

У Приједору срески начелник Марко Јунгић по налогу Гутића, а уз сарадњу жупника Кауриновића, адвоката Пинтера и Коловрата, лекара Др. Згаге и председника општине Миралема Капетановића, шаље у логор српске свештенике и учитеље. Овај посао извршен је у миру, јер православно становништво, ма колико му ово тешко било, није дало никаквог отпора.

Крајем маја основан је у Приједору и сталан усташки логор као усташка организаторна и надзорна власт. Без консултовања иког од грађана Муслимана, изузев можда председника општине Капетановића, адвокат Коловрат одлази у Загреб и доноси из главног усташког стана декрете новим усташким дужносницима. Тада је за логорника усташког логора у Приједору постављен студент Јосип Кардум, католик, франковац, стар 24 године. За његовог заменика – таборника постављен је Мирослав Слишковић, студент, за време Југославије познат као левичар, а за благајника Томислав Биљешковић, студент католичке теологије. После неколико дана у Приједору се јавно већ говори да су сви младићи само кулиса иза које се већ чешће споменути прваци Приједора.

Како је почетком јуна букнуо рат између Немачке и Русије, овај логор почне одмах затварати угледне Србе, а по неке и млађе муслимане, све под сумњом да су левичари. Муслимане обично

после неколико дана малтретирања пушта, да их поново после неколико дана затвори, док Србе задржава у затвору на дуже време. Циљ овог затварања јесте да се грађанима, а нарочито муслиманима, докаже да је логор свемоћан и да судбина сваког грађанина зависи од наклоности логорника.

Припреме и предострожности пред покољ Срба

Око 20. јуна у Приједор долази нови срески начелник Ждерић, наравно опет католик. За овог Ждерића са основом се може сумњати да је усташки тајни повереник у управној струци. Он првих дана на око није ничем придавао важности. После седам до осам дана одлази у Загреб под изговором да иде по своју породицу. Одмах по његовом одласку у Приједор долази један одељак загребачке полиције, мада за то није било никакве потребе, јер је општинска полиција била довољна за одржавање реда. Поред тога долази и један јачи гарнизон војника на челу са једним хрватским мајором. На само два дана пред покољ кроз Приједор се шири глас да су се у Грмечу појавили четници и да је планула српска побуна. Мајор из Приједора са супругом иде сам у отвореном аутомобилу у Дрвар, али на путу бива из заседе заједно са женом убијен. После извршеног покоља Срба, бивши домобрански заповедник посаде из Дрвара, муслиман Хамдија Ченгић, ранији службеник Министарства саобраћаја у Београду, и сам оптужен као србофил, причао ми је да има основа сумњати да су саме усташе убиле свога мајора, да би створиле разлог за убијање Срба у Грмечу.

Уочи 31/7 прошле године, војна стража на периферији Приједора отвара ватру јер је наводно у предграђу код клаонице приметила четнике. Те ноћи долази у Приједор и један одред усташа на челу са заповедником Томиславом Диздаром из Бања Луке; Међу овим усташама било је доста католика сељака из села Ивањске, на прузи Бања Лука – Приједор. Међу њима истицао се својим крволоштвом неки Грго из Ивањске као Гојко Перић, католик из Чапљине код Љубушкога, који се сам после хвалио да је до тада лично убио преко 2.000 Срба, а убио би их и више кад би имао прсте на лијевој руци. Од Муслимана био је у овој банди неки

Хајро Н. Херцеговац, који је поново био у Приједору преко зиме, те ће вероватно неко од избеглица знати ближе податке о њему.

Као што се види власти су пре покоља мобилисале војску, полицију и усташе, а по томе ће прокламацијама у то крвопролиће увући и неке грађане. Дакле, све је предузето да подухват што боље успе.

Покољ од 31/VII до 3/VIII 1941. године

У четвртак у јутро 31/VII био сам као обично у канцеларији у суду. Били су присутни и сви чиновници православни. Око 9 сати општински добошар је огласио да се сва надлештва и радње затворе и да сваки иде кући. Не знајући о чему се ради, а још под утиском гласова о појави четника, отишао сам у среско начелство да видим шта је на ствари. Ту сам сазнао да је у граду проглашено опсадно стање, те више нисам имао могућности да се вратим у канцеларију, јер је стража под пуном спремом сваком наређивала да се што пре склони са улице. У истом моменту са периферије града већ се чула митраљеска паљба. Кратко време иза тога у град је навалила једна руља сељака Муслимана, мушкараца и жена, деце и стараца. Сви су били у паничном страху и молили да буду примљени у куће у граду јер су на њихова села Пухарску и Чејреке наводно навалили четници, који из околних православних села на њих пуцају из митраљеза. У моју кучу упало је тог дана 25 сељака, који су идуће ноћи ту и ноћили. Сви су били ненаоружани, јер су оружје још раније предали властима.

Власти на улици нису дали никоме од грађана, ко није имао за кретање дозволу усташког логора у виду једне траке са жигом логора, која се носила на руци.

Из своје куће, која се налази на главној улици, видео сам одмах затим да војска, усташе и полиција, приводе грађане Србе православне у затвор. Они Срби које је затварала војска, били су смештени у зграду земаљске банке те су као таоци држани под војном стражом. Усташе и полиција затварали су људе у полицијски затвор, а када се овај напунио онда су их даље смештали у стручну

школу. Поред Срба грађана усташе су око 10 сати почели у град доводити и Србе сељаке из оближњих села, што значи да су у тим селима већ биле усташе. Како су сви затвори већ били пуни, то су усташе грађане затворене у стручној школи и полицијском затвору одводили у групама пред гимназију, у којој је било смештено војно заповедништво, те их ту на очиглед војске стрељали као и у једном приватном српском дворишту недалеко од православне цркве.

Око 11 сати добошар је огласом војне команде позивао грађане да се јаве војној команди да им се подели оружје те да као цивилна гарда чувају град. Сви ти грађани морали су претходно од логора добити дозволу за слободно кретање, а по томе им је заповедник поручник Фрањо Зорић – у споразуму са апотекарком Ивом Бабићем и председником општине Капетановићем поделио оружје и муницију, која је тај дан око 12 сати стигла из Бања Луке. Овај Бабић први дан покоља рано ујутро већ се појавио на улици до зуба наоружани, а по његовом понашању могло се закључити да врши неку службу. Оружје је могао добити само онај грађанин за којег су ова двојица гарантовали да је „поуздан”. То су били махом сељаци, који су услед ове исцелације побегли из својих села, затим градски олош муслимана и католика, те велики број цигана.

Заповедници ове цивилне гарде били су усташе и хрватски домобрани из Кватерникове гарде / црвенкапе /. У овој гарди су се налазили и познати приједорски апаши Сафет Декић и Мухарем Цикота. Тог дана приметио сам и Пинтера и жупника Кауриновића на улици са пушком у руци. Они су се после правдали да су тада били наоружани ради личне сигурности.

Заповедник усташа Томислав Диздар за ова четири дана покоља становао је у стану код лекара Згаге, где су му стално усташки курири носили вести и враћали се са даљим наредбама.

Од приједорских ватрогасаца у убијању Срба нарочито су се истакли Виктор Кукуле, бријач, и Иван Фабри, ременар. После покоља сами су се хвалили да су сваки поубијали 30 до 40 људи. Од муслимана у убијању је учествовао Ариф Нубур, родом из Гацка, а запослен у Приједору као радник код Шипада. Заповедник

ватрогасне чете у Приједору, Ибрахим Имамовић, због овога оптужио их је, пошто се смирила ситуација, преком суду, али је тамо тужба бачена ад акта, а Фабри је после тога од ватрогасног Савеза из Бања Луке добио још и унапређење.

Наведени Сафет Декић и Мухарем Цикота као и браћа Ариф и Хамдија Бабић, месари из Приједора, који су учествовали у овом покољу, после покоља приведени су у усташку бојницу, а у задње време Цикота и Декић су произведени за усташке офицере.

По налогу војног заповедника ова наоружана лица упадала су у куће грађана Срба те вршили преметачине и наводно тражили оружје, а у ствари су пљачкали све што им је под руку дошло. Осим тога, код куће затечене мирне мушкарце одводили су са собом у затвор, а неке одмах пред кућом убијали. Тако су убијени Перо Радетић, старац од 80 година, иначе познати члан ХСС страже, његов глупономи син Милован, те деца од 13 до 14 година, као син Љупка Деспота и биљежника Пере Ђурића.

Ово убијање трајало је све до у недељу до поподне 3/VIII, када је по наредби генерала хрватског Румлера обустављено. За цело то време грађанима је стално представљано да Срби сељаци наваљују на град, те је град стално чуван од војске, усташа и цивилне гарде. Одмах пошто је обустављено убијање, усташе су се изгубили преко ноћи из Приједора. Најбоље је од свих позатвараних Срба прошла она група грађана, коју је затворила војска, јер су под војном стражом чувани као таоци и тако преживели овај покољ. Поводом питања да ли ће се и они поубијати избио је сукоб између војске и усташа. Наиме, усташе су тражили да им се и ови таоци предају да их поубијају, док војска није имала куражи да то учини. За убијање ових таоца нарочито се залагао логорник Кардум. Када су усташе виделе да ипак неће моћи поубијати ове људе, они су одлучили да их барем опљачкају. Упали су у војни затвор код ових људи те им саопштили да ће за пола сата сви бити стрељани и позвали их да сав готов новац и драгоцености одложе, што су ови и учинили. Наравно усташе су ово међусобно поделили.

Тек други дан усташки логор је надлежност за давање дозвола за кретање слободно пренео на градску полицију. Тада сам и ја добио

дозволу за кретање, коју сам искористио да се побринем, колико сам могао, за живот својих колега из суда, Душана Поповића, Боже Цикоте и Ристе Јанковића. Неку акцију за опште спасавање Срба тада није било могуће повести, јер је све ово дошло изненада, а од поштених муслимана мало ко је имао оружје. Па ипак и то сам покушао. Тај други дан био сам сакупио неколико муслимана у просторијама верске општине те покушао да их придобијем да се заузмемо да се са убијањем престане, али на овај састанак, и ако непозван, дошао је и познати крволок Але Омановић из Цазина, који се тада затекао у Приједору, те ме је као усташки дужностник напао због овога и целу акцију у зачетку омео. / Доказ сведоци: Дервиш Бибић, имам, Асим Згодић, шер. судач и Мурат Ђоралић, судски чиновник /.

Карактеристично је навести да су хрватске власти биле покушале и немачку војску у ово крвопролиће [увести]. Наиме, заповедник посаде Приједора затражио је други дан од Немаца из Бања Луке помоћ. Помоћ је заиста и стигла, али немачке трупе, прошавши пешке кроз село Петров Гај, Козарац и Ђелу, утврдиле су да побуна не постоји, те су напустиле Приједор не испаливши нигде једног метка, пошто су претходно фотографисали лешеве жртава које су још лежале на улицама града.

Док су овако падале невинне жртве Срба православних, срески начелним Марко Јунгић и председник општине опљачкали су магацине српске фирме Ковачевић. Наиме, други дан покоља око 12 сати, они су објавили да се тај дан до три сата после подне очекује напад на град те све грађане растерали са улице претећи да ће се пуцати и у прозоре свих грађана, који буду гледали на улицу. Када је ова наредба извршена и грађанство се повукло, они су обили магацин, из њега извукли око 3 до 4 вагона ракије и осталих ствари и то све предали на једној унапред припремљеној квази лицитацији. Ракију су откупили Недељко и Иво Орловац, из Љубије, Стипо Комленић, пекар из Приједора, те Милан Липовац и Мато Саламунић, гостионичари из Приједора. Осталу робу купили су Фрањо Абрамович и наводно Сулејман Хенић, трговци из Приједора. Ова пљачка пријављена је после Преком покретном суду, који је у децембру месецу под председништвом усташког

пуковника Марка заседао у Приједору. Суд је нашао да је све то у реду, јер је то наводно подржављена имовина, која је уредно продана на лицитацији. Овај суд уместо да заштити фирму Ковачевић, сам је отворио фирмину радњу те за своје чланове однио око сто пари чарапа и друге робе. После покоља на своју дужност вратио се раније већ споменути срески начелник Ждерић, који је такође отворио запечаћену радњу фирме Ковачевић, те из исте и сам однео разне робе, по његовој процени од 4.000 динара. Уместо плаћања оставио је признаницу, коју природно никада није исплатио. После покоља војно заповедништво образује Преки војни суд за све оне сељаке, који су били затворени, а нису поубијани за време покоља. У овоме суду се крвоштвом истицао нарочито војни судица Рус Гембачевски, сада у војном суду у Бања Луци. Преко 100 сељака под оптужбом да су ухваћени наводно при кидању пруге, телеграфа или са оружјем у руци, осуђени су на смрт и стрељани после покоља. Обично су тужбе писане од усташа против група сељака које су обухватале 10 до 15 људи. Пред овим судом није се у ствари ни водио никакав формални поступак. На тужбама које су ми после дошле под руку, ради понеког сељака, који је упућен редовном суду, видео сам обичном оловком стављене забелешке; признаје, има доказа, индиција смрт. Нигде није било трага о саслушању сведока или одбрани.

Извршењу ових смртних казни присуствовао је срески лекар Др. Шиме Фабијанић, сада жупски здравствени референт. Овај Фабијанић је можда једини католик, који се заузимао за Србе. После неколико јустификација он је отказао послушност војном суду и одбио да даље присуствује овом стрељању. Сам ми је изјавио да не може да присуствује убијању људи у чију невиност је уверен. Овога се посла одмах примио Др. Карло Згага.

Прије овог покоља основан је у Приједору Уред за понову / Србима одузети и подржављени иметак /. Срески начелник Марко Јунгић за председника овога уреда поставио је председника општине Капетановића, а чланови управе су били: Марко Јунгић, Др. Срећко Грабовац, старешина сеског суда, жупник Кауриновић, логорник Кардум и други чиновници овога уреда су били: Мира Брстило, позната усташкиња и кћи председника општине

Капетановића, а по томе његова сестра Нура Капетановић раније чиновник Министарства финансија у Београду. У почетку се и није знало какво је надлештво тај Уред, већ се само причало да је то неко усташко надлештво и да је за изношење вести из тог надлештва предвиђена смртна казна. У овоме надлештву за време покоља донешене су разне одлуке. Тако је трећи дан убијања у овоме уреду одлучено да се не убијају сви они затвореници који напусте православље. О овоме има податке садашњи председник општине у Приједору Абдулах Хаџалић.

Како су већ прије покоља неки православци прешли у протестантску веру, а отац Божо Цикота у муслиманску, што је изазвало револт католика, те је поводом ове одлуке усташки логор, и ако ненадлежан, себи присвојио право давања потврда о иступу из православне вере. Наиме, по уредби о прелазу из једне вере у другу, прелазник мора претходно имати потврду да је из раније вере иступио. Како није било више православног свештенства то је православнима ове изјаве оверавало среско начелство, те су тако оверене изјаве замењивале иступницу. Да се опет не би десило да Срби са овим иступницама прелазе у неку другу веру сем католичке, логор је ове иступнице оверавао само оним Србима за које је сигурно знао да ће прећи у католичку веру, а осталима је одбијао да изда ту иступницу. Одмах са седнице овога одбора жупник Кауриновић са унапред спремљеним молбама одлази у затвор и саопштава затвореницима да се он жели за њих заузети, али му је то могуће само ако му потпишу молбе за прелаз у католичку веру. Сви они који су те молбе потписали добили су од жупника одмах спремљене дозволе за кретање и били су пуштени из затвора. Природно за овима се поведе и остали затвореници, те је тако највише Срба у затвору лишено слободе, а под страхом да сваког часа могу бити стрељани, преведено на католичанство. Из овога се поступка види даље да је жупник Кауриновић имао уплива на усташе и власти за време покоља и да је хтео могао је спречити покољ.

Поред жупника Кауриновића овим послом насилног превођења православних бавио се и лекар Др. Карло Згага. Он је одмах иза покоља обилазио куће преживелих православаца и свима обећавао

заштиту, ако пређу у католичку веру. Најзад, у кафани Милана Липовца отвара се нека жупничка филијала у којој се само пишу молбе за прелаз у католичку веру. Ове молбе потписују српски сељаци, како у име своје тако и у име одсутних, јер су сазнали да ће им живот бити поштеђен ако пређу на католичанство. Таксе на ове молбе плаћала је Јелка, жена Стипе Комленића, пекара, иначе бивша католичка сестра.

Тих дана обављена су масовна покрштавања, а свима је обично кумовао Др. Згага, Стипо Комленић и његова жена Јелка. За доказ велике католичке насртљивости интересантан је следећи случај. У кући српкиње Данице Ђурендић, чиновнице среског Начелства, отац и мати су у овој гужви потписали молбу за прелаз у католичанство, док је Даница из пркоса демонстративно прешла у муслиманску веру. После неколико дана, када су власти за ово сазнале, усташки логор позива Даницу те јој логорник Кардум наређује да и она има да пређе на католичку веру. Када ова Даница то одбија позивајући се на своје пунолетство и слободну одлуку, логор је оптужује да је неповерљива као државни службеник те услед тога она губи службу.

Жупник Кауриновић жели да се покаже као пријатељ и спасиоц Срба, а католичку цркву као једино спасоносно уточиште, те у једној проповеди о хришћанској љубави баца сву кривицу за покољ на муслимане. Једна присутна Српкиња, која је изгубила мужа, из групе прелазника поставља жупнику питање: А ко им је дао пушку? на што изненађени жупник одговара нешто што не задовољава ову жену, те му она револтирано додају да лаже и демонстративно напушта католичку цркву /. О овоме има податке стари Алибег Капетановић, познати пријатељ Срба, кога су усташе у Приједору за време покоља хтели убити што је протествовао због убиства Недељка Ђатића, судског чиновника, који је убијен на сред улице у по белог дана. / Колико је жупник био запослен овим послом прекрштавања најбоље се види по томе што сам није могао да смогне овај посао те му је старешина среског суда у Приједору, католик Др. Срећко Грабовац, у помоћ слао судског чиновника и то за време редовних часова [радно време], као Маријану Кернц,

Невенку Антонијевић и Здравку Стефановић / ове две последње Српкиње прелазнице /.

Свима прелазницима жупник је делио нове молитвенике, одређивао рок за полагање испита из веронауке и наређивао обавезно посећивање католичке цркве са прозивком и вођењем евиденције. Поред тога, он се није устручавао да на православне празнике, онако узгред, посећује куће прелазника да би се уверио да случајно не славе старе празнике.

Због овог терорисања неколико грађана је прешло у муслиманску веру јер над њима нико није водио надзора да ли се придржавају прописа те вере.

Да би се што више Срба присилило да пређу у католичку веру, Министарство вера у Загребу издаје распис преко жупа општинама према коме се све парохијске књиге имају предати католичким жупним уредима. Све верске обреде православних / и оних који се нису прекрстили / имају вршити католички жупници, а нарочито сахране. Најзад, сви православни, који траже изводе из црквених књига имају се од општине упутити прво жупнику да пређе на католичанство, а по томе ће им жупник издати тражене изводе. Због тога се општинама забрањује да издају или потврђују макакве исправе, које би замењивали изводе из парохијских књига.

Овај распис добио сам у препису од споменуте Данице Ђурендић.

Докази да је побуна исценирана и да су неки грађани знали за припремање покоља

По извршеном покољу ипак се полако сазнавало да је побуна Срба исценирана. Наиме, прије побуне у Приједору је био један транспорт избеглица Словенаца, привремено на пролазу смештен на градском пољу зв. Урије. После покоља ови Словенци су први открили да су видели на дан покоља једну групу усташа која је са митраљезима отишла у шуму која раздваја муслиманска села од православних се Горње и Доње Пухарска и... ејрека те су одатле отворили ватру на ова муслиманска села. Тако су код муслиманских сељака створили утисак да их нападају четници о којима се

проносио глас већ неколико дана прије тога, те их натерали да беже у град и тамо створе панику. И сами православни сељаци, видећи да усташе пуцају и на муслиманска села, побојали су се, те су почели голоруки да беже из својих кућа у шуме. То је служило после као доказ да су се одметнули у шуму. После покоља ове податке потврдили су ми православни сељаци из села Паланчишта, који су преживели овај покољ.

Од грађана за припремани покољ знао је вероватно Др. Срећко Грабовац, а није искључено да је умешан и у само припремање покоља. Наиме, Др. Грабовац је био члан раније већ споменуте усташке канцеларије, која је после претворена у Уред за понову. На два дана пре покоља он је у среском суду наредио свом православном особљу да посавршава све заостале послове. На примедбу Невенке Антонијевић да има ствари које нису тако хитне, Др. Грабовац јој је одговорио да он не зна ко ће ускоро бити мртав, а ко жив.

На пет дана прије покоља Др. Грабовац је позвао себи у канцеларију судију Божу Цикоту, који је био прешао на ислам, те му саветовао да се код угледних муслимана из Приједора распита да ли би га они хтели и могли као Србина узети у заштиту, ако би му каква заштита требала. Тада је Др. Грабовац говорио да мисли да би Цикота, и ако је прешао на ислам, могао бити отпуштен, али после покоља Цикоти је било јасно на шта је мислио Др. Грабовац.

Шеф железничке станице Мирко Ђал, брат авијатичког пуковника Ђала, у очи покоља направио је такав распоред особља да су на дан покоља скоро сви железничари православци били у служби. Тако су православни службеници чак први дан и саме усташе возили пут православних села ради угушивања побуне, ипак их је други дан покоља шеф станице све из службе предао усташама да их поубијају. Тако је на самој железничкој станици Приједор погинуло око 30 до 40 железничара православних.

Драго Слишковић, брат усташког таборника Мире Слишковића, на сам дан покоља склонио је своју породицу у кућу школског управитеља Симе Радетића, који је већ био прешао на католичанство, а по том је са пушком у руци као чиновник рударског претовара на

посао гонио Србе раднике, где су их усташе хватале и убијале. Због овога Драго Слишковић је био оптужен од католикиње Магдалене Муњива због убиства њеног мужа / православног / Пере, те је био и притворен од среског суда у Приједору, али је усташки стожерник Марко Бељан, обавештен о томе, интервенисао те је Слишковић пуштен на слободу, а пријеки суд у Бања Луци бадио је ову тужбу ад акта. Док сам по овој ствари водио извиде, упао ми је у канцеларију усташки логорник из Приједора Кардум те ми у суду рекао да ћу одговорати због хапшења једног усташе, који врши своју усташку дужност истребљења Срба.

Срески начелник Ждерић, у августу месецу прошле године, пред свој одлазак из Приједора, случајно се нашао у друштву са мном и шериатским судцем Асимом Згодићем, те ми је у разговору рекао да сам наиван, ако заиста мислим да су се Срби били побунили. Он ми је пред наведеним сведоком признао да су саме власти исценирале побуну и да ће се још неколико пута тако поступати, а после тога да Срба неће више бити.

У месецу октобру прошле године био сам једном приликом у друштву са судијом Божом Цикотом и Светом Вукићем, Србином прелазником. У наше друштво случајно су дошли Др. Згага и апотекар Иво Бабић. У разговору Др. Згага је рекао судији Цикоти да се он за време покоља није имао чега бојати јер није био на списку. Када се повела реч о том списку, присутни Иво Бабић, видећи да се Др. Згага изрекао, почео је да га оповргава услед чега је дошло до свађе између ове двојице.

Најзад да је покољ био организован служи за доказ и то што се у целој Босанској крајини одиграо у исте дане, тј. од 31/VII до 3/VIII 1941. године.

Настојања да се спречи нови покољ

Одмах после покоља хрватске власти су почеле купити преостале Србе те их слати у сабирне логоре. Приликом одашиљања једног транспорта из Приједора, срески начелник Ждерић на време је био добио телеграм да се одашиљање обустави. Ипак, да би што

више зла нанео Србима, наређује да му се тај телеграм уручи, тек пошто је транспорт пуштен из Приједора. Због тога су неки од Срба из Сиска враћени кући натраг, где им је имовина већ била од Уреда за понову однешена, а по неки су драговољно наставили пут за Србију.

Имовина ових исељених Срба као и оних поубијаних, који су проглашени за „нестале” предата је на управу Уреду за понову као подржављена имовина. Том приликом одузета је имовина и оних поубијаних Срба чији наследници нису исељени из Хрватске, што је противно чак и усташким одредбама о подржављеној имовини. Како сам као оставински референт среског суда у Приједору морао настојати да се ова имовина врати у оставину поубијаних Срба и преда њиховим најчешће малолетним наследницима, због тога сам дошао у сукоб са усташким властима, које су ми чак из оставинског предмета пок. Пере Радетића украле један службени допис и његову копију приложиле тужби против мене Министру правде, тендезиозно приказујући тај допис као доказ незаконитог враћања Србима имовине која припада држави.

После покоља и поред свих зала које су Срби претрпели, опет се јасно осећала жеља Срба да се ситуација смири. Наиме, Срби сељаци почињу да се враћају кућама, да долазе у град и баве се редовним послом. Али све то није било доста усташким властима. Стално се ређају насиља. Због тога грађанско становништво почиње само да бежи у Србију. Усташе и даље упадају у српска села и на преосталим сељацима врше зверства. Тако су усташе у селима Брезичани, Гор. Паланчиште и Дол. Пухарска / код расадника / извршили убиства која су опет ускомешала српско сеоско становништво. Као судија пронашао сам убице и то за убиство у Брезичанима усташу Анту Павелића из Бос. Новог, а за убиство у Паланчишту Пепина Кроча и Ивицу Шалића у најзад за убиство код Расадника ордонаса усташког логора у Приједору усташу Биљешковића. Сви ови били су ухапшени и са доказним материјалом упућивани Преком суду у Бања Луку, који их је увек исти дан пуштао на слободу и враћао у Приједор, тако да је свако добио утисак да за усташе нема суда, а углед правосуђа се због тога срзао на нулу.

Ови испади усташа додијали су и новодошлој немачкој Команди у Приједору, која је јасно виђела да се тиме сељаци принуђавају да беже у шуму, где је већ од раније била једна група одбеглих левичара, те да тако саме хрватске власти својим понашањем појачавају левичарски покрет. Због тога ова немачка команда неколико пута оптужује приједорске усташе својој претпостављеној команди у Сиску и Загребу, те су ове усташе најзад привремено уклоњене из Приједора.

Под притиском протеста са свих страна најзад крајем августа и сам Павелић доноси одлуку да се распусте сви усташки логори јер се у њих увукло доста усташа које он назива дивљим усташама и неодговорним елементима на које баца сву кривицу за покољ Срба.

Крајем августа у Приједор долази за среског начелника Штефан Биторајац, а за новог усташког стожерника у Бања Луку Мирко Вељан, официр Павелићеве гарде.

Убрзо се упознајем са новим среским начелником Штефаном Биторајцем те увиђам, да је премда, католик, поштен човек. После неколико дана он ми открива намере усташког логора, који и ако распуштен по предњој наредби Павелића, још увек у Приједору врши дужност, да се у Приједору приреди још један покољ. Како су католици у Приједору јавно говорили да су приједорски Срби јефтино прошли, а сећајући се разговора са ранијим среским начелником Ждерићем, одлучујем да то спречим по сваку цену.

Са допуштењем среског начелника сазивам конференцију приједорских муслимана у просторијама муслиманске верске општине, те под видом дискусије о верским питањима испитујем расположење. Уверивши се да су сви присутни против усташке политике убијања и пљачкања и скренувши им пажњу да и сами снесу одговорност за ово ради свога пасивног држања, тим више што председник општине Миралем Капетановић као муслиман подупире усташке власти и тиме одговорност пребацује и на све муслимане, од овога скупа добивам овлашћење да напишем тужбу против председника општине и да тражим његово смењивање.

Пишући ову тужбу великом жупану у Бања Луци саставио сам и једну резолуцију којом се осуђује сав досадашњи поступак усташких власти у Приједору. На овој конференцији која је била још посећенија, сви присутни усвајају и тужбу и резолуцију, те 100 Муслимана дају своје потписе на оба ова акта. Тужбу предајемо среском начелнику Биторајцу, који је препоручује и доставља жупанији у Бања Луци, а резолуцију путем курира достављамо свим угледним Муслиманима из Босне и Херцеговине, познатим како у световном тако и у духовном животу Муслимана. Све позивамо да се прену из стања пасивног посматрања и предузму акцију да се овоме злу стане на крај. Једна депутација муслимана, са председником верске општине на челу, односи ову резолуцију потпредседнику Владе Осману Куленовићу у Бања Луку, те му је предаје и у знак протеста на његов рад напушта га без и једне речи, изузев опомене да добро размисли о ономе што у резолуцији стоји.

Како усташки логор у Приједору и даље ради, муслимани из Приједора пренути из сна, покрећу акцију да се дотадашњи усташки дужносници смене. Ради тога водим једну депутацију усташком стожернику Мирку Бељану, те му усмено и писмено оптужујем логорника Кардума, таборника Слишковића и тражим да се исти уклоне. Стожерник Бељан се заклиње мајчиним млијеком и чашћу хрватског народа да ће доћи лично у Приједор и порадити да се злоделима учини крај.

Усташке власти сазнавши за ову акцију, предузели су све да се иста омете. Председник Капетановић покушава свим средствима да компромитује акцију Муслимана. Резултат ове подземне борбе је да после неколико дана у Приједор заиста долази усташки стожерник Бељан, али тајно, да за његов боравак није знао ни срески начелник Биторајац. Он у логору у Приједору држи једну седницу на коју позива све угледне католике, а од муслимана само председника општине Капетановића. На овој седници ови грађани одлучују да се досадашњим усташким дужносницима из Приједора продужи мандат јер су радили у смислу усташке политике. Тада у усташки логор уводе и двојицу муслимана и то полуписмену браћу Сарајлиће, кројаче из Приједора. Сазнавши за ову ствар одмах на брзину окупљам око 20 угледних муслимана,

те са њима одлазим у логор. Присутном усташком стожернику Бељану улажем протест због оваквог рада. Усташки логорник Кардум ме тада пред стожерником напада, те ми у лице каже да сам питомац крвавог краља Александра, ђак Београдског Универзитета и ожењен српкињом, те да усташке власти не могу дозволити да ја водим муслимане. Истом приликом приговара ми због акције против председника општине и отворено каже да усташке власти неће дозволити његово смењивање. Овим поводом долази до објашњења присутних Муслимана и усташких дужносника, које прети да се претвори у физичко обрачунавање. Најзад, логорник Кардум нас одстрањује претњом употребе силе.

На овоме примеру Муслимани у Приједору су видели да од усташких власт не могу очекивати никакву акцију за побољшање ситуације у срезу.

После приједорске резолуције, која и ако упућена на извесан број личности, почиње да се умножава и шири по Босни и Херцеговини као летак. Појављује се резолуција Муслимана из Сарајева са око 200 потписа најугледнијих Муслимана. Њу потписују муслимани интелектуалци, судије врховног суда, апелационог суда, државни тужилац, професори, имами, и други. Једна депутација муслимана односи је у Загреб и предаје и самом Павелићу. Павелић прочитавши ову резолуцију, сав бесан повикао је тада, да све ове потписнике треба стрељати. Ипак се све свршило на томе што је сарајевска полиција позивала све потписнике и разним триковима их наговарала да повуку своје потписе али нико свој потпис није повукао. За овом резолуцијом појављује се резолуција мостарских муслимана коју потписује муфтија у пензији, познати Омер еф. Џабић, као први потписник, а међу осталим угледним муслиманима Смаилага Ђемаловић, був. дворски саветник, и Хусага Чишић, бив. сенатор. Најзад у Бања Луци, инж. Суљага Салихагић, редигује и пушта у јавност и бањалучку резолуцију са великим броје потписа. На ову бањалучку резолуцију одговарају католици у Бања Луци, те у виду летка шире једну своју резолуцију у којој оптужују муслимане интелектуалце „резолуционаши”, што данас значи у Хрватској исто што и непријатељ Хрватске.

У свим овим резолуцијама тражи се равноправност за све народности, све вере; укидање усташких судова и предавање криваца редовним судовима. Затим се износе докази да је покољ Срба спремљен од стране државних власти и католичке цркве, а сада се тендециозно одговорност пребацује само на муслимане, чији је олош у овоме учествовао.

Због ових резолуција хрватске власти почињу у Босни и Херцеговини прогонити муслимане интелектуалце, а нарочито оне који су се образовали у Београду. И поред строгих расписа да сви државни чиновници под претњом отпуштања из службе морају ступити у усташке организације, данас ни један муслиман интелектуалац са Београдског Универзитета није уписао у усташе. Због тога долази до хапшења и премлаћивања те упућивања у логоре. Тако је у сарајевској полицији убијен муслиман Нурудин Шишић, а већи број младих муслимана упућен у сабирни логор. Исти случај се дешава у Мостару и Бања Луци, те се данас велики број муслимана интелектуалаца, па чак и старијих, налази у сабирним логорима. Овај поступак изазива бежање муслимана интелектуалаца у шуму, и њихов прилазак Србима православним. Чак и муслимани интелектуалци беже у шуму и прилазе Србима, као што ћемо видети из примера у даљем развоју ситуације у срезу приједорском. У Херцеговини, а нарочито у Мостару и Коњицу, чак и муслиманске жене беже у шуму. Хрватске власти се труде да свима овим муслиманима залепе етикету комунистичку те их тако приказују и пред немачким властима, као непријатеље сила осовина.

Муслимани у Приједору видећи да не могу ништа постићи код усташких власти траже помоћ код новог председника владе Др. Џафера Куленовића, бившег југословенског министра, у кога су полагане све наде.

У месецу новембру једна депутација муслимана одлази у Загреб. У говору од скоро једног сата документовано сам изнео потпредседнику све податке о злоделима усташа у Приједору, те га позвао да бар у 12 часу настоји да се овоме стању учини крај. Конкретно за срез Приједор тражио сам да се смени градоначелник

Капетановић и распусти усташки логор. На наше запрепашћење потпредседник владе нам изјављује да он не може издејствовати никакве промене у оквиру усташких организација, док обећава да ће наредити да се председник општине смени, што је заиста и учинио. Ту нам сам потпредседник владе признаје да је вођство муслимана у хрватској влади поцепано и да се на једној страни налазе Адемага Мешић, проф. Хакија Хаџић / сада министар на раду у министарству спољних послова / те Алија Шуљак, поглавни побочник у Кабинету Павелића и муфтија Муфтић, који су за даље спровођење усташке политике, а на другој страни да се налази он – Џафер Куленовић али да је немоћан. На постављено питање зашто онда седи у тој влади и својим присуством још више одговорност за рад владе пребацује на муслимане, Др. Џафер Куленовић одговара дословно: „У овај град можеш ући кад хоћеш, а из њега кад те пусте.”

У Загребу тада сазнајемо да је ова изјава потпредседника заиста тачна и да поцепано муслиманско вођство мири Славко Кватерник, министар војске, онај исти, који је депутација муслимана, одмах иза оснивања Хрватске државе, изјављивао да им јамчи да за три месеца у Хрватској неће бити више Србина.

На основу ових изјава Кватерника, а пошто је муслимански олош увучен у мрачне планове усташа, ранији потпредседник владе и могао је једном приликом да да изјаву да су муслимани заувек од сада везани за Хрвате. Ни он тада ни његови саветодавци Хрвати нису ни сањали да ће после годину дана муслимани Босне и Херцеговине бити даље од Хрвата него су икад прије оснивања Хрватске били. За то служи као пример скорашња изјава познатог историчара Хамдије Крешевљаковића, који је последњих 40 година стално деловао као Хрват и у босанској историји тражио доказе о праву Хрвата за Босну и Херцеговину. Наиме, овај Крешевљаковић и сам разочаран у једном већем друштву у Сарајеву изјавио је да му је највећа жалост што се тих последњих година осећао Хрватом, а још није био упознао Хрвате. За Босну и Херцеговину је рекао да бавећи се њиховом историјом 40 година није нашао примера да су те земље биле икада у горим рукама него што су сада.

Приједорски муслимани су после три месеца борбе са усташким властима успели да са положаја председника општине смене Миралема Капетановића. На његово место је постављен занатлија Мухамед Бабић, кога су после краћег времена усташке власти успеле да увуку у своју акцију услед чега је и он приликом упада побуњеника у град Приједор био убијен.

Преко зиме у Приједор опет долази једна група од 30 усташа на челу са заповедником Гојком Перићем, који је већ за време покоља био у Приједору. Овај одред усташа наставља даље са злоделима, хапшењем и пљачкањем Срба. Усташке власти потпуно забрањују улазак у град српским сељацима. Сва настојања да се то спречи остала су без успеха. Усташки логор погрешно схватајући своју дужност надзорне власти, преузима на себе дужност среског начелства, те поништава све разумне одлуке среског начелства које су ишле на то да се смири покрет одметања сељака у шуму. Логор себи потчињава жандармерију и полицију. Војна команда чува само град Приједор, а села препушта самим себи. Побуњеници да би спречили мобилисање сељака муслимана и католика, заузимају њихова села али самим сељацима не наносе никаква зла. Најбољи доказ за то је пример муслиманског села Миљаковци, које и ако изузето од побуњеника, не жели да се сели у град, те га сама хрватска војска принудно исељава. Тако се у граду стварају избеглице муслимани. Приједор помало од побуњеника постаје опседнут град.

Хрватска војска шаље против побуњеника војне експедиције али ни официри ни војници неће да се боре. У Козари се побуњеницима предаје око 500 војника, већином муслимана из села Цазин и Бихаћ, док њихов заповедник пуковник Матковић бежи са положаја. Побуњеници разоружавају ове војнике и пуштају кући. Овај поступак побуњеника делује и на остале војнике, те се током месеца јануара из посаде Приједора побуњеницима предаје преко 1.000 хрватских војника, а неки и сами са стража беже у шуму.

Сви напори да се ова побуна стиша остају услед тврдоглавости усташког логора без успеха. Логор оптужује и самог среског начелника католика Биторајца да му је жена српкиња и да одржава везе са побуњеницима.

У месецу фебруару и сам логор увиђа своје грешке али опет не жели да их исправи већ покушава да 24.000 муслимана сељака увуче у борбу против сељака православних али у томе нема скоро никаква успеха. Он покушава да муслимане сељаке уписује у усташе и организира усташке таборе по муслиманским селима али изузев испоставе Козарац, где је тај посао већ раније свршен, ни у једном селу не успева. У самој испостави Козарац, муслимани на челу са Атифом Ситницом оптужују са преко 20 тужби свога таборника Хусеина Мујагића, који је учествовао у покољу Срба у Козарцу. Они успевају да Мујагић буде затворен и одведен у Црну кућу у Бања Луку. Угледни муслимани из Козарца као Еминбег Н., Хусеин Таџић и Хасан Хуршидић и сами се одмећу и прилазе српским побуњеницима. Овај случај поражава усташке власти. Због тога оне опет прибегавају провокацијама. Усташки таборник Мирослав Слишковић одлази у Сански Мост, а одатле се враћа са једним одредом војске. Успут он убија мирне српске сељаке у крају где још побуне није било. Због овога српски сељаци и у селима на путу Сански Мост – Приједор / Томашица / беже у шуму. У муслиманском селу Алишићима, где су односи између муслимана и православних били добри Слишковић оставља војну посаду. Ова посада изазива сељаке те у једној борби између војске и православних сељака гине 19 муслиманских сељака.

Логор и сам видећи да ствар сваким даном добива све озбиљнији карактер хапси у граду око 90 Срба и узима их за таоце. Ово побуњенике наводи да Приједор потпуно блокирају и пресеку све везе, те тако у Приједору и немачка посада остаје блокирана. Приликом једног покушаја успостављања пруге, раднички влак налази на мину, која је била постављена на прузи и намењена усташама, који су као осигурање требали прећи прије радничког воза. Због овога гине 28 радника од којих два муслимана. Њихова сахрана обавља се на сам трећи дан муслиманског бајрама.

Логор жели искористити ово узбуђење те поново покушава загрејати муслимане за борбу. Градом растура вести да би затворене таоце требало поубијати.

Последњи пут свестан ситуације, окупљам приједорске муслимане те одлазим у логор и тражим од усташа да са том кампањом престану, а да позатваране грађане Србе, који са побуном немају ништа заједно, да их пусте. Као одговор на ово логор прима за свога члана Миралема Капетановића, а мени и свим поштеним муслиманима, па чак и председнику муслиманске верске општине, оспорава легитимацију да у име муслимана грађана интервенишемо. Капетановић распламсује мржњу према Србима. Лансира вест да неки муслимани наговарају сељаке муслимане да приђу побуњеницима и тако припреми терен да мене и остале свесне муслимане оптужи за велеиздају. Капетановић најзад купи око себе муслимански олош, те дозволом логора одржава протестну конференцију на којој осуђује наш покушај да се спрече даља крвопролића. Ова затегнутост између логора с једне стране и свих поштених и разборитих муслимана долази до врхунца, те један рођак Капетановића напада физички на председника муслиманске општине и истога јавно шамара. Срески начелник Биторајац ми поверава да логор за таоце намерава узети и већи број муслимана, а у првом реду мене и моју жену.

У оваквом метежу почетком марта долази немачко појачање које собом одводи немачку посаду и све немачке мањине из Приједора. Тада са Немцима и ја 8. марта напуштам Приједор.

По моме одласку логор заиста у хрватски дом затвара још већи број грађана, а међу њима скоро све моје сараднике. Он нема куражи да им каже да су лишени слободе већ их ноћу држи у хрватском дому, под изговором да ће у случају напада на град добити пушке ради одбране града, а дању их пушта на редовни посао. Али ови људи виде да су по целу ноћ под усташком стражом у хрватском дому.

Логор у сарадњи са сатником Ђумисићем одлази у она муслиманска села, која побуњеници још нису били заузели, те сељаке најзад придобија да приме оружје. Поред тога у та села смештају као неке војне заповеднике усташе и жандарме. Оне сељаке муслимане, као познатог Ахметбега Перића из села Југоваца, у том крају познатог Ђорбег, ова клика проглашава побуњеничким

вођама, иако са одметницима нису имали никаквих веза већ се само залагали да спрече завађање сељака муслимана и католика.

Све ово знају побуњеници у шуми, те као свој одговор на то спаљују сва четири у срезу постојећа католичка села. Сељаци католици беже у град и тамо се ствара још неиздржљивија атмосфера.

Оваква ситуација трајала је све до 16. маја, када побуњеници упадају у Приједор и у њему остају 25 дана. За то време побуњеници су поубијали у Приједору око 60 муслимана и 70 католика, углавном људи који су то и заслужили. Ниједном поштеном муслиману није се ништа зло десило.

Ипак успели су да побегну логорник Кардум, сатник Ђумисић и познати апаши Декић и Цикота. Они су пронели глас да су грађани направили издају и предали град побуњеницима, услед чега је град са цивилним становништвом бомбардован од авијације неколико пута.

Овај упад побуњеника хрватске власти су и чекале, те су позвали у помоћ немачке трупе, које су побуњенике уз велике губитке истерали из града.

Ето тако су усташке власти учиниле све да Србе из среза приједорског нагнају да спас траже у шуми. Како у томе крају четничка организација није била довољно јака, а неписмених 30.000 српских сељака Мркоњића Крајине, најнационалнији и најправославнији, одвојени од својих свештеника и учитеља, због једне групе левичара интелектуалаца, а међу њима великог броја Хрвата / Ратко Марушић / и загребачки шоша /, који им се демагогијом наметнуше за вође, бише проглашени за комунисте и као такви страдаше.

Акција свесних приједорских муслимана да се ситуација у приједорском срезу смири, бар после покоља, остала је без успеха, јер је на сваком месту усташка власт то ометала. Због овога настојања и ја сам од стране усташког логора у Приједору и сатника Ђумисића, који је у војној обавештајној служби, оптужен са осталим муслиманима, те сам због тога сместа отпуштен из државне службе без икакве истраге и предан Преком суду у Бања Луци.

Тако усташке власти данас „награђују” свакога ко неће да буде „мајстор” усташке револуције и угњетач Срба.

Београд, 19. августа 1942. године.⁸⁸³

⁸⁸³ Мухамед Садиковић. Архив Светог Архијерејског Синода. Приједор. Записник. 19. август 1942. године Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду. Бр. 22.

БИБЛИОГРАФИЈА

Митрополија дабробосанска

1. Свештеник Сретен С. Грујичић, парох бански. Бр. 68 од 27. априла 1942. године. Јошаничка Бања. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38-1.
2. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/1-1.
3. Свештеник Душан Веселиновић, парох борички. Архијерејско намесништво рогатичко. 2. септембар 1941. године у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2-1.
4. Свештеник Саво Ристић, парох и архијерејски намесник рогатички. Архијерејско намесништво рогатичко. 18. август 1941. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2-2.
5. Свештеник Јосиф Р. Богдановић, парох прачански. Архијерејско намесништво рогатичко. 1. септембар 1941. у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2-3.
6. Свештеник Милош Јевђевић, парох на Гласинцу. Архијерејско намесништво рогатичко. 2. септембар 1941. у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2-4.
7. Саслушао исказ и оверава свештеник Душан Сурма, парох рогачки. Архијерејско намесништво рогатичко. 14. август 1942. у Рогачи. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2-5.
8. Саслушао исказ и оверава свештеник Душан Сурма, парох рогачки. Архијерејско намесништво рогатичко. 14. август 1942. у Рогачи. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2-6.
9. Свештеник Михаило Радић, парох крчмарски. Архијерејско намесништво рогатичко. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/2-7.
10. Свештеник Божина Милић, парох копорачки. 29 априла 1942. године у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-1.
11. Свештеник Стеван Т. Петровић, члан Црквеног суда у Сарајеву. 17. јуна 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-2.
12. Свештеник Вељко Шкаљак, парох долачки. 24. августа

1941. године у Аранђеловцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-4.

13. Свештеник Жарко С. Поповић, секретар Црквеног суда у Сарајеву. 12. јуна 1942. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-5.

14. Свештеник Јанко Брежанчић, члан Црквеног суда у Сарајеву. 26. септембра 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-6.

15. Свештеник Милорад Лукић, парох пазарићки. 15. децембра 1942. године у Жабари. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-7.

16. Протођакон Алекса Старчевић. 24. августа 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-8.

17. Свештеник Младен Богуновић, војни свештеник у Сарајеву. 22. септембра 1941. године у Ботошу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-9.

18. Свештеник Бранислав Ристић, члан Црквеног суда у Сарајеву. 18. августа 1941. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-10.

19. Свештеник др Петар Маркичевић, професор Богословије. 14. августа 1941. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-11.

20. Свештеник др Петар Маркичевић, професор Богословије. 23. јуна 1941. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-29.

21. Свештеник Лука Чупић, парох сарајевски. 26. августа 1941. године у Аранђеловцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-12.

22. Свештеник Лука Чупић, парох сарајевски. 15. мај 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-19.

23. Синђел Инокентије Анисимов, професор Богословије. 16. јуна 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-13.

24. Свештеник Жарко С. Поповић, секретар Црквеног суда у Сарајеву. У мају 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-14.

25. Свештеник Жарко С. Поповић, секретар Црквеног суда у Сарајеву. Хаџићи и Илица. 27. јула 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-26.

26. Свештеник Жарко С. Поповић, секретар Црквеног суда у Сарајеву. Горњи Бутмир. 27. јула 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-27.

27. Свештеник Велимир Мијатовић, парох кошутгочки у Сокоцу. 27. августа 1941. године у Ариљу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-15.

28. Свештеник Растислав Стајић, парох мокрањски. 12. априла 1942. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-16.

29. Свештеник Симо Беговић, парох паљански. 15. априла 1942. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-17.

30. Свештеник Саво Шиљак, парох брезански. 15. априла 1942. године у Мрчајевцима. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-18.

31. Свештеник Ристо Ј. Ерановић, парох рељевски. 8. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-20.

32. Свештеник Василије Зечевић, парох илијашки. Бр. 81 од 5. маја 1942. године у Бегаљци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-21.

33. Свештеник Светозар В. Зечевић, парох трновски. 15. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-22.

34. Свештеник Душан Бошковић, парох сарајевски. 17. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-23.

35. Свештеник Мирко Максимовић, парох сарајевски. 11. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-24.

36. Свештеник Петар Ђорђевић, парох рачански. Бр. 86 од 16. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3-25.

37. Свештеник Благоје Таловић, парох соколовићки. 1. априла 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–28.

38. Свештеник Вса. Ристић, ректор Богословије у Сарајеву. 10. март 1941. године у Београду. Свештеник др Петар Маркичевић, професор Богословије. 14. августа 1941. године у Пожеги. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–30.

39. Јосиф Ј. Фрк, суплент Богословије. 26. септембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–31.

40. Свештеник Славко Станковић, парох варешки. 24. марта 1942. године у Нишу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/3–32.

41. Извод из извештаја из Среза сарајевског. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/4–2.

42. Извод из извештаја из Среза вишеградског. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/4–1.

43. Извод из извештаја из Среза травничког. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д38/4–3.

44. Свештеник Коста М. Продановић, парох травнички. 16. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–1.

45. Свештеник Растислав Стајић, парох мокрањски. Бр. 30 од 15. августа 1947. године у Мокром. Библиотека Патријаршије српске. Митрополија дабробосанска. Бр. 209 од 16. августа 1947. године у Сарајеву. Бр. Ф1 Д132–4.

46. Викарни Епископ хвостански Варнава (Настић). Бр. 266/47 од 29. октобра 1947. године у Сарајеву. Архив Светог Архијерејског Синода. Синбр. 3407 од 5. новембра 1947. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–8.

47. Епископ зворничко-тузлански и администратор Епархије дабробосанске Нектарије. Бр. 117 од 24. маја 1948. године у Сарајеву. Архив Светог Архијерејског Синода. Синбр. 2254 од 7. јуна 1948. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–19.

48. Свештеник Вељко Шкаљак, парох долачки. Бр. 328/47 од 15. августа 1947. године у Новом Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–2.

49. Нечитак потпис, парох варешки. Бр. 219 од 10. августа 1947. године у Варешу. Митрополија дабробосанска. Бр. 208 од 15. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–3.

50. Свештеник Растислав Стајић, парох мокрањски. Бр. 30 од 15. августа 1947. године у Мокром. Митрополија дабробосанска. Бр. 209 од 16. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–4.

51. Свештеник Мргуд Л. Косорић, парох горашки. Бр. 94 од 7. августа 1947. године у Горажду. Митрополија дабробосанска. Бр. 216 од 20. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–5.

52. [Име нечитко – аутор] Кочовић, парох фочански. Бр. 43 од 13. августа 1947. године у Фочи. Митрополија дабробосанска. Бр. 217 од 20. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–6.

53. [Име нечитко – аутор] Кочовић, парох фочански. Бр. 66 од 14. новембра 1947. године у Фочи. Митрополија дабробосанска. Бр. 285 од 20. новембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–13. (Извештај за парохију јабучку).

54. Јеромонах Георгије Веселиновић, привремени парох тетимски. Бр. 21 од 15. августа 1947. године у Челебићу. Митрополија дабробосанска. Бр. 218 од 20. августа 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–7.

55. Свештеник Милорад Ајвазовић, парох други травнички. Бр. 222 од 14. септембра 1947. године у Травнику. Митрополија дабробосанска. Бр. 233 од 22. септембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–8.

56. Милорад Ајвазовић, парох други травнички, привремени бусовачки. Бр. 22 од 8. новембра 1947. године. Митрополија дабро-босанска. Бр. 319 од 20. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132–16.

57. Свештеник Коста М. Продановић, парох први травнички. Бр. 222 од 20. октобра 1947. године у Травнику. Митрополија дабробосанска. Бр. 266 од 22. октобра 1947. године у Сарајеву.

Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-8.

58. Свештеник Саво Ристић, парох добрињски. Бр. 87 од 29. августа 1947. године у Какњу. Митрополија дабробосанска. Бр. 268 од 10. септембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-9.

59. Свештеник Радомир Поповић, парох биљешевски. Бр. 45 од 3. новембра 1947. године у Биљешеву. Митрополија дабробосанска. Бр. 280 од 10. новембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-10.

60. Свештеник Јован Јовановић, парох чајнички и администратор парохија закољске и заборачке. Бр. 52 од 10. новембра 1947. године у Чајничу. Митрополија дабробосанска. Бр. 282 од 14. новембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-11.

61. Јован Гузина, парох возућки и хршки. Бр. 19 од 14. новембра 1947. године у Хрґама. Митрополија дабробосанска. Бр. 283 од 18. новембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-12.

62. Урош Јовановић, парох зенички. Бр. 190 од 1. децембра 1947. године у Зеници. Митрополија дабробосанска. Бр. 317 од 20. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-14.

63. Јован М. Поповић, парох бугојански. Бр. 170 од 3. новембра 1947. године у Бугојну. Митрополија дабробосанска. Бр. 318 од 20. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-15.

64. Милош Минић, парох завидовићко-жепачки. Бр. 135 од 1. децембра 1947. године. Митрополија дабробосанска. Бр. 320 од 20. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-17.

65. Слободан Радовић, парох височки. Бр. 709 од 27. децембра 1947. године у Високом. Митрополија дабробосанска. Бр. 326 од 31. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-18.

66. Јосиф Богдановић, парох добрунски. Бр. 151 од 23. новембра 1947. године у Добруну. Митрополија дабробосанска. Бр. 328

од 31. децембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-20.

67. Драгомир Петровић, парох загорски. Бр. 28 од 1. јула 1947. године у Калиновику. Митрополија дабробосанска. Архијерејско намесништво горашко. Бр. 72 од 4. јула 1947. године у Горажду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-21.

68. Виталије Богојевић, в.д. пароха борички. Бр. 2 од 8. децембра 1947. године у Борици. Митрополија дабробосанска. Архијерејско намесништво рогатичко. Бр. 24 од 10. децембра 1947. године у Борици. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-22.

69. Васиљ Тунгуз, парох пазарићки. Бр. 219 од 20. новембра 1947. године у Пазарићу. Митрополија дабробосанска. Архијерејско намесништво сарајевско. Бр. 31 од 27. новембра 1947. године у Сарајеву. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д132-23.

70. Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

71. Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

72. Приредио Епископ Атанасије Јевтић. *Српска Црква у Другом светском рату*. Из Архива Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве. (1941-1946) Србија и коментари 1990/1991. Књига II Издање задужбине Милоша Црњанског. Београд, 1991.

Епархија бањалучка

1. Масакрирање Срба у околини Бање Луке. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-1.

2. Протојереј Ђорђе Мачкић, парох кључки. Српска православна парохија кључка. Бр. 128/47 од 10. септембра 1947. године у Кључу. Црквени Суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1215 од 18. септембра 1947. године у Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-2.

3. Протојереј Ђорђе Мачкић, парох кључки. Српска православна парохија кључка. Бр. 69/47 од 20. августа 1947. године у Кључу. Црквени Суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1104 од 28. августа 1947. године у Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-4.

4. Српска Православна парохија белушићка. Бр. 17/42 од 23. фебруара 1942. године у Белушићу. Српско православно намесништво левачко. Бр. 37 од 26. фебруара 1942. године. Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве. Бр. 465 од 3. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-6.

5. Извештај на акт АЕМ. бр. 1270 од 24. априла 1942. године. Избегли парох босанско-дубички протојереј Славко Вујасиновић. 15. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-7.

6. Извештај на акт АЕМ. бр. 1270 од 27. априла 1942. године. Избегли парох међувођски Благоје Ј. Шиљековић. 9. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-8.

7. Извештај на акт Епископа тимочког, бр. 3269 од 25. децембра 1941. године, а сходно распису СА Синода, бр. 2364 од 14. октобра 1941. године. Избегли парох ракелићки Душан Тубин. 26. јула 1941. године у Бољевцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-9.

8. Протојереј Мирко Павић, парох босанско-костајнички. У Аранђеловцу, 2. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-10.

9. Српска православна парохија неготинска. Саслушао га и оверава парох први неготински јереј Светозар Николић. 4. априла

1942. године у Неготину. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-11.

10. Српска православна парохија бељинска. Бр. 106 од 20. децембра 1941. године у Бељини. Јован Улетиловић, парох србачки. Православно архијерејско намесништво космајско. Бр. 74 од 11. марта 1942. године у Поповићу Раља. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-12.

11. Свештеник Милан Ј. Лабус. У Куршумлији, 8. децембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске Ф1 Д17-14.

12. Јереј Михаило С. Ракита. У Крушевцу, 6. фебруара 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-15.

13. Изјава свештеника Јована Улетиловића, пароха србачког. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17-16.

14. Свештеник Данило П. Маријанац. 29. марта 1942. године у Љутовници. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д9-1.

15. Лазар Ђ. Ђукановић. 1. маја 1942. године у Аранђеловцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д9-2.

16. Протојереј Михаило Вучковић, парох оборачки у пензији и јереј Горислав Вучковић, парох оборачки у избеглиштву. У Аранђеловцу, 2. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д9-3.

17. Јован Ј. Обрадовић, парох доњо-вакуфски у избеглиштву. У Трстенику, 25. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д9-4.

18. Протојереј Милан Илић, парох јајачки у избеглиштву. У Пожеги, 15. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д9-5.

19. Свештеник Петар А. Ђуровић, парох шиповски у избеглиштву. У Пилици код Бајне Баште. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д9-5.

20. Јереј Саво Амићић, парох сански, намјесништво кључко, Епархија бањалучка. 23. јануара 1942. године у Радужењу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10-1.

21. Јереј Велимир Д. Бањац, парох горњи рибнички. У Неготину, 23. фебруара 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10-2.

22. Свештеник Боро Љ. Митровић. У Влашки, 10. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10-3.

23. Јереј Саво Амићић, парох сански, намјесништво кључко, Епархија бањалучка. 21. августа 1941. године у Радујевцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10-4.

24. Свештеник Велимир Бањац, парох рибнички. У Неготину, 26. јула 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10-5.

25. Протојереј Ђорђе Мачкић, парох кључки. У Ужицу, 2. септембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10-6.

26. Свештеник Михајло Д. Станивуковић, парох љубичевачки. У Велесници, 22. августа 1941. године. Протојереј Ђорђе Мачкић, парох кључки. У Ужицу, 2. септембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д10-7.

27. Јереј Душан П. Младеновић, парох котор варошки. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д11-1.

28. Јереј Кајица Кострешевић, парох скендервакуфски, архијерејско намесништво котор-варошко. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д11-2.

29. Протојереј Ристо Вуковић, парох липљански. Јереј Кајица Кострешевић, парох скендервакуфски, архијерејско намесништво котор-варошко. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д11-3.

30. Јереј Мирко Обрадовић, парох масловарски. У Раброву, 20. августа 1941. године. Јереј Кајица Кострешевић, парох скендервакуфски, архијерејско намесништво котор-варошко. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д11-4.

31. Јереј Предислав М. Миливојевић, парох свођански. У Прањани, 27. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12-1.

32. Јереј Предислав М. Миливојевић, парох свођански. У Прањани, 17. јул 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12-1.

33. Јереј Предислав М. Миливојевић, парох свођански. У Прањани, 17. јул 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д12-2.

34. Петар Шурлан, судија. Епархија бањалучка. У Неготину, 4. априла 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д12-3.

35. Станиша В. Грујић, судија. У Младеновцу, 12. маја 1942. године. Његов исказ оверио свештеник Милан Поповић, парох други младеновачки. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12-4.

36. Протојереј Мирко Павић, парох босанско-костајнички. У Аранђеловцу, 2. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12-5.

37. Марија Банић. У Крагујевцу, 15. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д12-6.

38. Протојереј Симо Кондић, парох у Босанско Новом и архијерејски намесник босанско-нови. У Карану, 15. августа 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д12-8.

39. Протојереј Алекса З. Поповић, парох добрљански. Библиотека Патријаршије српске. Епархија бањалучка. Бр. Ф1 Д12-9.

40. Свештеник Јован Протић, парох бараћки. У Аранђеловцу, 1. априла 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-1.

41. Протојереј Павле Убавић, парох герзовачки. У Аранђеловцу, 2. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-2.

42. Протојереј Никола Рожић, парох подрашки, администратор градачки и архијерејски намесник мркоњићки, У Аранђеловцу, 2. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-3.

43. Свештеник Саво Тркуљић, парох мркоњићградски. У Андре-јевизи, 15. јула 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-4.

44. Свештеник Урош Козомара, парох пецки. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-5.

45. Љубинко Грајић, избеглица из Мркоњић Града. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-6.

46. Свештеник Шпиро Убавић, парох густоварски. У Лазаревцу, 12. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-7.

47. Јереј Небојша Д. Кондић, парох Медне. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-8.

48. Свештеник Урош Козомара, парох пецки. 17. септембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-9.

49. Свештеник Шпиро Убавић, парох густоварски. У Лазаревцу, 2. септембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-10.

50. Свештеник Саво Тркуљић, парох мркоњићградски. У Андријевици, 29. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д13-11.

51. Протојереј Душан Кондић, парох у Буснови. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14-2.

52. Јереј Теодор Кондић, парох марински. У Бољевцу, 26. јула 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14-3.

53. Свештеник Симо Кантар, парох омарски. У Рековцу, 15. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14-4.

54. Свештеник Лука М. Марчетић, парох марички. У Прељини, 20. априла 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14-5.

55. Протојереј Милан Боројевић, парох приједорски. У Београду, 8. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14-6.

56. Протојереј Душан Кондић, парох у Буснови. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14-7.

57. Свештеник Симо Кантар, парох омарски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14-8.

58. Свештеник Бранко С. Ј. Кусоњић, парох у Козарцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14-9.

59. Свештеник Душан Тубин, парох ракелићки. 5. септембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14-10.

60. Јереј Владимир Марјановић, парох друге парохије приједорске. У Пожаревцу, 19. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14-11.

61. Јереј Милан П. Миљуш, парох паланчишки. У Ракинцу, 29. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14-12.

62. Протојереј Душан Кондић, парох у Буснови. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14-13.

63. Јереј Теодор Кондић, парох марински. У Бољевцу, 26. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д14-14.

64. Један извештај недостаје. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-9.

65. Свештеник Миладин М. Петровић, парох лепенички. У Књажевцу, 29. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-1.

66. Јереј Вељко Бабић, парох штрбачки. У Доњој Белој Реци, 31. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-2.

67. Протојереј Јово Јовановић, парох прњаворски. У Београду, 15. маја 1942. год. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-3.

68. Јереј Вељко Бабић, парох штрбачки. У Доњој Белој Реци, 10. фебруара 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-4.

69. Јереј Ђорђе В. Радић, парох друговички. У Салашу, 1. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-5.

70. Протојереј Григорије Кришановски, парох расовачко-прњаворски. У Књажевцу, 12. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-6.

71. Јереј Јован Улетиловић, парох србачки. У Бељини, 19. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-7.

72. Гојко П. Бујић. У Јабуковцу, 5. фебруара 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-8.

73. Протојереј Григорије Кришановски, парох расовачко-прњаворски. У Књажевцу, 6. октобра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-10.

74. Јереј Вељко Бабић, парох штрбачки. У Доњој Белој Реци, 31. август 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-11.

75. Протојереј Милан Милановић, парох поточански. У Ђуприји, 22. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-12.

76. Свештеник Илија Ј. Ракић, парох палачковачки. У Обреновцу, 30. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-13.

77. Свештеник Миладин М. Петровић, парох лепенички. У Књажевцу, 29. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-14.

78. Јереј Момир Ђ. Умићевић, парох велико иловски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-15.

79. Јереј Јован Улетиловић, парох србачки. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-16.

80. Свештеник Илија Ј. Ракић, парох палачковачки. У Петници, 23. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-18.

81. Јереј Јован Г. Прерадовић, парох вијачански. У Шапцу, 9. септембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-19.

82. Свештеник Василије М. Прерадовић, парох какорски. У Цулинама, 7. априла 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-20.

83. Јереј Јован Г. Прерадовић, парох вијачански. У Бановом Пољу, 23. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д15-21.

84. Свештеник Чедомир Л. Радуловић, парох мајкић-јапрачки. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16-1.

85. Јеромонах Севастијан Дусић, парох у Босанском Милановцу. У Страгарима, 11. маја 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16-2.

86. Свештеник Ђуро Грбић, парох томински. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16-3.

87. Свештеник Мирослав Н. Глушац, парох хадравачки. У Карану, 15. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16-4.

88. Свештеник Ђуро Грбић, парох томински и администратор сански. У Београду, 25. новембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16-5.

89. Свештеник Јован В. Марјановић, парох дабарски. У Пожаревцу, 16. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16-6.

90. Свештеник Ђуро Марјановић, парох лушци-палански. У Пожаревцу, 19. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16-7.

91. Свештеник Видоје Ј. Марјановић, парох старо-мајдански. У Малом Црниће, 6. новембра 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д16-8.

92. Архив Светог Архијерејског Синода. Епархија бањалучка. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-0.

93. Протојереј Ђорђе Мачкић, парох доњоратковачки. Српска православна парохија кључка. У Кључу. Број 128 од 10. септембра 1947. године. Црквени Суд Православне Епархије бањалучке. Број 1215 од 18. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-1.

94. Јереј Ђуро Т. Шаран, парох липнички, хадравачки и мајкић-јапански. Српска православна црквена општина. Број 38 од 29. априла 1947. године. У Липнику. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-2.

95. Протојереј Душан Кондић, парох бусновачки у Буснови са селима Буснови и Томашице. Српска Православна Парохија Бусновачка. Број 156 од 30. јула 1947. године. У Бусновима. Црквени Суд Православне Епархије бањалучке. Број [празно – аутор] из 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-3.

96. Свештеник Милан Кљаић, парох ламиначки. Српска Православна Парохија Ламиначка. У Ламинци. Број 54 од 12. јуна 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 664 од 19. јуна 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-4.

97. Протојереј Ђуро Марјановић, парох палански. Српска православна парохија у Лушци Паланци. Број 25 од 11. јула 1947. године. У Санском Мосту. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 803 од 15. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-5.

98. Протојереј Јован Јовановић, парох прњаворски. Управа Српске Православне парохије у Прњавору. Број 43 од јула 1947. године. У Прњавору. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 820 од 17. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-6.

99. Протојереј Ђуро Марјановић, администратор парохије босанскомилановачке. Управа српске православне парохије босанско-милановачке. Број 25/6 од 13. јула 1947. године. У Лушци Паланци. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 821 од 17. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-7.

100. Свештеник Ђуро Грбић, парох томински. Управа српске православне парохије томинске. Број 33 од 4. јула 1947. године. У Санском Мосту. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 840 од 21. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-8.

101. Свештеник Ђуро Грбић, парох у Санском Мосту. Управа српске православне парохије у Санском Мосту. Број 18 од 5. јула 1947. године. У Санском Мосту. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 841 од 21. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-9.

102. Свештеник Дамјан Ђурица, парох кобашки. Српска православна парохија Босанска Кобашка. Број 52 од јула 1947. године. У Босанском Кобашу. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 882 од 24. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-10.

103. Јереј Видоје Ј. Марјановић, парох дабарски. Управа српске православне парохије дабарске. Број 20 од 25. јула 1947. године. У Дабру. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 907 од 28. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-11.

104. Јереј Видоје Ј. Марјановић, парох старомајдански. Управа српске православне парохије старомајданске. Број 21 од 25. јула 1947. године. У Старом Мајдану. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 908 од 28. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-12.

105. Јереј Урош Козомара, парох пецки. Српска православна парохија пецка. Број 32 од 26. јула 1947. године. У Пецкој. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 910 од 29. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-13.

106. Јереј Урош Козомара, администратор парохије медљанске. Српска православна парохија медлачка. Број 7 од 26. јула 1947. године. У Медној. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 911 од 29. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-14.

107. Свештеник Јован Протић, парох бараћки. Управа српске православне парохије у Бараћама. Број 20 од 27. јула 1947. године. У Бараћи. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 912 од 29. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-15.

108. Протојереј Мирко Павић, парох босанскокостајнички. Управа српске православне парохије у Босанској Костајници. У Босанској Костајници. Број 102 од 29. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1126 од 2. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-16.

109. Свештеник Илија Јовановић, в.д. пароха босанскоградишки. Српска православна парохија Босанска Градишка. Број 27 од 27. јула 1947. године. У Босанској Градишци. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 917 од 4. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-17.

110. Свештеник Илија Јовановић, в.д. пароха гашички у Гашици. Српска православна парохија Босанска Градишка. Број 26 од 27. јула 1947. године. У Босанској Градишци. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 918 од 4. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-18.

111. Протојереј Душан Кондић, парох бусновачки и администратор парохије марићке. Српска православна парохија марићка. Број 157 од 29. јула 1947. године. У Бусновима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 919 од 4. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-19.

112. Протојереј Милан Милановић, парох поточански. Српска православна парохија поточанска. Број 45 од 28. јула 1947. године. У Поточанима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 920 од 4. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-20.

113. Свештеник Велимир М. Поповић, парох романовачки. Српска православна парохија романовачка. Број 42 од 25. јула 1947. године. У Машићи. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 921 од 4. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-21.

114. Свештеник Илија Ј. Ракић, парох палачковачки. Српска православна парохија палачковачка. Број 19 од 25. јула 1947. године. У Палачковцима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 922 од 4. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-22.

115. Јереј Момир Ђ. Умићевић, парох великоиловски. Српска православна парохија велико иловска. Број 75 од 29. јула 1947. године. У Великој Илови. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 942 од 5. јула 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-23.

116. Протојереј Симо Кондић, парох босансконовски. Српска православна парохија босанско-новска. У Босански Новом. Број 32 од 30 априла 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 944 од 5. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-24.

117. Свештеник Небојша Д. Кондић, парох јамићки. Српска православна парохија јелићка. У Јелићкој. Број 61 од 28. јула 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 951 од 7. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-25.

118. Јереј Владимир Марјановић, парох други приједорски. Српска православна парохија приједорска. Број 307 од 6. септембра 1947. године. У Приједору. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1174 од 8. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-26.

119. Свештеник Милан Матавуљ, парох подградачки и турјачки. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1375 од 21. октобра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-27.

120. Свештеник Стеван Маријанац, парох крупски и бочачки. Српска православна парохија бочачка. У Бочцу. Број 7 од 5. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 990 од 14. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-28.

121. Свештеник Стеван Маријанац, парох крупски и бочачки. Српска православна парохија крупска. У Крупци. Број 6 од 5. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 991 од 13. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-29.

122. Јеромонах Герман Видовић, парох горњоратковачки. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1016 од 18. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-30.

123. Свештеник Мирко Кондић, парох соколовачки. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1017 од 18. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-31.

124. Свештеник Богдан Вуксан, парох у Рогољима. Управа српске православне парохије у Рогољима. У Елезагићима. Број 46 од 12. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1019 од 18. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-33.

125. Свештеник Богдан Вуксан, парох у Драгељима. Управа српске православне парохије у Драгељима. У Елезагићима. Број 47 од 14. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1020 од 18. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-34.

126. Свештеник Лазар Штековић, парох кукуљски. Српска православна парохија кукуљска. У Кукуљама. Број 16 од 15. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1023 од 19. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека

Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-35.

127. Протојереј Јован Давидовић, парох имљански. Српска православна парохија имљанска. 22. октобар 1947. године. У Имљанима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1417 од 29. октобра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-36.

128. Јереј Ђоко Родић, парох друговићки. Управа српске православне парохије друговићи. У Друговићима. Број 43 од 17. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1036 од 22. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-37.

129. Јереј Данило О. Ђућун, парох кокорски и српско-мравички. Српска православна парохија кокорска. У Кокорима. Број 10 од 25. јула 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Бр. 1039 од 21. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-38.

130. Свештеник Бранимир Давидовић, парох пискавички. Управа српске православне парохије у Пискавици. У Пискавици. Број 43 од 23. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1059 од 23. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-39.

131. Јереј Свет. Вранешевић, парох блашко-слатински. Српска православна парохија блашко-слатинска. У Блашкој Слатини. Број 48 од 21. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1060 од 23. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-40.

132. Свештеник Витомир Вуковић, парох липљански. Српско православно парохијско звање у Липљу. У Липљу. Број 12 од 17. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1070 од 25. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-41.

133. Свештеник Витомир Вуковић, парох јошавачки. Српско православно парохијско звање у Јошавци. У Јошавци. Број 11 од 15. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1071 од 25. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-42.

134. Протојереј К. Душанић, парох бистрички. Управа српске православне парохије бистричке. У Бистрици. 20. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1072 од 25. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-43.

135. Свештеник Михаило С. Ракита, парох трговачки и стројнички. Архијерејско намјесништво јајачко. У Јајцу. Број 149 од 24. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1078 од 25. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-44.

136. Свештеник Мирко Обрадовић, архијерејски намесник которварошки. Православно архијерејско намјесништво которварошко. У Котор Вароши. Број 25 од 21. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1079 од 25. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-45.

137. Свештеник Михаило С. Ракита, администатор шиповачки. У Јајцу. Број 150 од 24. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1080 од 25. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-46.

138. Свештеник Михаило Ракита, парох јајачки. Управа православне парохије јајачке. У Јајцу. Број 151 од 24. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1081 од 25. августа 1947. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-47.

139. Свештеник Михаило С. Ракита, парох јајачки, шиповачки и глоговачко-стројнички. Архијерејско намјесништво јајачко. У Јајцу. Број 148 од 24. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1082 од 25. августа 1947. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-48.

140. Свештеник Саво Ђ. Амићић, парох самички и администратор у селима Бровску, Присјечи и Биљанима. Српска православна парохија саничка. У Саници. Број 7 од 25. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1090 од 28. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-49.

141. Свештеник Саво Ђ. Амићић, парох самички. Српска православна парохија саничка. У Саници. Број 7 од 25. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1091 од 28. августа 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-49.

142. Свештеник Душан Тубин, парох ракелићки. Српска православна парохија ракелићка. Број 95 од 15. октобра 1947. године. У Ракелићима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1408 од 25. октобра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-50.

143. Протојереј Ђорђе Мачкић, парох кључки. Српска православна парохија кључка. У Кључу. Број 69 од 20. августа 1947. године. Црквени Суд Православне Епархије бањалучке. Број 1104 од 28. август 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-51.

144. Свештеник Љубо Мудреновић, парох маглајски. Српска православна парохија маглајанска. У Клашницама. Број 43 од 20. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1123 од 2. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-52.

145. Свештеник Љубо Мудреновић, парох клашнички. Српска православна парохија клашничка. У Клашницама. Број 41 од 20. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1124 од 2. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-53.

146. Свештеник Љубо Мудреновић, парох чардочански. Српска православна парохија чардочанска. У Клашницама. Број 42 од 20. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1125 од 2. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-54.

147. Јереј Горислав Вучковић, парох оборачки и доњовакуфски. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1354 од 16. октобра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-55.

148. Јереј Гојко Јањетовић, парох стапарски. Српска православна парохија стапарска. У Стапарима. Број 72 из 1947. године. Црквени

суд Православне Епархије бањалучке. Број 1146 од 4. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-56.

149. Свештеник Милан Боројевић, парох приједорски. Српска православна парохија приједорска. У Приједору. 31. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1147 од 4. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-57.

150. Јереј Милан П. Миљун. Српска православна парохија паланчишка. У Приједору. Број 5 од 20. јула 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1148 од 4. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-58.

151. Јереј Милан П. Миљун. Српска православна парохија љубијска. Број 10 од 20. августа 1947. године. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1149 од 4. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-59.

152. Јереј Велимир Д. Бањац, парох врбљански. Српска православна парохија у Врбљанима. Број 37 од 16. септембра 1947. године. У Врбљанима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1251 од 24. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-60.

153. Јереј Велимир Д. Бањац, парох рибнички. Српска православна парохија рибничка. Број 36 од 14. септембра 1947. године. У Горњем Рибнику. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1241 од 22. септембра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-61.

154. Јереј Горислав Вучковић, парох оборачки и доњовакуфски. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1354 од 16. октобра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-65.

155. Свештеник Душан Тубин, парох козарачки. Српска православна парохија ракелићка. Број 95 од 15. октобра 1947. године. У Ракелићима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1408 од 25. октобра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека

Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-67.

156. Протојереј Јован Давидовић, парох имљански. Српска православна парохија имљанска. 22. октобар 1947. године. У Имљанима. Црквени суд Православне Епархије бањалучке. Број 1417 од 29. октобра 1947. године. У Бања Луци. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д128-68.

157. Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

158. Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

159. Приредио Епископ Атанасије Јевтић. *Српска Црква у Другом светском рату*. Из Архива Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве. (1941–1946) Србија и коментари 1990/1991. Књига II Издање задужбине Милоша Црњанског. Београд, 1991.

Епархија зворничко-тузланска

1. Општи извештај. Зворнички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-0.

2. Свештеник Василије Прерадовић, парох доњотрешњички, бивши парох какорски. Српска православна парохија доњотрешњичка. Бр. 52 од 7. априла 1942. године у [нечитко – аутор]. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1.

3. Свештеник Милан Петковић, бивши парох дрињачки. 30. август 1941. године у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-2.

4. Свештеник Душан Митровић, бивши парох дубнички и осмачки. 24. децембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-3.

5. Свештеник Јово Лазаревић, бивши парох козлучки. Српска

православна парохија трбушничка. Бр. 31 од 10. марта 1942. године у Бањи Ковиљачи. Православно архијерејско намесништво лозничко. Бр. 99 од 31. марта 1942. године у Лозници. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-4.

6. Петар Вучетић, чиновник Црквеног суда. 10. септембар 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5.

7. Општи извештај. Брчански срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-0.

8. Свештеник Ђорђе Магазиновић, парох прибојски. 31. март 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-1.

9. Свештеник Милан Ј. Дојчиновић, бивши парох брчанско-сеоски, помоћник старешине у Ваљеву. 15. август 1941. године у Ваљеву. Православно архијерејско намесништво ваљевско. Бр. 767 од 15. августа 1941. године у Ваљеву. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-2.

10. Свештеник Милан Ј. Дојчиновић, бивши парох брчанско-сеоски. 6. мај 1942. године у Београду. Православно архијерејско намесништво ваљевско. Бр. 767 од 15. августа 1941. године у Ваљеву. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-9.

11. Свештеник Срећко Раки, парох босанско-шамачки. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-3.

12. Свештеник Александар Поповић, парох први младеновачки. Српска православна парохија младеновачка. Бр. 182 од 13. маја 1942. године у Младеновцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-4.

13. Ненад Дивјак. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-5.

14. Свештеник Ристо Јовановић, парох први лаповски. Српска православна парохија прва лаповска. Бр. 144 од 20. јула 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-6.

15. Свештеник Славко Ристић, парох слатински. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-7.

16. Свештеник Светозар Лазаревић, бивши парох у Црквини, помоћник пароха грочанског. 7. мај 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-8.

17. Свештеник Стеван Стошић, парох пети михајловачки. 21. јануар 1942. године у Михајловцу. Изјава Христине Папић, избеглице из Брчког. Бр. 10. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-10.

18. Тома Пантић. 25. децембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-11.

19. С. Л. избеглица из Брчког. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-1-12.

20. Општи извештај. Власенички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-2-0.

21. Свештеник Живан Ђорђевић, парох цикотски. 10. јун 1942. године у Цикоте. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-2-1.

22. Свештеник Живан Ђорђевић, парох цикотски. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-2-3.

23. Свештеник Јово Давидовић, судски тужилац Епархије бањалучке. 3. август 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-2-2.

24. Свештеник Бранко Поповић. 1. септембар 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-2-4.

25. Општи извештај. Грачанички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-3-0.

26. Димша Недељковић, председник Црквене општине у Грачаници. 20. септембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-3-1.

27. Игуман Гаврило Вукојев, старешина манастира Озрен. 14. јануар 1942. године у Уљми. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-3-2.

28. Свештеник Митар Софренић, бивши парох и архијерејски намесник грачанички. 17. март 1942. године у Убу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-3-3.

29. Свештеник Дејан Вујасиновић, бивши парох бољанички у Бољанићу, парох друге парохије јабучке. 26. фебруар 1942. године у Јабучју. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-3-4.

30. Свештеник Јован Гајић, бивши парох у Кожухама. 10. септембар 1941. године у Врњци. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-3-5.

31. Свештеник Бранко Јовановић, парох у Осјечани. 2. март 1942. године у Стублине. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-3-6.

32. Општи извештај. Градачачки срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-4-0.

33. Свештеник Радослав Марковић, бивши парох дугопољски. Српска православна парохија ковиљачка. Бр. 31 од 23. марта 1942. године у Бањи Ковиљачи. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-4-1.

34. Свештеник Стеван Поповић, бивши парох модрички. 11. мај 1942. године у Велико Орашје. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-4-2.

35. Дервентски срез. Епархија зворничко-тузланска. Списак извештаја. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5.

36. Свештеник Мирко Симоновић, парох други дервентски. 13. септембар 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-1.

37. Свештеник Бранко Ђаковић, бивши парох детлачки у Дервенти. У Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-3.

38. Свештеник Бранко Ђаковић, бивши парох детлачки у Дервенти. 18. мај 1942. године у Рипњу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-8.

39. Свештеник А. [нечитко – аутор], бивши парох сочанички. Српска православна парохија стајићевска. Бр. 91 од 20. децембра 1941. године у Стајићеву. Црквени суд Православне Епархије банатске. Бр. 2000 од 25. децембра 1941. године у Вршцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-2.

40. Свештеник А. [нечитко – аутор], бивши парох сочанички. Српска православна парохија војвода бојовићска. Бр. 44 од 29. децембра 1941. године у Војвода Бојовићу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-4.

41. Свештеник Илија Берић, бивши парох босанско-бродски. Српска православна парохија осипаоничка. Бр. 4 од 24. августа 1941. године у Осипаоници. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-5.

42. Свештеник Богдан Поповић, бивши парох у Мајевац, Кладари. 23. март 1942. године у Ваљеву-Петници. Библиотека

Патријаршије српске. Ф1Д53-5-6.

43. Свештеник Миливој Ђелић, бивши парох у Појезни. 28. март 1942. године у Ковачевцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-7.

44. Свештеник Новак Петровић, бивши парох лијешћански. 5. септембар 1941. године у Шапцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-9.

45. Свештеник Мирко Микулић. 25. март 1942. године у Убу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-10.

46. Свештеник Симо Петровић, бивши парох дервентски. 6. фебруар 1942. године у Шапцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-11.

47. Прилог. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-12.

48. Свештеник Симо Петровић, бивши парох дервентски. 4. август 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-15.

49. Свештеник Вид Радоњић, бивши парох осињски. Српска православна парохија баричка. Бр. 42 од 4. маја 1942. године у Баричу – П. Умка. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-13.

50. Свештеник Миливој Јелић, бивши парох [нечитко – аутор]. Српска православна парохија прва азањска. 12. мај 1942. године у Азањи. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-5-14.

51. Свештеник Душан Алимпић, бивши парох у Српској Грапској и осјечански. Српска православна парохија коцељевачка. Бр. 115 од 3. јануара 1942. године у Коцељеву. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-6-1.

52. Душан Филиповић, трговац, избеглица из села Јоховац. Извештај оверио свештеник Чед. С. Братуљевић, парох прве вождовачке парохије. У Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-6-3.

53. Светозар Душанић, професор. 8. фебруар 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-6-5.

54. Непотписан свештеник. „Мој чин, звање, како је тражио Свети Синод, знаш”. 30. март 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-6.

55. Општи извештај. Кладањски срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-7.

56. Свештеник Михаило Савић, бивши парох кладањски. 22. август 1941. године у Свилајнцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-7-1.

57. Општи извештај. Маглајски срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-8.

58. Свештеник Јован Јевтић, бивши парох маглајски. Православно архијерејско намесништво ужичко. Бр. 755 од 3. септембра 1941. године у Ужицу. 3. септембар 1941. године у Ужицу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-8-1.

59. Алекса Јовановић, трговац из Маглаја. 17. јануар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-8-2.

60. Свештеник Василије Перовић, бивши парох јаковачки. 1. мај 1942. године у Београду. Биб. Патријаршије српске. Ф1Д53-8-3.

61. Општи извештај. Сребренички срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-9-0.

62. Свештеник Марко Катић, бивши парох ораховићки. У Бајној Башти. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-9-1.

63. Свештеник Србислав Блажић, бивши парох кравички. 27. март 1942. године у Љубовији. Православно архијерејско намесништво азбуковачко. Бр. 65 од 27. марта 1942. године у Љубовији. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-9-2.

64. Свештеник Драг. Јоловић, бивши парох сребренички. Српска православна парохија врачевачка. Бр. 58 од 30. децембра 1941. године у Боговађи. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-9-3.

65. Свештеник Благоје Ђурић, бивши парох прибојевићког. 6. септембар 1941. године у Бајној Башти. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-9-4.

66. Свештеник Стојан Станковић, бивши парох чечавски. 28. август 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-1.

67. Свештеник Марко Поповић, бивши парох теслићки. 24. март 1942. године у Краљеву. Православно архијерејско намесништво жичко. Бр. 265 од 27. марта 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-2.

68. Свештеник Маринко Радуловић, бивши парох блатнички. 8. септембар 1941. године у Косјерићу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-3.

69. Свештеник Маринко Радуловић, бивши парох блатнички. Патријаршијски управни одбор Српске Православне Цркве. Бр. 10077 од 2. септембра 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-4.

70. Светомир Душанић, приватни намештеник. 6. мај 1942. године у Аранђеловцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-5.

71. Свештеник Стеван Душанић, бивши парох прибинићки. 2. мај 1942. године у Аранђеловцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-7.

72. Светолик Душанић, професор. 20. јун 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-8.

73. Свештеник Бранко Поповић. 2. септембар 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-9.

74. Светолик Душанић, професор. 17. фебруар 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-10.

75. Свештеник Стеван Душанић, бивши парох прибинићки. 15. децембар 1941. године у Аранђеловцу. Бр. 12. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-10-12.

76. Свештеник Радивоје Јелић, бивши парох у Церовици. 27. април 1942. године у Шапцу. Православно архијерејско намесништво шабачко. Бр. 320 од 29. априла 1942. године у Шапцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-11-1.

77. Свештеник Бранко Поповић, бивши парох тешањски. 16. мај 1942. године у Београду. Српска православна парохија при храму Светог великомученика Георгија. Кбр. 260 од 16. маја 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-11-2.

78. Светозар Душанић, професор. 17. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-11-3.

79. Свештеник Бранко Поповић, бивши парох тешањски. 12. новембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-11-4.

80. Општи извештај. Тузлански срез. Епархија зворничко-тузланска. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-0.

81. Епископ зворничко-тузлански Нектарије. Православни Епископ Епархије зворничко-тузланске. Бр. 314 од 28. априла 1941. године у Тузли. Епархија зворничко-тузланска. Архив Светог

Архијерејског Синода. Бр. 45 од 27. маја 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-1.

82. Епископ зворничко-тузлански Нектарије. Свештеници у Епархији зворничко-тузланској који су остали на својим местима. 1. децембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-2.

83. Димитрије Јанковић, в.д. референта Епархијског Управног Одбора Епархије зворничко-тузланске. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-3.

84. Свештеник Јован Пајкановић. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-3.

85. Свештеник Петар Јовановић, архијерејски заменик тузлански. 20. септембар 1941. године у Београду. Димитрије Јанковић, в.д. референта Епархијског Управног Одбора Епархије зворничко-тузланске. Архив Светог Архијерејског Синода. Бр. 2051 од 23. септембра 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-4.

86. М. Милошевић, послужитељ. 30. децембар 1941. године у Тузли. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-6.

87. Свештеник Рајко Софреновић. 2. децембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-6.

88. Угљеша Вулић, бивши управник Поште у Лукавцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-8.

89. Љубомир Поповић. 20. децембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-9.

90. Перо Јовановић. 2. новембар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-10.

91. Епископ зворничко-тузлански Нектарије. Извештај о стању Српске Православне Цркве, свештенства и народа Епархије зворничко-тузланске после 6. априла 1941. године. 12. децембар 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-11.

92. Свештеник Љубомир Јовановић. 4. март 1942. године у Тузли. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-12.

93. Свештеник Ристо Бабуновић. 4. март 1942. године у Тузли. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-12.

94. Ђакон Сава Ковачевић. 4. март 1942. године у Тузли. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-12.

95. Свештеник Ђорђе Магазиновић, бивши парох прибојски. 25. април 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-13.

96. Свештеник Стево Тодоровић, бивши парох пожарнички. 27. август 1941. године у Чачку. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-5. ; Свештеник Стево Тодоровић, бивши парох пожарнички. 30. август у Чачку. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-15.

97. Свештеник Јован Пајкановић. 10. април 1942. године у Зајечару. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-16.

98. Свештеник Драгољуб Бањац, бивши парох пурачићки. 17. мај 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д53-12-18.

99. Епископ зворничко-тузлански Нектарије. Православни Епископ Епархије зворничко-тузланске. Бр. 545 од 8. децембра 1947. године у Тузли. Архив Светог Архијерејског Синода. Бр. 3841 из 1947. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-1.

100. Епископ зворничко-тузлански Нектарије. Православни Епископ Епархије зворничко-тузланске. Бр. 397 од 30. октобра 1947. године у Тузли. Архив Светог Архијерејског Синода. Синбр. 3403 из 1947. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-4.

101. Архијерејски заменик протојереј Јован Пајкановић. Православни Епископ Епархије зворничко-тузланске. Бр. 25 од 2. фебруара 1948. године. Архив Светог Архијерејског Синода. Синбр. 628 из 1948. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-5.

102. Свештеник Богдан Ст. Поповић, парох кладарски. Српска православна парохија кладарска. Бр. 68 од 30. јула 1947. године у Кладарима. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-29.

103. Свештеник Богдан Ст. Поповић, парох мајевачки. Српска православна парохија мајевачка. Бр. 68 од 30. јула 1947. године у Мајевцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-37.

104. Свештеник Бранко Поповић, парох пиперачки. Српска православна парохија пиперачка. Бр. 54 од 18. маја 1947. године у Пиперци. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-38.

105. Свештеник Виктор Василије Стрилчек, парох тутњевачко-забрђски. Управа српске православне парохије тутњевачке. Бр. 21 од 10. августа 1947. године у Забрђу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-13.

106. Свештеник Виктор Василије Стрилчек, парох тутњевачко-забрђски. Управа српске православне парохије тутњевачке. Бр. 17 од 5. августа 1947. године у Тутњевцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-14.

107. Архимандрит Гаврило Вукојев, настојатељ манастира Тавна. Српски православни манастир Свете Тројице. Бр. 31 од 7. јуна 1947. године у Тавни. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-9.

108. Свештеник Драгољуб С. Бањац, парох пурачићки. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-3.

109. Свештеник Душан Антић, парох српскограпски. Српска православна парохија српскограпска. Бр. 248 од 22. августа 1947. године у Српској Грапској. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-24.

110. Свештеник Душан П. Митровић, парох зворнички. Српска православна парохија зворничка. Бр. 144 од 10. августа 1947. године у Зворнику. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-6.

111. Свештеник Душан Поповић, парох милошевачки. 9. децембра 1947. године у Милошевцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-23.

112. Свештеник Душан Поповић, парох слатински. 9. децембар 1947. године у Милошевцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133.

113. Свештеник Ђорђе Јовановић, парох прибојски и расточнички. Православни архијерејско намесништво тузланско. Бр. 20 из 1947. године у Тузли. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-26.

114. Свештеник Жарко Томић, парох црњеловски. Српска православна парохија црњеловска. Бр. 164 од 18. августа 1947. године у Црњелову. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-12.

115. Свештеник Илија С. Берић, парох босанско-бродска. Српска православна парохија босанско-бродска. Бр. 22 од 10. августа 1947. године у Босанском Броду. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-35.

116. Свештеник Илија С. Берић, парох лијешћански. Српска православна парохија лијешћанска. Бр. 22 од 10. августа 1947. године у Лијешћу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-36.

117. Свештеник Јован Пајкановић, парох тузлански. Српска православна парохија тузланска. Бр. 85 од 10. августа 1947. године у Тузли. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-41.

118. Свештеник Јован Корњилов, парох шпионички. 8. августа 1947. године у Српској Шпионици. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-20.

119. Јеромонах Јован М. Веселиновић, настојатељ манастира Папраћа. Манастир Папраћа. Бр. Службено од 24. августа 1947. године у Зворнику. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-10.

120. Свештеник Љубомир Дучић, парох добојски. Српска православна парохија добојска. Бр. 18 од 11. августа 1947. године у Добоју. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-39.

121. Свештеник Марко Ј. Поповић, парох градачачки. Српска православна парохија градачачка. Бр. 14 од 12. августа 1947. године у Градачцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-47.

122. Свештеник Марко Ј. Поповић, парох скугрићки. Српска православна парохија скугрићка. Бр. 11 од 12. августа 1947. године у Доњем Скугрићу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-19.

123. Свештеник Марко Ј. Поповић, парох толишки. Српска православна парохија толишка. Бр. 13 од 7. септембра 1947. године у Горњој Толиси. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-18.

124. Свештеник Милан Ј. Дојчиновић, парох брчанско-сеоски. Српска православна парохија брчанско-сеоска. Бр. 92 од 5. августа 1947. године у Брчком. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-32.

125. Свештеник Михаило Ристић, парох доњодубички. Управа српске православне парохије у Доњој Дубици. Бр. 98 од 20. новембра 1947. године у Доњој Дубици. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-11.

126. Свештеник Никанор Егић, парох осатски. Српска православна парохија осатска. Бр. службено од 1. октобра 1947. године у Височнику. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-27.

127. Свештеник Никанор Егић, парох прибојевићски. Српска православна парохија прибојевићска. Бр. службено од 1. октобра

1947. године у Височнику. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-27.

128. Свештеник Никола Терзић, парох драгаљевачки. Српска православна парохија драгаљевачка. Бр. 43 од 10. новембра 1947. године. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-15.

129. Свештеник Рајко Софреновић, парох брчански. Српска православна парохија брчанско-варошка. К.Бр. 171 од 12. августа 1947. године у Брчком. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-33.

130. Свештеник Ратко В. Госпић, парох кнежински. Српска православна парохија оловска. Бр. 36 од 28. јула 1947. године у Олову. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-40.

131. Свештеник Ратко В. Госпић, парох оловски. Српска православна парохија оловска. Бр. 36 од 28. јула 1947. године у Олову. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-25.

132. Свештеник Ратко В. Госпић, парох кладањски. Српска православна парохија оловска. Бр. 36 од 28. јула 1947. године у Олову.

133. Свештеник Ристо Ђ. Јовановић, парох обудовачки. Српска православна парохија обудовачка. Бр. 138 од 25. августа 1947. године у Обудовцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-2.

134. Свештеник Ристо Кривокапић, парох буковички. Српска православна парохија буковичка. Бр. 16 од 15. августа 1947. године у Великој Буковици. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-42.

135. Свештеник Саво Ковачевић, привремени парох дубнички. Српска православна парохија дубничка. Бр. 51 од 6. новембра 1947. године у Дубници. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-43.

136. Свештеник Саво Ковачевић, привремени парох пожарнички. Српска православна парохија пожарничка. Бр. 35 од 23. септембра 1947. године у Тузли. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-44.

137. Свештеник Светозар Лазаревић, администратор парохије босанскошамачке. 18. август 1947. године у Босанском Шамцу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-31.

138. Свештеник Светозар Лазаревић, привремени парох црквински. 12. август 1947. године у Црквини. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-30.

139. Јеромонах Серафим Љубојевић, парох озренски. Српска православна парохија озренска. Бр. 57 од 23. августа 1947. године у Манастиру Озрену. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-45.

140. Јеромонах Серафим Љубојевић, в.д. пароха бријесничког. Српска православна парохија бријесничка. Бр. 35 од 4. септембра 1947. године у Тумарама. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-46.

141. Свештеник Симо Петровић, парох дервентски. Српска православна парохија дервентска варошка. Бр. 16 од 30 августа 1947. године у Дервенти. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-34.

142. Свештеник Стеван Ђ. Поповић, парох у Врањаку. Српска православна парохија у Врањаку. Кбр. 73 од 12. новембра 1947. године у Врањаку. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-17.

143. Свештеник Стеван Ђ. Поповић, парох модрички. Српска православна парохија модричка. Кбр. 16 од 15. новембра 1947. године у Модричи. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-16.

144. Свештеник Стојан Станковић, парох теслићки. Српска православна црквена општина. Бр. 36 од 12. августа 1947. године у Теслићу. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-28.

145. Свештеник Т. Трипуновић, парох кожушки. Српска православна парохија кожушка. Бр. 73 од 23. јула 1947. године у Кожухама. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-22.

146. Т. Трипуновић, парох копривљански. Српска православна парохија копривљанска. Бр. 107 од 8. августа 1947. године у Копривни. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-21.

147. Цвијо Ј. Стевић, парох витинички. Српска православна парохија витиничка. Бр. 262 од 11. августа 1947. године у Козлуку. Библиотека Патријаршије српске. Ф1Д133-7.

148. Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

149. Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948.

године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

150. Приредио Епископ Атанасије Јевтић. *Српска Црква у Другом светском рату*. Из Архива Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве. (1941–1946) Србија и коментари 1990/1991. Књига II Издање задужбине Милоша Црњанског. Београд, 1991.

Епархија захумско-херцеговачка

1. Библиотека Патријаршије српске. Епархија захумско-херцеговачка. Досије 49.

2. Православни свештеници убијени у Независној Држави Хрватској. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/1-1.

3. Насиља усташа у Срезу билећком. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/2-1.

4. Драгутин Божић. 31. децембар 1941. године у Новом Кориту. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3-1.

5. Светозар Душанић. 18. марта 1943. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3-2.

6. Зверства усташа у Гацку. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3-3.

7. Ужасни покољ Срба у Гатачком пољу. Библиотека Патријаршије српске. Епархија захумско-херцеговачка. Бр. Ф1 Д49/3-4.

8. Витомир Станисављевић. 26. јун 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3-5.

9. Даринка Лукић. 18. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3-6.

10. Сведочанства преживелих покоље. 7. јул 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3-7.

11. Раде Тепавчевић. Март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Епархија захумско-херцеговачка. Бр. Ф1 Д49/3-8.

12. Алекса Бјелица. 9. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/3-9.

13. Божидар Пиндовић. 23. март 1944. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/4-1.

14. Протојереј Јован Сломовић. 9. септембар 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Епархија захумско-херцеговачка. Бр. Ф1 Д49/5-1.

15. Протојереј Јован Сломовић. 15. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/5-2.

16. Мило Пешко. 15. јануар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/6-1.

17. Јереј Недељко Н. Мијановић. 19. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/6-2.

18. Саво Делић. 22. мај 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/6-3.

19. Јереј Недељко Н. Мијановић. 15. августа 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/6-4.

20. Илија С. Пупић. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/6-5.

21. Стеван Круљ и Данило Перишић. 11. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/6-5.

22. Данило Ђ. Пудар. 15. јануар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7-1.

23. Избеглице из Мостара. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7-2.

24. Никола Милић и Радослав Перотић. 4. мај 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7-3.

25. Савета Пејановић, Аника Бејат, Босиљка Велимир и Савета Чупковић. 13. мај 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7-4.

26. Свештеник Жарко С. Поповић. 24. март 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7-6.

27. Нови Лист, Сарајево. 22. јул 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7-7.

28. Архијерејски намесник мостарски свештеник Душан Катић. 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7-8.

29. Љубомир Дурковић. 29. новембар 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7-9.

30. Протојереј Константин Зимоњић. 1. април 1944. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7-10.

31. Избеглице из Мостара и околине. 18. мај 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7-11.

32. Хрватски лист. Библ. Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7-12.

33. Бранислав Г. Милићевић. 6. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/7-13.

34. Борислав Л. Радојичић. 31. децембар 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/8-1.

35. Архијерејски намесник мостарски свештеник Душан Катић. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/8-2.

36. Јован Братић. 23. март 1944. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/8-3.

37. Младен Голијанин и Лука Стајић. 18. мај 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/8-4.

38. Списак убијених Срба у Берковићима. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/9-1.

39. Списак убијених Срба у Стоцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/9-2.

40. Сташа Мухић. 18. мај 1943. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/9-3.

41. Архимандрит Николај. 23. октобар 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/10-1.

42. Јеромонах Јов Гашпар. 25. август 1941. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/10-2.

43. Јеромонах Јов Гашпар. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/10-3.

44. Протојереј Владимир Поповић. 12. мај 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/10-4.

45. Јереј Ђорђе Грујица. 15. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/10-5.

46. Петар Павић. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д49/11-1.

47. Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

48. Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

49. Приредио Епископ Атанасије Јевтић. *Српска Црква у Другом светском рату*. Из Архива Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве. (1941–1946) Србија и коментари 1990/1991. Књига II Издање задужбине Милоша Црњанског. Београд, 1991.

Епархија бихаћко-петровачка

1. Свештеник Милош Добрић, парох шарбановачки. 22. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–25.

2. Општи извештај. Срез босанскокрупски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–1.

3. Свештеник Марко Гаковић, парох босанско-крупски. 16. мај 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–13.

4. Свештеник Андреја Ђорђевић, парох сокобањски. 27. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–17.

5. Свештеник Никола Петронко, парох трновски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–6.

6. Свештеник Миле Малешевић, парох великорацички. 30. август 1941. године у Крагујевцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–2.

7. Свештеник Богдан Пузић, парох великорацички. У Крагујевцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–3.

8. Свештеник Славко Гаковић, парох бушевићки. 14. јануар 1942. године у Риђакама. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–4.

9. Свештеник Милутин [нечитко презиме - аутор], парох сокобањски. 6. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–27.

10. Општи извештај. Срез босанскокрупски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–1.

11. Свештеник Вукашин Вукашиновић, парох зборишки. 18. мај 1942. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–7.

12. Свештеник Богоје Рашковић, парох јошанички. 14. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–19.

13. Свештеник Живојин Спасић, парох у Врлици. 1. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–23.

14. Свештеник Р. Ђорђевић, парох реснички. 2. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–24.

15. Свештеник Стојан Стевановић, парох михајловачки. 17. март 1942. године у М. Каменици. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–9.

16. Свештеник Живан Јовановић, парох дугопољски. 28. фебруар 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–10.

17. Свештеник Јешко Тасић, парох рујиштански. 12. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–11.

18. Свештеник Богоје Ратковић, парох јошанички. 14. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–15.

19. Свештеник Богоје Ратковић, парох јошанички. 14. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–16.

20. Свештеник Николај Даниљенко, парох у селима Врбовцу и Трубаревцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–20.

21. Свештеник Стојан Стевановић, парох михајловачки. 17. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–21.

22. Свештеник Стојан Стевановић, парох михајловачки. 17. март 1942. године. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–22.

23. Свештеник Вај. Ивановић, парох ласовски. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1 Д17–14.

24. Свештеник Никола Богуновић, парох приточки. 15. јул 1941. године у Петровцу на Млави. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д18–4.

25. Свештеник Никола Богуновић, парох приточки. 12. август 1941. године у Петровцу на Млави. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д18–1.

26. Избеглице из села Врсте. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д18-3.

27. Свештеник Вукашин Вукашиновић, 15. јул 1941. године у Београду. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д18-2.

28. Свештеник Марко Гаковић, парох босанскокрупски и архијерејски намесник. Српска православна парохија босанско-крупска. Бр. 50 од 8. октобра 1947. године у Босанској Крупи. Црквени суд Епархије горњокарловачке. Бр. 731 од 11. октобра 1947. године у Карловцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д250-16.

29. Свештеник Никола Богуновић. 17. јул 1947. године у Сиску. Црквени суд Епархије горњокарловачке. Бр. 933 од 22. децембра 1947. године у Карловцу. Библиотека Патријаршије српске. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д250-22.

30. Свештеник Бранислав Павић, бивши парох доброселски. Управа српске православне парохије рујевачке. Бр. 28/1947 од 26. децембра 1947. године. Црквени суд Православне Епархије горњокарловачке. Бр. 963 од 31. децембра 1947. године у Карловцу. Библиотека Патријаршије српске. Бр. Ф1Д250-25.

31. Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за општине налазе се у књизи „Становништво по вероисповести и матерњем језику” по попису од 31. марта 1931. године. Преглед по општинама – Београд, 1945. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

32. Републички завод за статистику. Република Србија. Подаци за месни-градски народни одбор налазе се у књизи 9 „Становништво по народности” по попису од 15. марта 1948. године. Београд, 1954. године. <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>

33. Горан Латинковић. *Територијална организација Српске Православне Цркве у Босанској Крајини (1900-2010)*. / Зборник за историју Босне и Херцеговине. 7. Српска академија наука и уметности. Одбор за историју Босне и Херцеговине. Београд, 2012. године.

34. Приредио Епископ Атанасије Јевтић. *Српска Црква у Другом светском рату*. Из Архива Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве. (1941-1946) Србија и коментари 1990/1991. Књига II Издање задужбине Милоша Црњанског. Београд, 1991.

АУТОР

Свештеник др Александар Прашчевић, по завршетку Богословије „Светог Арсенија Сремца” у Сремским Карловцима (Србија, 2005. године), уписао је Московску Духовну Академију у Сергијевом Посаду где је упоредо завршио основне академске студије и одбранио кандидатску дисертацију (Русија, 2008. године), пред међународном теолошком комисијом, коју су чинили осамнаесторица професора, а на тему Односи између православних хришћана и муслимана у Србији од 1912. до 2004. године.

На Факултету теологије и религијских студија (реформисаног у Центар за савремена религијска истраживања 2015. године) Шербрушког Универзитета у Шербруку одбранио је докторску дисертацију (Канада, 2016. године) на тему Међуверски односи између православних хришћана и муслимана у Југоисточној Европи у 14. и 15. веку.

Упоредо је завршио научну специјализацију (постдокторат) на Катедри за спољне црквене везе Православног теолошког института Светих Кирила и Методија Московске Патријаршије (Русија, 2015. године) на тему Историја хришћанско-муслиманског дијалога под покровитељством Светског Савета Цркава од 1961. до 1991. године и постдокторат на Теолошком факултету Универзитета у Женеви (Швајцарска, 2015. године) на тему Теолошки капацитети византијских међурелигијских полемика из 14. и 15. века за савремени хришћанско-муслимански дијалог.

Овај рад је резултат његовог постдоктората на Теолошком факултету Аристотеловог универзитета у Солуну (Грчка, 2021. године), на тему Допринос Српске Православне Цркве дијалогу са муслиманима.

Учествовао је у оснивању Центра за међурелигијски и међукултурни дијалог Правног факултета Универзитета у Београду у коме је члан Савета (Србија, 2019. године).

Учесник је бројних међународних и универзитетских конференција на тему односи између православних хришћана и муслимана у Југоисточној Европи.

Контакт: prasevic.dialogue@gmail.com

Др Александар Прашчевић

**Односи православних хришћана и муслимана у
Босни и Херцеговини у Другом светском рату**

Издавач

Кључ издаваштво

За издавача

Милан Трпковић

Уредник

Проф. др Дарко Танасковић

Рецензенти

Професор др Љубодраг Димић

Филозофски факултет Универзитета у Београду

Професор др Радомир Поповић

Православни богословски факултет Универзитета у Београду

Професор др Ангелики Зјака

Теолошки факултет Аристотеловог Универзитета у Солуну

Др Атанасиос Г. Атанасиадис

Теолошки факултет Аристотеловог Универзитета у Солуну

Copyright © овог издања 2023, Кључ издаваштво
Copyright © 2023, Александар Прашчевић

Издавач

Кључ издаваштво

www.kljuczidavastvo.rs

office@kljuczidavastvo.rs

Лектура и коректура

Кључ издаваштво

Прелом текста

Кључ издаваштво

Дизајн корица

Кључ издаваштво

Штампа

Birograf

Тираж

1000

ISBN

978-86-82198-17-8

Сва права су задржана. Ниједан део ове књиге не може бити репродукован, преснимаван или преношен било којим средством – електронским, механичким, копирањем, снимањем, или на било који други начин без претходне сагласности аутора и издавача.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

271.222(497.15)-67:28"1941/1945"(093.2)

341.322.5(=163.41)(497.15)"1941/1945"

323(497.15)"1941/1945"

322(497.15)"1941/1945"

94(497.15)"1941/1945"

ПРАШЧЕВИЋ, Александар, 1987-

Односи православних хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини у Другом светском рату / Александар Прашчевић. - Београд : Кључ издаваштво, 2023 (Београд : Virograf). - 348 стр. ; 23 см

Тираж 1.000. - Стр. 12-24: Рецензија рукописа / Љубодраг Димић. - Прилози: стр. 246-304. - Аутор: стр. 348-[349]. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 305-347.

ISBN 978-86-82198-17-8

а) Српска православна црква -- Босна и Херцеговина -- 1941-1945
-- Историјска грађа б) Срби -- Прогони -- Босна и Херцеговина
-- 1941-1945 в) Босна и Херцеговина -- Унутрашња политика --
1941-1945 г) Босна и Херцеговина -- Верска политика -- 1941-1945

COBISS.SR-ID 134370825